

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. В. Толок, канд. пед. наук, доц.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б. О. Попков, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (заст. гол. ред.); О. Л. Скрябін, канд. іст. наук (відп. секр.); О. В. Соколіна, канд. філос. наук (техн. ред.); І. С. Бахов, д-р пед. наук, проф.; А. А. Каленський, д-р пед. наук, доц.; В. С. Рижиков, д-р пед. наук, проф.; Н. М. Чернуха, д-р пед. наук, проф.; І. Д. Юник, канд. пед. наук, доц.; А. Ю. Гордєєв, д-р геогр. наук, проф.; С. А. Лісовський, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; Є. О. Маруняк, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; В. І. Зацерковний, д-р техн. наук, проф.; К. А. Антипова, д-р геогр. наук, проф. (Білорусь); Б. А. Якимчук, канд. психол. наук, доц.; О. В. Кобець, д-р психол. наук, доц.; В. В. Карелін, д-р юрид. наук; О. М. Бериславська, канд. юрид. наук, доц.; О. Д. Рожко, д-р екон. наук, проф.; В. В. Баєв, канд. екон. наук, доц.
Адреса редколегії	Військовий інститут, вул. Ломоносова, 81, м. Київ, 03680, Україна; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92 E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.miljournals.knu.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 23.09.21 (протокол № 2)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями 011, 014, 015 – педагогічні; 072 – економічні; 193 – технічні (наказ МОН від 26.11.2020 № 1471) та 053 – психологічні; 081 – юридичні (наказ МОН від 09.02.2021 № 157).
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

EDITOR-IN-CHIEF	I. Tolok, PhD in Pedagogy, Ass. Prof.
EDITORIAL BOARD	B. Popkov, PhD in Military Sci., Senior Res. Ass. (Deputy Editor in Chief); O. Skriabin, PhD in Historical Sci. (Executive Secretary); O. Sokolina, PhD in Philosophy (Technical ed.); I. Bakhov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; A. Kalenskiy, Dr of Sci. in Pedagogy, Ass. Prof.; V. Ryzhykov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; N. Chernuha, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; I. Yunyk, PhD in Pedagogy Sci., Ass. Prof.; A. Gordeev, Dr of Sci. in Geography, Prof.; S. Lisovskiy, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; E. Marunyak, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; V. Zacerkovnyy, Dr of Sci. in Technik, Prof.; K. Antypova, Dr of Sci. in Geography, Prof. (Belarus); B. Yakymchuk, PhD in Psychology Sci., Ass. Prof.; O. Kobets, Dr of Psycholog. Sci., Ass. Prof.; V. Karelin, Dr of Judicial Sci.; O. Beryslavs'ka, PhD of Judicial Sci., Ass. Prof.; O. Rozhko, Dr of Economic Sci., Prof.; V. Bayev, PhD in Economic Sci., Ass. Prof.
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03680, Ukraine; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.miljournals.knu.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute (Protocol № 2 of 23rd September 2021)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.11
The Journal is included	The Journal is included in the category "B" of the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of Pedagogy – specialties 011, 014, 015; in the field of Economy – specialty 072; in the field of Technical sciences – specialty 193 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from №1471 dated 26.11.2020), Psychology –specialty 053; Law – specialty 081 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №157 dated 09.02.2021).
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register DK №1103 of 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

Рижиков В., Горячева К., Бурій С.

Особливості побудови професіограми сучасного наукового працівника наукових підрозділів вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти та наукових установ у системі Міністерства оборони України	5
---	---

ПСИХОЛОГІЯ

Гульбс О., Кобець О.

Психологічна реабілітація учасників бойових дій	12
---	----

Гульбс О., Кобець О.

Розвиток емоційної компетентності військовослужбовців у групах активного соціально-психологічного навчання	15
--	----

Зарічанський О., Голуб О.

Психологічні аспекти формування лідерських якостей у професійній підготовці майбутніх офіцерів-лідерів	19
--	----

Кравченко К., Скрябін О., Соколіна О., Зарицька А.

Негативізм курсантської молоді як соціально-психологічне явище	23
--	----

ФІНАНСИ

Городянська Л., Цюкало Л.

Джерела фінансування житлового забезпечення у Збройних Силах України	31
--	----

Сизов А., Артюшенко О.

Проблемні питання в процесі виконання кошторису Міністерства оборони України за 2014–2020 роки	38
--	----

ПРАВО

Воловик В.

Інформаційно-правові засади підготовки громадян до військової служби	46
--	----

Дегтярьов Д.

Предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони	48
---	----

Зіборєва О.

Форми публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для Збройних Сил України	51
--	----

Пономарьова Д.

Завдання та принципи взаємодії Міністерства оборони України з іншими державними органами	54
--	----

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

Коренець О.

Перспективи використання національної інфраструктури геопросторових даних для вирішення військово-прикладних задач	58
--	----

Міхно О., Патракеєв І., Левінськова Н.

Принцип полімасштабності геоінформаційного моніторингу міського середовища	61
--	----

CONTENTS

PEDAGOGY

Ryzhykov V., Horiacheva K., Buryi S.

Features of the professional profile construction of the modern researcher of scientific divisions of higher military educational institutions, military educational subdivisions of higher education institutions and scientific institutions in the system of the Ministry of Defense of Ukraine..... 5

PSYCHOLOGY

Gulbs O., Kobets A.

Psychological rehabilitation of participants in combat actions 12

Gulbs O., Kobets A.

Development of serviceman is emotional competence in active social-psychological training groups 15

Zarychanskyi O., Holub O.

Psychological aspects of leadership quality formation in professional training of future leading officers..... 19

Kravchenko K., Skriabin O., Sokolina O., Zarytska A.

Negativism of the cadet youth as a social-psychological phenomenon 23

FINANCE

Gorodianska L., Tsiukalo L.

The sources for financing the domicile support in the armed forces of Ukraine 31

Syzov A., Artiushenko O.

Problem issues in the process implementation budget of the Ministry of defense of Ukraine for 2014–2020 years 38

LAW

Volovyk V.

Information and legal bases of preparation of citizens for military service..... 46

Degtyarov D.

Body of democratic civilian control over the defense forces 48

Ziborieva O.

Forms of public administration of training with higher military education for the armed forces of Ukraine 51

Ponomarova D.

Tasks and principles of interaction of the Ministry of defense of Ukraine with other state bodies 54

GEOSPATIAL SUPPORT

Korenets O.

Prospects of using national geospatial data infrastructure to solve military application problems 58

Mikhno O., Patrakeyev I., Levinskova N.

Principle of polyscale of geoinformational monitoring of urban environment..... 61

**ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ПРОФЕСІОГРАМИ
СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПРАЦІВНИКА НАУКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ
ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ,
ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ТА НАУКОВИХ УСТАНОВ У СИСТЕМІ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ**

Розкрито основні теорії розробки професіографічного профілю (професіограми) і досліджено закономірності, зміст, методи, засоби, умови розвитку сучасного наукового працівника наукових підрозділів ВВНЗ, ВВП ЗВО і НУ в системі Міністерства оборони України. Професіограма є основою для побудови портрета особи наукового працівника в системі військової науки. Принципи побудови професіографічного портрета наукового працівника наукових підрозділів ВВНЗ, ВВП ЗВО і НУ в системі МО України необхідно використовувати як при профвідборі майбутніх науковців, так і в службовій характеристиці самого наукового працівника. На відміну від звичайних формальних і беззмістовних виробничих характеристик, професіографічно обґрунтована характеристика – професіограма наукового працівника в системі військової науки – може стати надійною підставою для адекватної оцінки особи науковця і прогнозування його професійної ефективності та можливого прогнозованого кар'єрного зростання. Професіографічна структура наукового працівника в системі МОУ визначає мету і завдання теоретичної, практичної, самостійної, безпосередньої готовності. Перелік вимог професії до психіки особистості та необхідних здібностей становить психограму професії наукового працівника в системі МОУ. Під професійними здібностями розуміють достатньо стійкі властивості особистості, які змінюються у процесі діяльності, забезпечують її успішність і вдосконалення. Професіограма має містити такі відомості: загальні відомості про професію та її динаміку; виробничу характеристику професії; санітарно-гігієнічні умови праці з виокремленням професійних шкідливостей; перелік обсягу знань і вмінь, необхідних для успішної професійної діяльності; характеристику видів і тривалості професійного навчання, можливості підвищення кваліфікації; психограму. Професіограма дозволяє ефективно виконувати професійні вимоги, створювати умови для розвитку особистості наукового співробітника і отримувати продукт, необхідний для суспільства, визначати найбільш можливі шляхи набуття психологічних якостей, професійного навчання та перенавчання, підвищення кваліфікації та перекаліфікації, а також переорієнтації, якщо це буде потрібно для певної професії науковця в системі МОУ.

Ключові слова: професіографічний профіль наукового працівника; система наукової роботи в МОУ; теоретичні основи розробки професіограми; науковий працівник ВВНЗ, ВВП ЗВО і НУ.

Постановка проблеми. Актуальність зазначеної теми дослідження полягає в тому, що в умовах змін, що прискорюються, у соціальній, політичній, правовій, економічній і виробничо-технічній сферах життя ВВНЗ покликаний не лише надати професійні знання, уміння і навички, але й сформувати професійно значущі і соціально необхідні особистісні якості (компетенції) військового фахівця. Дослідження засвідчило, що професійна діяльність працівника наукових підрозділів вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ), військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти (ВВП ЗВО) і наукових установ (НУ) у системі Міністерства оборони України (МОУ) має свою специфіку, тому що службова діяльність пов'язана зі специфікою наукової роботи щодо розвитку ЗСУ, на відміну від військових навчальних закладів та Збройних сил.

Психологічний аспект професійної діяльності працівника наукових підрозділів ВВНЗ, ВВП ЗВО і НУ в системі МО України розкривається насамперед через характеристику вимог, що висуваються до науковця в системі МОУ. У зв'язку з цим професіограма працівника наукових підрозділів ВВНЗ, ВВП ЗВО і НУ в системі МО України спрямована на створення інформаційної, мотиваційної основи діяльності. Відповідно до сучасних поглядів, успішне виконання військової наукової діяльності вимагає гармонійного поєднання особистісних, інте-

лектуальних, психофізіологічних, фізіологічних і фізичних професійно важливих якостей (ПВЯ), які зазначені у професіограмі.

Таким чином, розроблена професіограма працівника наукових підрозділів ВВНЗ, ВВП ЗВО і НУ в системі МО України демонструє кінцевий результат спеціальної педагогічної підготовки, який можна реалізувати у визначених педагогічних умовах та за допомогою дидактичного наповнення моделі професійної діяльності працівника зазначених наукових підрозділів.

Аналіз останніх досліджень. Наукова спільнота докладає значні зусилля для аналізу професіограми науковців. Ключовим терміном понятійного апарату системних досліджень є поняття *система*. Можливість простежити генезу розвитку системних уявлень дають дослідження І. Блауберга, В. Волкової, М. Дивака, А. Кустовської, Ф. Перегудова, Ф. Тарасенко, В. Садовського, Ю. Сурміна, Н. Черниш та багатьох інших учених. Проте у різних галузях наук поняття *система* має своє змістове наповнення. Оцінка отриманих наукових результатів і аналіз практичного досвіду впровадження професіограми в педагогічну галузь дозволяють зробити певні теоретичні узагальнення та висновки щодо її імплементації у вітчизняну практику.

Мета статті. Аналізуючи професіограму як систему вимог, необхідно сформулювати її головні пока-

зники, якими є підвищення кваліфікації наукового працівника, розвиток наукової діяльності та відповідне професійне заохочення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професіограма (від лат. *Professio* – рід трудової діяльності, грец. *Gramma* – письмовий знак, риса, лінія) – це документ, у якому описано систему вимог, які пред'являють до фахівця в галузі знань, умінь, особистих якостей, здібностей та професійної майстерності [1].

Професіограма – це опис сукупності систематизованих, науково обґрунтованих структурованих теоретичних знань і практичних умінь, які об'єктивно необхідні особистості для виконання тієї чи іншої спеціалізованої діяльності або посадових функціональних обов'язків. Це також визначені моральні та психолого-фізіологічні риси, адекватні умовам праці і вимогам часу на конкретному історичному етапі розвитку суспільства [2]. Наукова діяльність розглядається як процес створення нового наукового знання [3]. Професіографія і професіологія (створення цільової моделі фахівця) є складною науково-практичною системою наукової роботи. Це система проведення комплексу наукових досліджень з відбору професійно важливих якостей, що є складовими цільової моделі наукового працівника.

Виділяють такі основні принципи системного підходу: принцип остаточної (глобальної) мети; принцип єдності; принцип зв'язності; принцип модульності; принцип ієрархії; принцип функціональності; принцип розвитку; принцип децентралізації; принцип невизначеності. Професіограма (професіографічний профіль фахівця) визначає вимоги до науковців та їхньої фахової компетенції.

Зауважено на значущості використання професіограм та формування професіографічних профілів сучасного наукового працівника наукових підрозділів ВВНЗ, ВНП ЗВО і НУ в системі МО України, без якої неможливий розвиток науки і техніки, як визначального чинника прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їхнього духовного та інтелектуального зростання.

Професіографічний матеріал має містити не лише аналіз індивідуально-психологічних особливостей, але й аналіз важливих професійних ставлень і ціннісних орієнтацій, істотних для характеристики професії. Важливою тут є інформація про можливість прояву в певній професійній діяльності творчості, ініціативи, самостійності, здатності до самореалізації і застосування новітньої техніки. Елементи характеристики професійної діяльності мають бути показані не ізольовано, а як певна сукупність, що створює психологічну структуру професії. Структура професіограми, обсяг її окремих частин, ступінь узагальнення і детальності опису тих чи інших особливостей професії зазвичай визначаються метою її вивчення. Але в інтересах подальшої системної обробки професіограм і практичного їх використання доцільно, щоб кожна з них будувалася за типовою схемою з використанням єдиної термінології, що позначає трудові операції та індивідуально-психологічні якості, задіяні в процесі їх виконання [4].

За визначенням А. Маркової, професіограма – це науково обґрунтовані норми і вимоги до професії та видів професійної діяльності, до якостей особи працівника, які дозволяють працівнику ефективно виконувати вимоги до професії, а також отримувати необхідний для суспільства продукт і створювати умови для розвитку особи такого фахівця [5].

Отже, фактично основною метою формування професіограм наукового працівника є підвищення якості наукових досліджень, наукової роботи та створення умов для професійного розвитку наукового працівника.

Специфіка наукової роботи і досліджень наукових працівників наукових підрозділів ВВНЗ, ВНП ЗВО і НУ в системі МО України полягає у сфері діяльності, яка пов'язана з науковими дослідженнями в інтересах ЗСУ, МО України, інших міністерств та відомств. Оскільки наукова діяльність є складовою системи оборони України, то згідно з визначенням "оборони України", наданим у ч. 1 ст. 1 закону України "Про оборону України", "*оборона України* – це система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту". План оборони України – це невід'ємна складова оборонного планування, що містить сукупність документів, які визначають зміст, обсяги, виконавців, порядок і строки здійснення політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [6]. Відповідно до цього закону, підготовка держави до оборони у мирний час включає, зокрема, забезпечення розвитку воєнної науки, формування науково-технічного і технологічного набутку для створення високоефективних засобів збройної боротьби. Однією з основних функцій МО України є – проведення державної військової кадрової політики, забезпечення розвитку військової освіти і науки, зміцнення дисципліни, правопорядку та виховання особового складу (ст. 10 закону України "Про оборону України").

У більшості західних академічних систем були введені формальні критерії відбору майбутніх наукових працівників, а також запропоновані нові посади та критерії для оптимізації відбору наукових працівників. Автори вказують на відмінність наукової праці науковців-теоретиків, які здійснюють фундаментальні дослідження, та науковців, які займаються практичним впровадженням [7]. Безумовно, наукова праця має містити як фундаментальні дослідження, так і апробацію результатів. Будь-яке фундаментальне дослідження має оцінюватись з точки зору практичного застосування.

Термін "психограма" ввів на початку ХХ ст. німецький психолог В. Штерн, який розробив методику складання узагальненого психологічного портрета конкретної особи. Він запропонував також складати часткову психограму, яка відображала б не всі характеристики особи, а лише важливі деталі, необхідні для певного практичного завдання. Так склалася психограма особи успішного професіонала, що відображає професійно важливі якості. При цьому йдеться не про особу конкретного фахівця, що працює за професією, а взагалі про типовий портрет успішного професіонала [8].

Психограма є психологічним аналізом структури діяльності і характеристикою вимог, які пред'являє професія до психіки людини. Зміст та обсяг психограми залежать від мети, з якою проводять вивчення професії. Такою метою можуть бути: профвідбір, профорієнтація і профконсультація, професійне навчання, раціоналізація режиму й умов праці [9].

Забезпечити ефективність інтеграційних процесів військової освіти і науки можливо насамперед за рахунок системного впровадження результатів наукових досліджень в освітній процес та залучення провідних вчених і науковців до навчального процесу. З метою оцінювання рівня професійної підготовки наукового працівника, результативності його роботи, виявлення перспектив професійного зростання, визначення відповідності займаній посаді та потреб у підвищенні кваліфікації наукових працівників атестують. Постановою КМУ від 13 серпня

1999 р. № 1475 "Про затвердження Положення про атестацію наукових працівників" затверджено відповідне Положення про атестацію наукових працівників, яким визначено порядок проведення атестації наукових працівників (науково-дослідних, науково-технологічних, науково-технічних, науково-практичних) наукових установ, закладів вищої освіти (університетів, академій, інститутів), юридичних осіб, у складі яких є науковий підрозділ (далі – наукові установи, (НУ)), що повністю або частково фінансуються за рахунок державного бюджету [10].

У професіограмі наукового працівника визначено вагові коефіцієнти за стобальною шкалою їхньої значущості, як окремих якостей, так і груп компонентів, що дозволяє розставити акценти за важливістю при проведенні відповідного освітнього процесу в системі військової освіти при формуванні інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх офіцерів. Професіограма містить психограму, яка відображає психологічний портрет сучасного наукового працівника ВВНЗ, ВВП (ЗВО), дозволяє проаналізувати особистісні, емоційно-вольові, комунікативні компоненти військового наукового працівника. Відповідно професіографічна структура наукового працівника військової організації визначає цільову модель і задачі професійної діяльності (теоретичної, практичної, самостійної роботи та специфіки наукової діяльності).

Психологічний аспект будь-якої професійної діяльності людини, у нашому випадку наукового працівника ВВНЗ, ВВП (ЗВО), розкривається насамперед через характеристику вимог, які висувають до наукового працівника вимогами забезпечення виконання специфічного завдання наукової організації військового спрямування. Професіограма наукового працівника ВВНЗ, ВВП (ЗВО) спрямована на створення інформаційної, мотиваційної основи в умовах реформування та сучасного розвитку Збройних сил сьогодення.

Основні функції професіограми наукового працівника військової організації, такі:

- інформаційна – надання інформації, необхідної для розуміння свого власного значення в умовах розбудови сучасних ЗСУ відповідно до світових стандартів;
- діагностична – визначення наявного рівня розвитку професійно значимих якостей наукового працівника наукової військової організації;
- прогноуюча – передбачення соціально-економічних наслідків власних професійних дій;
- формууюча – формування з відповідними психологічними та професійними якостями.

Існують різні підходи до побудови професіографічного профілю. Один із найбільш продуктивних підходів і таких, що набув широкого практичного застосування, запропонував Є. Клімов. Перевага цього підходу полягає в можливості його реалізації на рівні конкретних діагностичних методик (диференційно-діагностичний опитувальник, опитувальник професійної готовності тощо).

Як основу класифікаційну ознаку професіограми Є. Клімов [11, 12] виділяє предмет праці людини й розглядає п'ять основних груп професій: професії типу "людина-людина", "людина-техніка", "людина-природа", "людина-знакова система", "людина-художній образ". Професії кожного типу висувають певні вимоги до особистості.

Завдання, які вирішуються при розробці професіограм, можна розбити на три групи: А – психологічний аналіз особистості, Б – порівняння психологічних структур особистості і професії, В – визначення шляхів подальшого розвитку особистості, удосконалювання її психологічної структури відповідно до поставлених професійних цілей.

Для вирішення групи зазначених завдань необхідно мати досить повний перелік існуючих професій з описом

кожної з них. Характеристику професії можна представити у вигляді *професіокарти* з такою структурою:

- 1) офіційна сучасна назва описуваної професії;
- 2) опис результатів праці та їхнє значення;
- 3) опис трудових дій та основних особистісних якостей, необхідних для виконання професійної діяльності;
- 4) опис предметних і соціальних умов праці;
- 5) вказівка на можливі шляхи навчання, види навчальних закладів;
- 6) вказівка на споріднені (за психологічними критеріями) професії.

Для вирішення завдань профвідбору потрібен більш глибокий, ніж представлений у професіокарті, аналіз професії. Він проводиться з урахуванням особливостей конкретної посади: функціональних обов'язків, специфіки психологічного клімату і сформованої структури відносин в установі або підрозділі, традицій і стилю роботи в організації тощо. Результати такого аналізу можуть бути представлені у вигляді професіограми, основним компонентом якої є *психограма* – комплексний опис професійно важливих якостей. Психограма містить опис тих психічних особливостей особистості, які відповідали б особистості "оптимального працівника".

У психограмі виділяють такі блоки:

- характеристики уваги (обсяг, концентрація, перемикання, стабільність, розподіл);
- вимоги до сенсомоторних якостей (координація рухів, моторна спритність тощо);
- вимоги до пізнавальних якостей: а) сенсорно-перцептивні процеси (корисність або некорисність, корисно залежність, сприйняття тощо); б) увага; в) характеристики пам'яті (обсяг запам'ятовування, розвиток оперативної пам'яті, точність відтворення інформації тощо); г) особливості розумової діяльності (розвиток окремих видів мислення і розумових операцій: аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення, розвиток продуктивного мислення тощо); д) мова та мовні здібності (розвиток усної або письмової мови, монологічної або діалогічної мови тощо);
- емоційні якості (емоційна стабільність, рівень особистісної тривожності тощо);
- вольові якості;
- особливості темпераменту (вимоги до типологічних особливостей особистості: перевага рис слабого або сильного, рухливого або інертного типів нервової діяльності);
- особистісні характеристики (особистісні риси, схильності, інтереси, самооцінка, рівень домагань, ціннісні орієнтації, що ведуть особистісні мотиви);
- професійні знання, навички, вміння.

Також при складанні професіограми активно застосовують аналіз відповідної документації, цілеспрямовані бесіди з компетентними у даній галузі людьми, спостереження за професійною діяльністю успішних працівників.

Разом з тим, слід пам'ятати, що немає однозначної відповідності між індивідуально-психологічними особливостями працівника та ефективністю професійної діяльності. Анкетне опитування фахівців (експертів) є найпоширенішим способом розробки професіограми при оптимальній кількості експертів по кожній професії не менше 250–300 осіб [13].

У проведеному нами анкетуванні брали участь курсанти, ад'юнкти, студенти з підготовки офіцерів запасу, офіцери, науково-педагогічні працівники Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На підставі даних, отриманих у результаті математичної обробки понад 300 анкет, було визначено професійно важливі якості наукового працівника, які він повинен мати для ефективного виконання свого

професійного обов'язку. Індивідуальної професійної відповідності можна досягти як за рахунок досить високого і рівномірного розвитку всіх професійно важливих якостей, так і за рахунок компенсації окремих, менш розвинутих інтелектуальних якостей іншими, що мають більш високий ступінь розвитку.

Отже, з метою прогнозування індивідуальної професійної відповідності наукового працівника ВВНЗ, ВВП (ЗВО) вимогам професії військового наукового працівника використовують комплексний критерій.

Зауважимо, що не всі інтелектуальні якості однаково необхідні для успішного освоєння професії. Більше того, багато професій не вимагають абсолютної професійної придатності, тобто не припускають твердого професійного відбору. Але питання у тому, яких результатів при цьому можна очікувати і якою інтелектуальною "ціною" людина цього досягне.

Психологічний аспект професійної діяльності наукового працівника ЗСУ розкривається насамперед через характеристику вимог, висунутих до специфіки діяльності у військовому навчальному підрозділі. У зв'язку із цим професіограма наукового працівника у ЗСУ спрямована на створення інформаційної, мотиваційної основи діяльності наукового військового підрозділу [14]. Основні функції, які повинен виконувати науковий працівник упродовж ефективної професійної діяльності у ЗСУ, визначено у професіограмі:

- інформаційна – надання інформації, необхідної для виконання професійних дій;
- діагностична – визначення наявного рівня розвитку професійно значущих якостей;
- прогностична – передбачення соціально-економічних, політичних наслідків власних професійних дій;
- формувальна – розвиток здібностей науковця у сфері військової науки.

Для класифікації професій, окрім предмета праці, можуть бути застосовані інші критерії. Зокрема, професії можуть розрізнятися за цілями праці: Г – гностичні, пізнавальні; П – перетворювальні, обслуговувальні; Д – дослідницькі, винахідницькі цілі. Також у професійній діяльності можуть застосовуватися різні предмети праці: Р – ручні, М – механічні, А – автоматичні, Ф – функціональні засоби організму, Т – теоретичні засоби.

Проведений аналіз науково-практичної літератури в галузі професіології та побудови професіограм дає підстави стверджувати, що професіограма загалом має враховувати такі аспекти:

- предмет і мету професійної діяльності наукового працівника ЗСУ;
- критерії оцінювання ефективності виконання своїх професійно значущих обов'язків наукового працівника ЗСУ;
- зумовленість ефективності наукової роботи в ЗСУ;
- чинники, які впливають на психіку під час виконання службових обов'язків як у робочий час, так і в особистий час;
- особливі вимоги, які висувають до наукового працівника ЗСУ.

Психограма містить також опис тих психічних особливостей особистості, які відповідають "оптимальному працівникові".

Як бачимо, важливим поняттям у психологічній праці є психограма, яку розуміють як виокремлення й опис якостей людини, які необхідні для успішного виконання певної трудової діяльності [15]. Такі якості називають професійно важливими (ПВЯ). Ми провели спеціальне анкетування у ВВНЗ (Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, військової кафедрі Національного авіаційного університету серед постійного (офіцерів ЗСУ), курсантського, науково-педагогічного складу для визначення професійно важливих якостей наукового працівника ЗСУ. Кількість опитуваних налічувала понад 400 осіб різного віку, професійної кваліфікації, військового звання і статі. Після проведення середньо-статистичного математичного опрацювання наведено отримані результати: соціально-особистісні якості (89,43); особистісні якості (86); моральні якості (96); соціальні якості (84,4); інтелектуальні якості (82,91); психофізіологічні якості (85); фізичні якості (92); риси характеру (82,75); емоційно-вольова сфера особистості (87,6); нормативність (86,67); ставлення до праці (90,5); здібності (83,58); пам'ять (82,67); мислення (80,75); психомоторика – (87,33). У табл. 1 наведено розроблену на основі опитування психограму військовослужбовця за кваліфікаційною характеристикою "науковий працівник".

Таблиця 1. Психограма військовослужбовця за кваліфікаційною характеристикою "науковий працівник"

Вимоги професії індивідуально-психічних якостей	Професійно важливі якості	Психодіагностичні методики
Особливості уваги і пам'яті	Обсяг, точність і тривалість запам'ятовування зорової і слухової інформації	Тест "Прогресивні матриці" Дж. Равена; тест М. Люшера
Нейродинамічні і психомоторні особливості	Сильна нервова система	Методика самооцінки структури темпераменту (Б.М. Смирнов); опитувальник суїцидального розвитку (О.Г. Шмельов)
Інтелектуальні особливості	Розвинений вербальний інтелект, конкретно-практичне мислення. Здібність швидко знайти доцільну форму спілкування, тон залежно від психічного тону співрозмовника. Здібність до аналізу й узагальнення інформації, загальна ерудованість	Тест "Прогресивні матриці" Дж. Равена; 16-PF особистий опитувальник Р. Кеттелла
Організаторські і комунікативні здібності	Комунікативна компетентність, толерантність, уміння взаємодіяти у проведенні досліджень із людьми різного віку, соціального статусу, здібність організувати процес дослідження, розподіляти функції й обов'язки учасників дослідження	Тест БОО "Адаптивність" (А.Г. Маклаков); 16-PF особистий опитувальник Р. Кеттелла
Емоційно-вольові якості	Натхнення, ентузіазм, упевненість, емоційна врівноваженість, наполегливість, відповідальність, самодисциплінованість і самоорганізованість, здібність до самомотивування; використання емоційної сфери для інтуїтивного пошуку	Тест М. Лошера; 16-PF особистий опитувальник Р. Кеттелла
Професійна мотивація	У мотиваційній структурі особистості провідні мотиви відповідають завданням професійної діяльності, соціальна позиція, повага до прав людини, відсутність адикції	Закрита анкета вивчення мотиваційного вибору кандидатів на службу; 16-PF особистий опитувальник Р. Кеттелла
Додатковий психодіагностичний інструментарій: С. Мадді "Тест життєстійкості"; методика визначення типу акцентуації рис характеру і темпераменту (К. Леонард, Х. Шмішк); методика вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі, П. Мартін)		

У професійній діагностиці зазвичай застосовують так звану *схему накладання*. Ідеться про співвіднесення професійних вимог та індивідуально-психологічних особливостей особистості. Такий підхід має недоліки як з огляду на завдання профконсультування, так і з огляду на завдання профвідбору. З одного боку, із плином часу відбувається зміна самих професій і, відповідно, змінюються вимоги до особистості працівника; з іншого, більшість діагностичних засобів дозволяє одержати "зріз" індивідуально-психологічних особливостей особистості у певний момент, залишаючи відкритим питання про її подальший розвиток. Проте, як відомо, здібності, які можна розглядати як інтегрований показник професійно-важливих якостей, не вроджені і формуються лише в процесі професійної діяльності та навчання.

Для виконання професійної діяльності наукового працівника ЗСУ потрібні відповідні загальні та спеціальні здібності військового фахівця і науковця. Здібності, як відомо, формуються у процесі діяльності, і тому при проведенні професійної консультації або відборі на військову службу необхідно ґрунтуватися не на виявленні особистих здібностей, а на якостях, закладених у людини природою на тому або іншому етапі розвитку. Разом узяті, вони утворюють деяку сукупність якостей, у тому числі, і професійно важливих, які можуть забезпечити надалі успіх професійної діяльності наукового працівника в ЗСУ. Саме на виявленні професійно важливих якостей (ПВЯ) зазвичай і ґрунтується психофізіолог у своїй діяльності при проведенні професійної консультації чи відборі на військову службу.

Запропонована методика дозволяє створювати професіограми для найбільш важливих професій, у нашому випадку військовослужбовця, безпосередньо фахівцями цієї справи. Однак при складанні таблиць критеріальних значень професійно важливих якостей військовослужбовця для досягнення їхньої репрезентативності необхідно дотримуватися таких правил: а) кількість обстежуваних має бути якомога більшою, зазвичай не менше 200 осіб; б) відповідні критеріальним значенням бали мають відповідати умові $K = M \pm \Delta$, де $M \pm 0,5$ – середнє значення за всією сукупністю даних за параметром відповідає 3 балам $M+ = 5$ балам, $M+ = 5$ балам і $M- = 2$ балам, $M- = 1$ балу у тих випадках, коли існує пряма залежність між зростанням абсолютного значення показника і поліпшенням функції, і навпаки, коли існує зворотна залежність $M- = 4$ балам, $M- = 5$ балам, і $M+ = 2$ балам, $M+ = 1$ балу.

Відповідно до проблеми нашого дослідження проведено анкетне опитування, а його науково-аналітичний аналіз дає підстави для розробки практичного складника професіографічного профілю наукового працівника ЗСУ, а саме: психологічного професійного портрета. В анкетному опитуванні брали участь курсанти, ад'юнкти, науково-педагогічні працівники Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедри військової підготовки Національного авіаційного університету в загальній кількості 480 осіб (курсантів – 372, офіцерів – 108).

Показниками професійно-важливих (необхідних) якостей (ПВЯ) виявились такі:

- висока активність, енергійність, працездатність;
- добра пам'ять, висока сконцентрованість уваги; розвинена уява і мислення;
- інтелектуальний розвиток (здатність до аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації);
- спрямованість (мотивація) на досягнення цієї організації, інтерес до управлінської діяльності;
- нервово-психічна стійкість;

- креативність (достатньо високий творчий потенціал, здатність бачити нове, здатність виходити із нестандартних ситуацій і розв'язувати проблеми оптимально);

- комунікабельність – здатність встановлювати ділові стосунки з керівництвом і підлеглими, уміння переконувати і впливати на людей;

- організаторські здібності.

Необхідні морально-вольові та емоційні риси наукового працівника в ЗСУ:

- почуття особистої відповідальності за доручену справу, здатність кваліфіковано підходити до прийняття рішень та їхньої реалізації;

- здатність підтримувати передове, нове, бачити перспективу;

- сміливість, принциповість, упевненість у собі, розвинені вольові та лідерські якості;

- дбайливість, справедливість, розсудливість, доброзичливість до людей;

- оптимізм, бадьорість, відсутність шкідливих звичок, добрий фізичний стан;

- інтелігентність, загальна культура.

Характеристика умов діяльності, знань, умінь:

- висока розумова діяльність протягом усього дня, потім відпочинок;

- робота з друкованими джерелами, що має незначний рівень фізичного навантаження і психологічного напруження;

- робота з ПК та оргтехнікою, що має помірний рівень фізичного навантаження та психологічного напруження;

- безпосередня участь у проведенні польових досліджень і командно-штабних навчань, що має значний рівень фізичного навантаження і психологічного напруження.

Науковий працівник ЗСУ повинен знати (знання визначають професійну майстерність):

- головні проблеми забезпечення державної безпеки України, методи і прийоми їхнього аналізу;

- підходи до вивчення державної політики в системі забезпечення державної безпеки, правове регулювання суспільних відносин у суспільно-політичній сфері;

- порядок використання нових інформаційних технологій у процесі управління у збройних силах;

- головні етапи виникнення і розвитку конфліктів у сучасному суспільстві, вплив суспільно-політичних конфліктів на безпеку суспільства;

- поняття і сутність, характерні риси інформаційної війни; інформаційне протиборство на сучасному етапі, основи теорії інформаційного протиборства;

- найважливіші проблеми внутрішньої і зовнішньої політики України, сучасних міжнародних відносин;

- основи методики і техніку проведення опитувань суспільної думки;

- основи автоматизації роботи з інформацією, наведеною в текстовому вигляді, гіпертекстові інформаційні технології, гіпертекстові інформаційно-пошукові системи;

- методи, засоби, технології моніторингу ЗМІ;

- основи теорії моделювання, принципи моделювання, класифікацію моделей, якість моделі, зв'язок між моделлю і реальністю (розходження та подібність);

- методи прийняття рішень, аналіз факторів, що впливають на процес ухвалення рішення, особистісні оцінки і пріоритети у прийнятті рішень, поведінкові обмеження у прийнятті рішень, час і зовнішнє середовище, що змінюється, ухвалення рішення, інформаційні обмеження;

• нормативно-правову базу з організації та проведення наукової роботи в ЗСУ.

Серед компетентностей наукового працівника ЗСУ у результаті анкетування та опитування варто виокремити:

- здатність до абстрактного, логічного і критичного мислення, аналізу та синтезу;
- здатність застосовувати знання в професійній діяльності у стандартних та окремих нестандартних ситуаціях;
- уміння планувати й організувати свою професійну діяльність;
- знання предмета та характеру професійної діяльності, природи етичних стандартів і здатність діяти на їхній основі, ураховуючи моральні, наукові, культурні цінності й досягнення суспільства, ґрунтуючись на розумінні історії і закономірностях розвитку суспільно-політичних процесів на державному та світовому рівнях;
- здатність спілкуватися державною та іноземною мовами як усно, так і письмово, у тому числі, і в професійній сфері;
- навички збору та аналізу інформації з національних і міжнародних джерел, оцінка її достовірності, використання сучасних інформаційних технологій і баз даних;
- здатність до проведення досліджень, уміння точно формулювати та висловлювати свої позиції, належним чином їх обґрунтовувати, брати участь в аргументованій професійній дискусії;
- здатність навчатися й оволодівати сучасними знаннями у професійній сфері;
- уміння працювати самостійно, проявляти сумлінність, дисциплінованість, пунктуальність та відповідальність, а також працювати в команді колеґ за фахом;
- здатність аналізувати результати своєї діяльності та застосовувати методи когнітивної й емоційної регуляції власної діяльності, фізичного та психічного стану;
- здатність до абстрактного, логічного та критичного мислення, аналізу і синтезу;
- уміння планувати й організувати свою професійну діяльність;
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку права та його місця в загальній системі знань про суспільство, використовувати різні види і форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

Протипоказання до спеціальності:

- відсутність належної освітньої бази;
- відсутність витривалості до інтелектуального навантаження та інтелектуального стресу;
- ригідність мислення, непродуктивність інтелектуальної сфери;
- емоційна нестриманість;
- відсутність мотивації.

Висновки. Отже, психологічний профіль особи може виконувати роль базової складової для адекватної оцінки особистості наукового працівника в ЗСУ, а також для прогнозування його професійної ефективності як науковця у військовій організації. Різноманітність виконуваних завдань наукового працівника ЗСУ, операційна та емоційна напруженість діяльності, необхідність адаптації до несприятливих фізичних чинників, формування нової, незвичної функціональної системи просторового орієнтування зумовлюють надзвичайну різнобічність і високий рівень вимог до психіки наукового працівника ЗСУ в процесі його професійної діяльності.

Відповідно до сучасних поглядів успішне виконання наукової діяльності у військовій організації вимагає гармонійного поєднання особистісних, інтелектуальних, психофізіологічних, фізіологічних і фізичних професійно важливих якостей наукового працівника, які зазначені у професіограмі. Етичний і професійний кодекс поведінки наукового працівника ЗСУ в процесі професійної діяльності у військовому науковому підрозділі / установі доцільно визначати у професіограмі та психіограмі у вагових коефіцієнтах. Професіограма наукового працівника ЗСУ чітко визначає те, чим займається цей фахівець, які види діяльності домінують у його професійній діяльності та які якості забезпечують успішність виконання його посадових обов'язків.

Таким чином, розроблена професіограма наукового працівника ЗСУ демонструє кінцевий результат спеціальної науково-військової підготовки, який може бути реалізований у визначених педагогічних умовах та за допомогою дидактичного наповнення моделі готовності до професійної діяльності наукового працівника ЗСУ.

Список використаної літератури

1. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / сост. Э.Г. Азимов, А.Н. Шукин. Москва : изд-во ИКАР, 2009. 448 с.
2. Жерносек І. Професіограма директора школи нового типу: ліцею, гімназії, колеґіуму // Управління освітою, 2004. № 92. С. 8-9.
3. Бозаджиев В. Л. Профессиографический анализ деятельности педагогических работников // Современные проблемы науки и образования, 2012. № 2.
4. Рижиков В. С. Теория і практика конструювання цільових моделей (професіограм) та процесу професійної підготовки майбутніх юристів : монографія. Херсон : ТОВ "Айлант", 2012. 280 с.
5. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва : изд-во Междунар. гуманитарный фонд "Знание". 1996. С. 22. URL: <http://www.p-lib.ru/pedagogika/markova-psihologiya-professionalizma/index.html> (дата звернення: 23.04.2021).
6. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991. № 1932-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення 07.06.2021).
7. Benz P., Buhlmann F., Mach A. The transformation of professors' careers: standardization, hybridization, and acceleration? // Higher Education. Springer Link, 2021. Vol. 81. P. 967–985. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10734-020-00590-7#Sec13> (дата звернення: 23.05.2021).
8. Штерн В. Дифференциальная психология и её методические основы. Москва : Наука, 1998.
9. Ryzhykov V. A. Technology of Development of the Lawyer's Psychogram and its Meaningful and Practical Component // Jour. of Advanced Research in Law and Economics. Spring, 2016. Vol. VII, Iss. 1(15). С. 100–108.
10. Про затвердження Положення про атестацію наукових працівників : Постанова КМУ від 13.08.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1475-99-%D0%BF#n10> (дата звернення: 23.05.2021)
11. Климов Е. А. Введение в психологию труда : учебн. Москва : Академия, 2004. 336 с.
12. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие. Ростов на Дону : Феникс, 1996. 512 с.
13. Методологія проведення наукових досліджень у військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти : навч. посібник / за ред. І.В. Толока. Київ : ВІКНУ, 2018. 301 с.
14. Bakhov I., Ryzhykov V., Kolisnyk O. Leadership abilities of a Military Manager, Professionalism of a Commander as the Guarantee of the Practice of Effective Activity of a Military Organization // Internat. Jour. of Engineering and Technology, 2018. № 7. С. 45–49.
15. Horiacheva K., V. Ryzhykov. The oreтикаles sence and practice of implementation of the system approach in formation of professional reliability of future officersin the armed forces of Ukraine // Бiсн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2019. № 2(42). С. 57–60.

References

1. Azimov, E., Shchukyn, A. (2009). *New Dictionary of Methodological Terms and Concepts (Theory and Practice of Language Teaching)*. Moscow: Ed. YKAR. [In Russian].
2. Zhemosek, I. (2004). *Professional profile of the director of a new type of school: lyceum, gymnasium, collegium*. Education management. №92. Pp.8-9. [In Ukrainian].
3. Bozadzhiev, V. (2012). *Professionalographic analysis of pedagogical staff activities*. Modern Problems of Science and Education. Vol. 2. [In Russian].
4. Ryzhykov, V. (2012). *Theory and practice of constructing objective models (professograms) and the process of professional training of future lawyers*. Monohraf. Kherson, TOV "Ailant". P. 280. [In Ukrainian].

5. Markova, A. (1996). *Psychology of Professionalism*. Ed.: International Humanitarian Foundation "Znanie". P. 22. <http://www.p-lib.ru/pedagogika/markova-psihologiya-professionalizma/index.html>. [In Russian].

6. The Law of Ukraine "On Defense of Ukraine" <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>. [In Ukrainian].

7. Benz, P., Buhlmann, F., Mach, A. (2021). *The transformation of professors' careers: standardization, hybridization, and acceleration?* <https://link.springer.com/article/10.1007/s10734-020-00590-7#Sec13>. [In English].

8. Shtern, V. (1998). *Differential psychology and its methodological foundations*. RAN, Inst. Psykhohohyy. Moskow: Nauka. [In Russian].

9. Ryzhykov, V. (2016). *Technology of Development of the Lawyer's Psychogram and its Meaningful and Practical Component*. Journal of Advanced Research in Law and Economics. Vol. VII Issue 1(15) Spring. Pp.100-108. [In English].

10. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 13, 1999. "On Approval of the Regulation on Attestation of Scientific Workers". <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1475-99-%D0%BF#n10>. [In Ukrainian].

11. Klymov, E. (2004). *Introduction to Labor Psychology*. Textbook. Moskow: Akademyia. P. 336. [In Russian].

12. Klymov, E. (1996). *Psychology of Professional Self-Determination*. Textbook. Rostov on Don: Fenyks. P. 512. [In Russian].

13. *Methodology of Scientific Research in Military Educational Institutions of Higher Education*. Tutorial ed. I.Tolok. Kyiv: MITSNUK (2018). P. 301. [In Ukrainian].

14. Bakhov, I., Ryzhykov, V., Kolisnyk O. (2018). *Leadership abilities of a Military Manager, Professionalism of a Commander as the Guarantee of the Practice of Effective Activity of a Military Organization*. International Journal of Engineering and Technology. № 7. Pp. 45-49. [In English].

15. Horiacheva, K., Ryzhykov, V. (2019). *Theoretical sense and practice of implementation of the system approach in formation of professional reliability of future officers in the armed forces of Ukraine*. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-special sciences. № 2 (42). Kyiv. Pp. 57-60. [In English].

Надійшла до редколегії 02.08.21

V. Ryzhykov, Dr of Sci. in Pedagogics, Prof.
andrii62ch@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-3704-6550,
K. Horiacheva, PhD in Economics, Ass. Prof.
horyachevakira@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-1503-4425,
S. Buryi, PhD in Pedagogics
bsv17031972@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-8058-5018
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF THE PROFESSIONAL PROFILE CONSTRUCTION OF THE MODERN RESEARCHER OF SCIENTIFIC DIVISIONS OF HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS, MILITARY EDUCATIONAL SUBDIVISIONS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND SCIENTIFIC INSTITUTIONS IN THE SYSTEM OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE

This scientific article reveals the basic theories of development of a professionographic profile and specifies laws, content, methods, tools, conditions for the development of modern scientific personnel of scientific departments of higher educational institutions in the system of the Ministry of Defense of Ukraine. The professionogram in the case of our scientific search is the basis for creating a portrait of a scientific worker in the system of military science. The principles of creating a portrait of a scientific worker of the university research divisions in the system of the Ministry of Defense of Ukraine must be used both in the process of professional selection of future scientists and in the service characteristic of the scientific worker himself. Unlike the usual formal production characteristics, the professionally substantiated characteristic – the professor's profile in the system of military science – could be a reliable basis for an adequate assessment of the scientist's personality and prediction of his professional efficiency and possible predictable career growth. Professorial structure of the scientific worker of the scientific departments of the higher educational institution in the system of the Ministry of Defense of Ukraine defines the purpose and tasks of the theoretical, practical, self-sufficient, indirect preparedness. The list of requirements of the profession to the psychology of the person and the necessary abilities forms the psychogram of the scientific worker's profession in the system of the Ministry of Education and Science. The professional abilities are understood as sufficiently stable characteristics of the person that change in the process of activity, ensuring its success and improvement. The professional profile of the research worker of the research divisions of the Air Defense Forces, Air Defense Forces, and National Security Forces in the system of the Ministry of Defense of Ukraine contains the following information: general information about the profession and its dynamics; production characteristic of the profession; sanitary and hygienic working conditions with the accentuation of occupational hazards; the list of totality of knowledge and skills required for successful professional activity; characteristics of types and duration of vocational training, the possibility of upgrading the qualification; psychographics. The professionogram allows the effective fulfillment of professional requirements, creating conditions for the development of the personality of a scientific worker and obtaining the product necessary for the society, Determine the most possible ways of acquiring psychological qualities, professional training and retraining, advanced training and requalification, as well as reorientation, if necessary for a particular professor in the system of the Ukrainian Ministry of Defense.

Keywords: professional profile of a research worker; system of scientific work in the Ministry of Defense; theoretical foundations of the development of professionogram; researcher of the military higher education institution.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.07:616.89

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.12-15>О. Гульбс, д-р психол. наук, проф.
1960.09.05m@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5300-8570,

О. Кобець, д-р психол. наук, проф.
Kobezalex59@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-2185-4606

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Розглянуто теоретичний аналіз психологічної реабілітації учасників бойових дій в Україні та за кордоном. За даними Міністерства у справах ветеранів України, військовослужбовці мають пройти безкоштовну медичну та психологічну реабілітацію у відповідних центрах. Адже військовослужбовці піддаються підвищеному ризику розвитку посттравматичного стресу, за даними вчених для розвитку посттравматичного стресового розладу може бути достатньо одного емоційно виснажливого випадку, але бойові дії часто сприяють тривалому та багаторазовому впливу травматичних подій. Психологічна реабілітація передбачає надання таких послуг: психологічна діагностика, психологічна просвіта та інформування, психологічне консультування, психологічна підтримка та супроводження, психотерапія, робота в групах, декомпресія. До основних напрямів психологічної допомоги учасникам бойових дій під час психологічної реабілітації належать: визначення синдрому соціально-психологічної дезадаптації, психологічне консультування, психокорекційна робота, формування навичок саморегуляції, соціально-психологічна підготовка, визначення життєвих перспектив, майбутніх планів і цілей. Психологічна реабілітація учасників бойових дій в Україні має системний та комплексний характер. Досвід США та Ізраїлю показує важливість постійного моніторингу, і за необхідності, корекції психологічного стану військовослужбовців. За прикладом США у роботі психолога можна використовувати когнітивно-поведінкову терапію, терапію прийняття та прихильності (Acceptance and Commitment Therapy (ACT)) та міжособистісну терапію (інтерперсональна терапія (IPT)) для зменшення негативних наслідків посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Ключові слова: учасники бойових дій; ПТСР; психологічна реабілітація; напрями психологічної допомоги; світовий досвід.

Вступ. Участь у військових діях значно впливає на фізичний і психологічний стан військовослужбовців, особливо актуально сьогодні це для України, адже восьмий рік поспіль тривають бойові дії на сході країни. Станом на 01.02.2021 р. до Реєстру (Єдиний реєстр учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення – ред.) внесено інформацію про 405 711 учасників бойових дій (серед них жінок – 19 402), у тому числі, у 2020 р. – про 27 293 учасників бойових дій, у 2021 р. – про 303 учасники бойових дій [11]. Кількість осіб, які залучені до ООС невідомо збільшується, а отже, і питання психологічної реабілітації учасників бойових дій набуває ще більшої актуальності, адже частина учасників бойових дій мають прояви таких негативних наслідків війни, як *посттравматичний стресовий розлад* (ПТСР), депресії, стан постійного стресу тощо. *Посттравматичний стрес* – це постійний тривожний розлад, який може виникнути після того, як людина зазнає травми або постійного стресу. Хоча людський організм має тенденцію повертатися до вихідного рівня після переживання стресової події, люди, які страждають на ПТСР, продовжують вивільняти гормони, пов'язані зі стресом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з військовими діями на території України, є об'єктом досліджень багатьох вчених, зокрема В. Стасюк розглядав психологічні особливості реадаптації учасників бойових дій [10]; питання виникнення у учасників бойових дій бойової психічної травми, розладів психіки, бойового шоку та бойової втоми, а також посттравматичного синдрому стало предметом уваги Р. Попелюшка [6].

Проблему психологічної корекції ПТСР у учасників АТО, а також методи соціально-психологічної підтримки розглядала Л. Мульована [4]; значний доробок у питанні посттравматичного зростання особистості має В. Осьо-

дло [5]; арт-терапію як засіб реабілітації учасників бойових дій в умовах російсько-українського збройного конфлікту розглядає Н. Авер'янова [1].

Метою дослідження є теоретичний аналіз психологічної реабілітації учасників бойових дій в Україні та за кордоном. Під час дослідження ми використали теоретичні методи, серед яких: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Міністерства у справах ветеранів України [8] відповідно до ст. 11 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" [3] військовослужбовці, учасники бойових дій та прирівняні до них особи, особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в АТО, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах.

За результатами дослідження "Ефективність мобільних бригад соціально-психологічної допомоги учасникам бойових дій", організованого Українською фундацією громадського здоров'я, за підтримки фонду ООН, психологічної підтримки потребують близько 57 % ветеранів. Основними проблемами учасників бойових дій стали конфлікти в родині (54 %), прояви стресу (24 %), надмірні та неконтрольовані приступи агресивної поведінки (12 %), думки про самогубство (6 %), проблеми з психоактивними речовинами – 4 % [2]. Сьогодні психологічну реабілітацію учасники бойових дій можуть отримати у центрах соціально-психологічної реабілітації або у приватних психологів за необхідності.

Психологічна реабілітація передбачає надання таких послуг:

1) психологічна діагностика – оцінка актуального психологічного стану та індивідуально-психологічних особливостей отримувача послуг, контроль за його психічним

станом, визначення потреби та оптимальних методів психологічної реабілітації;

2) психологічна просвіта та інформування – інформування отримувача послуг для формування розуміння закономірностей функціонування людської психіки, поведінки людей в екстремальних умовах, формування навичок і способів управління можливостями власної психіки, надання самопомоги та першої психологічної допомоги іншим особам, а також готовності та бажання отримувати професійну психологічну допомогу у разі потреби;

3) психологічне консультування – комплекс короткострокових заходів, які здійснюються психологом і спрямовані на надання отримувачу послуг інформації з психологічних питань, емоційної підтримки, допомоги у прийнятті усвідомлених рішень та оцінці власних психологічних ресурсів для зміни поведінки, на розвиток відповідальності за власну поведінку, самосвідомості та зміну ставлення до проблеми, підвищення стресостійкості та психологічної культури;

4) психологічна підтримка і супроводження – система соціально-психологічних способів і методів, застосування яких сприяє соціально-професійному самовизначенню особистості у ході відновлення її здібностей, ціннісних орієнтирів і самосвідомості, підвищенню її конкурентоспроможності та адаптованості, подоланню стресових та інших життєвих ситуацій і запобіганню виникненню психологічних кризових станів;

5) психотерапія – використання методів психологічного впливу для розв'язання особистісних та міжособистісних проблем із застосуванням стандартизованих процедур в індивідуальній або груповій формі, спрямованих на відновлення порушеної діяльності організму отримувача послуг з метою відновлення або компенсації його психічних функцій, особистісних якостей, міжособистісних стосунків, а також поліпшення якості життя;

6) групова робота – проведення психологічних тренінгів, інтерв'ю, занять із психологічної просвіти та інформування для груп підтримки із застосуванням стандартизованих процедур, спрямованих на саморозкриття учасників таких груп, актуалізацію наявного досвіду і пошук шляхів розв'язання власних психологічних проблем, формування навичок самопізнання та саморозвитку, опанування нових комунікативних і поведінкових стратегій;

7) декомпресія – форма первинної психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в екстремальних (бойових) умовах службово-бойової діяльності, яка складається із комплексу заходів фізичного і психологічного відновлення організму людини та проводиться з метою поступової реадаптації військовослужбовців до звичайних умов життєдіяльності, запобігання розвитку в них психологічних травм [7].

До основних напрямів психологічної допомоги учасникам бойових дій належать:

- визначення синдрому соціально-психологічної дезадаптації, досягається шляхом психодіагностики індивідуальних особливостей військовослужбовця під час особистої зустрічі з психологом;

- психологічна консультація, може містити індивідуальну роботу (використання за необхідності метафоричних асоціативних карт, проєктивних методик, технік арт-терапії) та сімейна консультація (спрямована на визначення та корекцію проблемних моментів у родині, зменшення негативних проявів ПТСР);

- психокорекційна робота (полягає у коригуванні негативних проявів поведінки);

- надання прийомів саморегуляції (зняття стресових проявів та напруги шляхом використання аутотренінгу та інших методів);

- соціально-психологічні тренінги з метою підвищення рівня адаптації, усунення неврозів та проблем у спілкуванні з оточенням;

- визначення життєвих перспектив, подальших планів та цілей [9].

Основними цілями реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, варто вважати:

- повернення до суспільного життя, відновлення соціального статусу, усунення проявів ПТСР;

- підвищення рівня комунікабельності, соціальної активності, навички подолання конфліктів;

- відновлення психіки, зменшення рівня напруги та внутрішньої тривожності. Збільшення стресостійкості організму;

- мобілізація внутрішніх резервів організму.

Окрім досвіду України у питаннях психологічної реабілітації учасників бойових дій, вважаємо за необхідне розглянути досвід США як країни, яка вже довгий час бере участь у миротворчих операціях і має досить давній досвід у психологічній реабілітації учасників бойових дій. За даними Департаменту США у справах ветеранів значна частина учасників бойових дій і ветеранів війни відчують погіршення стану психічного здоров'я, мають *посттравматичний стрес* (ПТС), депресію, тривогу, *черепно-мозкову травму* (ЧМТ) та зловживання психоактивними речовинами. Лише невеликий відсоток людей, які переживають травму, відчують ПТСР. Поширеність посттравматичного стресового розладу протягом життя серед американських жінок становить 10 %, тоді як лише 4 % американських чоловіків переживають ПТСР у певний момент свого життя.

Американські ветерани бойових дій мають набагато більшу поширеність ПТСР, ніж американські цивільні особи. Від 11 до 20 % ветеранів операцій "Іракська свобода" та "Стийка свобода" зазнають посттравматичного стресу. Приблизно 12 % ветеранів війни у Перській затоці (Буря в пустелі) і 15 % ветеранів В'єтнаму щорічно страждають від ПТСР. Поширеність ПТСР протягом усього життя серед ветеранів В'єтнаму становить 30 %.

Військовослужбовці піддаються підвищеному ризику розвитку посттравматичного стресу, адже для розвитку ПТСР може бути достатньо одного емоційно виснажливого випадку, але бойові дії часто сприяють тривалому та багаторазовому впливу травматичних подій.

У військовослужбовців також активно можуть розвиватися депресія та тривога. Повернувшись додому, деякі ветерани повідомляють, що відчують себе від'єднаними від членів сім'ї та друзів. Переконавання, що ніхто не в змозі розповісти про свої переживання або запропонувати значущу емоційну підтримку, може спонукати військовослужбовців зіпсувати стосунки або навіть шукати соціальної ізоляції.

Міністерство у справах ветеранів США надає широкий спектр послуг з лікування для допомоги ветеранам військовослужбовцям. Лікування може проводитися у різних умовах: короткострокова стаціонарна допомога, амбулаторна допомога у центрі психосоціальної реабілітації та відновлення або опіка вдома. Ветеранам, які переживають ПТСР, лікар або психіатр можуть призначити антидепресанти, такий вид ліків може допомогти вирішити проблему депресії та тривоги, зменшити дратівливість, покращити режим сну та допомогти полегшити кошмари або нав'язливі думки.

Хоча застосування препаратів, що впливають на настрій, особливо поширене при лікуванні депресії та тривоги, терапія розмовами також може бути дуже корисною. Наприклад, когнітивно-поведінкова терапія, терапія прийняття та прихильності (АСТ) та міжособистісна

терапія (ІРТ) може допомогти постраждалим ветеранам зменшити емоційний біль і відновити позитивні соціальні стосунки. Деякі види терапії, такі як терапія когнітивної обробки (когнітивно-поведінкова терапія (КПТ)), або терапія тривалого впливу (продовжена експозиція (ПЕ)), також можуть бути використані під час роботи та корекції негативних проявів, які можуть виникнути унаслідок ПТСР [12].

Цікавим також є досвід Ізраїлю, адже у них військова служба обов'язкова як для чоловіків, так і для жінок і становить 3 та 2 роки, відповідно. Також фактором, який робить систему психологічної допомоги в Ізраїлі однією з найкращих, стали постійні військові конфлікти, у яких беруть участь військовослужбовці на території країни. Більшість військових професій вирішують складні завдання, довгий ієрархічний ланцюжок управління та досягнення вимірних цілей. Військова система створює багато стресових факторів для молодих людей, які змушені швидко розвивати стресостійкість і одразу після закінчення шкільних років ставати дорослими. Військова система жорстка і часто безкомпромісна, належна до бойової системи, яка має на меті захистити країну від її ворогів, але часом солдатам, які її складають, важко виконати завдання, уникаючи стресів та нервових зривів.

При лікуванні ПТСР для військовослужбовців використовують різні види психотерапії, однак, враховуючи обмеження військової служби, короточасне лікування особливо ефективно і зручне. Молоді солдати у більшості випадків належать до психічно здорового населення, яке страждає від стресового епізоду, який кидкає виклик межі їхніх сил. Короточасне лікування зазвичай триває 12–40 сеансів лікування, орієнтоване на цілі і має на меті передати солдату практичні інструменти для вирішення його труднощів. Зазвичай у таких випадках на допомогу приходить офіцер IDF (*Israeli Defense Force*) – це професіонал, зазвичай психолог або клінічний соціальний працівник. Солдат може попросити зустрічі з психологом та отримати необхідну консультацію. Також у військовослужбовців є можливість звернутись до приватного психолога. Іноді зовнішня до військової системи особа може надати солдату більш реалістичну перспективу і повернути йому правильні та відповідні пропорції. Психологічна допомога буде найуспішнішою, якщо її надають задовго до початку бойових дій, яка має системний характер і обов'язкова для всіх військовослужбовців. Найважливішим моментом у такому виді попередження ПТСР є передвоєнне тренування та навчання, а також своєчасні заходи під час збройних дій [13].

Висновки. Психологічна реабілітація учасників бойових дій в Україні має системний та всеохоплюючий характер і містить у собі психологічну діагностику, психологічну просвіту та інформування, психологічну консультацію, психологічну підтримку і супровід, психотерапію, групову роботу, декомпресію. Окрім досвіду України, визначено, що в США для зменшення негативних проявів ПТСР використовують когнітивно-поведінкову терапію, терапію прийняття та прихильності (АСТ) та міжособистісну терапію (ІРТ), що допомагає постраждалим ветеранам зменшити емоційний біль та відновити позитивні соціальні стосунки. За прикладом Ізраїлю можна впровадити роботу психологів ще до отримання травм, яка передбачатиме передвоєнне тренування та навчання, а також своєчасні заходи під час збройних дій.

Список використаної літератури

1. Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння // Молодий вчений, 2017. 3(43), С. 30–34.
2. Заклади, що надають послуги психологічної реабілітації : Міністерство у справах ветеранів. URL: <https://mva.gov.ua/ua/veteranam/likuvannya-ta-reabilitaciya/centri-z-nadannya-poslug-psiologichnoi-reabilitaciyi> (дата звернення: 13.09.2021).

3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 17.03.2021).

4. Мульована Л. І. Методи психологічної допомоги учасникам АТО // Молодий вчений, 2014. 10(13), С. 114–116.

5. Осьодло В. І., Зубовський Д. С. Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи // Укр. психолог. журн., 1, 2017. С. 63–79.

6. Попелюшко Р. П. Особливості психологічної реабілітації учасників бойових дій засобами природничої рекреації // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. 2015. 13. С. 198–207.

7. Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб : Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-п#Text> (дата звернення: 16.03.2021).

8. Психологічна реабілітація : Міністерство у справах ветеранів. URL: <https://mva.gov.ua/ua/veteranam/likuvannya-ta-reabilitaciya/derzhavna-programa-psiologichnoi-reabilitaciyi> (дата звернення: 07.03.2021).

9. Психологічна реабілітація учасників АТО. Види діяльності практичного психолога : Сумський обласний клінічний госпіталь ветеранів війни. URL: <https://sumy-gospital.ic.org.ua/statii/psiologichna-reabilitatsiya-uchasnykiv-ato-vydy-diyalnosti-praktychnogo-psyhologa/> (дата звернення: 21.09.2021).

10. Стасюк В. В. Психологічні особливості реадaptaції Учасників бойових дій // Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства, 2018. С. 153–154.

11. У Мінветеранів назвали кількість людей в Україні зі статусом учасника бойових дій : Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-uchasnyky-boyovi-diyi-status/31109641.html> (дата звернення: 21.09.2021).

12. GoodTherapy. Military and Veterans Issues. URL: <https://www.goodtherapy.org/learn-about-therapy/issues/veterans-mental-health-issues>. (дата звернення: 17.03.2021).

13. טיפול פסיכולוגי לחיילי צה"ל URL: <https://www.tipulpsychology.co.il/idf.html>. (дата звернення: 17.03.2021).

References

1. Averianova, N. M. (2017). Hybrid war: Russian-Ukrainian confrontation. *Molodyi vchenyi*, 3(43), 30–34. [In Ukrainian].
2. Institutions providing psychological rehabilitation services. (2020). Ministry of Veterans Affairs of Ukraine. <https://mva.gov.ua/ua/veteranam/likuvannya-ta-reabilitaciya/centri-z-nadannya-poslug-psiologichnoi-reabilitaciyi> [In Ukrainian].
3. On Social and Legal Protection of Military Men and Members of Their Families. (1992). Verkhovna Rada of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> [In Ukrainian].
4. Mulovana, L. I. (2014). Methods of psychological assistance to anti-terrorist operation participants. *Molodyi Vchenyi*, 10(13), 114–116. [In Ukrainian].
5. Osodlo, V. I., & Zubovskiy, D. S. (2017). Post-traumatic growth of the personality of combatants: current status and prospects. *Ukrainian psychological journal*, 1, 63–79. [In Ukrainian].
6. Popeliushko, R. P. (2015). Features of psychological rehabilitation of combatants by means of natural recreation. *Actual Problems of Psychology. Collection of Scientific Papers of G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS Ukraine*, 13, 198–207. [In Ukrainian].
7. About the statement of the Order of carrying out psychological rehabilitation of the injured participants of Revolution of Dignity, participants of anti-terrorist operation and persons who carried out measures for national security and defense, repulse and deterrence of armed aggression of the Russian Federation in Donetsk and Luhansk areas, members of their families and families of victims such p. (2017). Official web portal of the Parliament of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-п#Text> [In Ukrainian].
8. Psychological rehabilitation. (2018). Ministry of Veterans Affairs of Ukraine. <https://mva.gov.ua/ua/veteranam/likuvannya-ta-reabilitaciya/derzhavna-programa-psiologichnoi-reabilitaciyi> [In Ukrainian].
9. Psychological rehabilitation of anti-terrorist operation participants. Activities of a practical psychologist. (2018). Sumy Regional Clinical Hospital for War Veterans. <https://sumy-gospital.ic.org.ua/statii/psiologichna-reabilitatsiya-uchasnykiv-ato-vydy-diyalnosti-praktychnogo-psyhologa/>. [In Ukrainian].
10. Stasiuk, V. V. (2018). Psychological features of readaptation of combatants. *Actual problems of psychological and social adaptation in a crisis society*, 153–154. [In Ukrainian].
11. The Ministry of Veterans named the number of people in Ukraine with the status of a participant in hostilities (2021). Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-uchasnyky-boyovi-diyi-status/31109641.html> [In Ukrainian].
12. GoodTherapy. (2019). Military and Veterans Issues. <https://www.goodtherapy.org/learn-about-therapy/issues/veterans-mental-health-issues>
13. Psychological treatment of IDF soldier. (2018). Tamir Institute of Psychotherapy Discounted. <https://www.tipulpsychology.co.il/idf.html> [In Hebrew].

O. Gulbs, Dr of Psychology, Prof.,
1960.09.05m@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5300-8570,
A. Kobets, Dr of Psychology, Prof.,
Kobezalex59@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-2185-4606

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PARTICIPANTS IN COMBAT ACTIONS

The article considers the issues of theoretical analysis of psychological rehabilitation of combatants in Ukraine and abroad. The aim of the study was a theoretical analysis of the psychological rehabilitation of participants in the war dialects of Ukrmo. During the study, we used theoretical methods, including analysis, synthesis, comparison. According to the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine, servicemen must undergo free medical and psychological rehabilitation in appropriate centers. After all, servicemen are at increased risk of developing post-traumatic stress, according to scientists, one emotionally debilitating case may be enough to develop post-traumatic stress disorder, but combat often contributes to long-term and multiple effects of traumatic events. Psychological rehabilitation involves the provision of the following services: psychological diagnosis, psychological education and information, psychological counseling, psychological support and support, psychotherapy, group work, decompression. The main areas of psychological assistance to combatants include: determining the syndrome of socio-psychological maladaptation, psychological counseling, psycho-correctional work, the formation of self-regulation skills, socio-psychological training, defining life prospects, future plans and goals. Psychological rehabilitation of combatants in Ukraine is systemic and comprehensive. The experience of the United States and Israel shows the importance of constant monitoring and, if necessary, the need for psychogenic involvement of psychologists in working with the military. Following the example of the United States, psychologists have used cognitive-behavioral therapy, acceptance and attachment therapy (ACT), and interpersonal therapy (IPT) to reduce the negative effects.

Keywords: combatants; Post-traumatic stress disorder; psychological rehabilitation; directions of psychological assistance; world experience.

УДК 159: 378.011.32.037

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.15-18>

O. Гульбс, д-р психол. наук, проф.
1960 9050@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5300-8570,

O. Кобець, д-р психол. наук, проф.

Kobezalex59@ukr.net@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-9096-6313

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ГРУПАХ АКТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО НАВЧАННЯ

Розглянуто особливості розвитку емоційної компетентності військовослужбовців у групах активного соціально-психологічного навчання. Зазначено, що продуктивність роботи військовослужбовця при взаємодії з іншими також будується на ефективному сприйнятті, управлінні і контролі не лише власних емоцій, але й емоцій цих інших, і тому ефективна діяльність військовослужбовця безпосередньо залежить від його розвиненої емоційної компетентності. Емоційна компетентність як складова професійної компетентності є сукупністю емоційних і соціальних здібностей, здатності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей до управління емоційною сферою. Усі структурні компоненти емоційної компетентності взаємопов'язані, а їхня тісна взаємозалежність сприяє ефективній міжособистісній взаємодії. Зроблено припущення, що військовослужбовці з високим рівнем розвитку емоційної компетентності мають виражені здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей до управління емоційною сферою, яка обумовлює більш високу адаптивність та ефективність у спілкуванні. Активне соціально-психологічне навчання є психолого-педагогічною формою розвитку емоційної компетентності і вдосконалення умінь і навичок взаємодії у суспільстві, здійснюваної в умовах групової навчально-тренувальної діяльності. Цей метод застосовано для формування в учасників специфічних емоційних, комунікативних, когнітивних та поведінкових умінь з метою підвищення емоційної компетентності, комунікативної та психологічної компетентності, емоційного інтелекту. Робота у групах активного соціально-психологічного навчання спрямована на позитивні зміни у розвитку емоційної компетентності її учасників. Ефективність роботи у групах активного соціально-психологічного навчання з військовослужбовцями висока, оскільки віковий період ранньої та середньої дорослості припускає рухливість, пластичність і сензитивність емоційної та інтелектуальної сфер особистості. Отримані за результатами експерименту дані достовірно підтверджують ефективність застосування методу активного соціально-психологічного навчання у розвитку емоційної компетентності у військовослужбовці.

Ключові слова: емоційна компетентність; активне соціально-психологічне навчання; професійна компетентність; міжособистісна взаємодія; емоційний інтелект; військовослужбовці.

Постановка проблеми. Емоційні стани є показниками адаптованості військовослужбовця як особистості до поточних змін. Такими показниками є позитивні емоції, які він відчуває у процесі взаємодії з оточуючими у професійній та побутовій сферах, задовільне самопочуття, відчуття душевного комфорту. У кожного військовослужбовця є концептуальна модель зовнішнього світу, за якою формується план і програма поведінки. У військовослужбовців з високим рівнем тривожності ця модель нестійка, що в екстремальній ситуації може призводити до відмови від діяльності. Негативно впливають на адаптацію, зокрема, нездатність вчасно й адекватно оцінювати власний емоційний стан і керувати ним. Вплив подібних чинників може спричинити відповідні негативні емоційні реакції – роздратування, тривогу, страх, відчай тощо аж до стресового стану.

Успішне виконання професійних функцій військовослужбовцем безпосередньо залежить від його вміння вибудувати конструктивні міжособистісні стосунки з оточуючими. Йому важливо сформувати у собі готовність розуміти різних людей, уміння орієнтуватися у різних моделях їхньої життєдіяльності, вміння взаємодіяти з ними, бачити їхню неповторність та унікальність, приймати їхні переваги і недоліки. Продуктивність роботи військовослужбовця при взаємодії з іншими також будується на ефективному сприйнятті, управлінні і контролі не лише власних емоцій, але й емоцій цих інших. Тому ефективна діяльність військовослужбовця безпосередньо залежить від його розвиненої емоційної компетентності.

Аналіз останніх досліджень. Як зазначає сучасний дослідник емоційної компетентності О. Льошенко, на

сучасному етапі розвитку суспільства проблема компетентності в розумінні та вираженні емоцій постає достатньо гостро, оскільки штучно насаджується культ раціонального ставлення до життя, для якого характерна заборона на емоції, що веде до їхнього витіснення із свідомості. Саме тому у сучасному суспільстві постійно зростає кількість людей, які страждають неврозом. Вирішення проблеми емоційних та психосоматичних розладів могла б сприяти цілеспрямована робота з розвитку емоційної обізнаності, яка у сучасних дослідженнях називається емоційною компетентністю [6]. О. Лібіна, вивчаючи індивідуальні відмінності у реагуванні на стрес, вводить поняття емоційної компетентності, яку визначає як здатність особистості здійснювати оптимальну координацію між емоціями і цілеспрямованою поведінкою. Надалі вона розглядає поняття емоційної компетентності з психотерапевтом, протиставляючи його захисній поведінці і при цьому залишаючи у тіні склад, структуру і властивості цього інтегрального утворення [5, с. 12–24]. Г. Юсупова розглядає емоційну компетентність як групу здібностей до саморегуляції і регуляції інтерперсональних відносин шляхом розуміння власних емоцій та емоцій оточуючих [10].

В українській психології проблему емоційної компетентності досліджують у різних аспектах, наприклад: І. Матійків досліджував розвиток емоційної компетентності майбутніх фахівців професій типу людина–людина; В. Зарицька і В. Борисенко вивчали її як детермінантну складову професійного становлення фахівців соціономічного напрямку; Л. Любіна, М. Тимофієва і В. Осипенко – як показник психологічного здоров'я особистості майбутніх лікарів; О. Лазуренко дослідив проблему визначення змісту емоційної компетентності; І. Матійків розробив тренінг емоційної компетентності; М. Корман вивчав розвиток емоційного інтелекту та емоційної компетентності як передумову запобігання професійного вигорання, а Ю. Гичко запропонувала програми формування емоційної компетентності майбутніх психологів засобами коуч-технологій [1–4; 7–9]. Але провідним методологом у сфері розробки, обґрунтування і практичної реалізації методу активного соціально-психологічного навчання була і залишається академік Т. Яценко, яка зазначає: "Мотив самопізнання – визначальний для формування психокорекційної групи *активного соціально-психологічного навчання* (АСПН) за умов практичної дії принципу добровільності. Водночас, враховуючи наявність особистісного опору, який виникає під час самопізнавальних дій, підтримання активності суб'єкта можливе лише у випадках розширення простору реалізації можливостей самопізнання та пізнання психіки іншого всіма учасниками дослідницько-орієнтованого типу навчання. Іншими словами, йдеться про актуалізацію важливих для психопізнавального процесу передумов рефлексії, розвитку сензитивності, емпатії та вміння узагальнювати все те, що сприймається, відчувається та емоційно переживається в групі" [11; 12, с. 165].

Мета статті – розкрити особливості розвитку емоційної компетентності військовослужбовців у групах активного соціально-психологічного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційна компетентність як складова професійної компетентності, є сукупністю емоційних і соціальних здібностей, здатності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей до управління емоційною сферою. Усі структурні компоненти емоційної компетентності взаємопов'язані, а їхня тісна взаємозалежність сприяє ефективній міжособистісній взаємодії.

У складі емоційної компетентності виокремлено чотири базових компоненти з їхніми функціями: 1) саморегуляція (контроль імпульсів та управління емоці-

ями, вираження емоцій, блокування негативних емоційних станів); 2) регуляція взаємин (соціальні навички, вміння будувати відносини з оточуючими); 3) рефлексія (самоусвідомлення, раціональне осмислення емоцій, виявлення власних мотивів); 4) емпатія (емоційно-когнітивна децентрація). Попарна комбінація цих компонентів утворює чотири функціональні блоки емоційної компетентності: 1) поведінковий блок (саморегуляція + регуляція відносин з іншими); 2) когнітивний блок (рефлексія + емпатія); 3) інтраперсональний блок (саморегуляція + рефлексія); 4) інтерперсональний блок (регуляція відносин з іншими + емпатія).

Таким чином, конструкт емоційної компетентності складається із чотирьох базових компонентів – саморегуляції, регуляції взаємин, рефлексії та емпатії, які утворюють чотири функціональні блоки – поведінковий, когнітивний, інтраперсональний та інтерперсональний.

Можна припустити, що військовослужбовці з високим рівнем розвитку емоційної компетентності мають виражені здібності до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей до управління емоційною сферою, що обумовлює більш високу адаптивність та ефективність у спілкуванні. Для перевірки висунутого припущення ми обрали метод активного соціально-психологічного навчання. АСПН є психолого-педагогічною формою розвитку емоційної компетентності і вдосконалення вмінь і навичок взаємодії у суспільстві, здійснюваної в умовах групової навчально-тренувальної діяльності. Цей метод було застосовано для формування в учасників специфічних емоційних, комунікативних, когнітивних та поведінкових умінь з метою підвищення емоційної компетентності, комунікативної та психологічної компетентності, емоційного інтелекту. Активне навчання спрямоване на самостійне оволодіння знаннями та вміннями використовувати досвід розвитку емоційної компетентності. Застосування методів АСПН дозволяє розвинути навички спілкування і взаємодії у малій групі, якою є військовий підрозділ, сформувані ціннісно-орієнтаційну єдність групи; навчити гнучкій зміні соціальних ролей залежно від ситуації, прийняттю моральних норм і правил спільної діяльності, розвинути навички аналізу і самоаналізу у процесі групової рефлексії. Із цієї метою було розроблено корекційно-розвивальну програму "Розвиток емоційної компетентності військовослужбовців" у групах АСПН, яка мала вирішити такі завдання:

- виявлення рівня емоційного інтелекту членів групи;
- збагачення учасників групи знаннями про сутність емоційної компетентності, її характеристики та ефективність міжособистісної взаємодії;
- навчання елементам емоційного інтелекту і розвитку навичок самоконтролю та емпатійних відносин у взаємодії з іншими;
- допомога в адекватному самооцінюванні, самоаналізу і саморефлексії;
- розвиток емоційної зрілості та чуттєвого сприйняття іншого;
- зняття негативних установок до інших;
- розвиток емоційної компетентності, загальної комунікативної толерантності, спостережливості та здібностей до емоційного інтелекту.

Важливу роль у розвитку емоційної компетентності має участь військовослужбовців у тренінгових заняттях, виконанні спеціальних вправ та психологічних ігор. Найбільший інтерес учасники виявили при виконанні таких вправ: "Емоційне слухання", "Усмішка", "Асоціації", "Свій стиль", "Відвертість", "Сстійкість", "Емоції і злість", "Приємні спогади", "Скульптура", "Очі. Погляд", "Жести. Поза", "Настрій", "Візуалізація", "Подарунки", "Сімейний альбом". Згідно з програмою розвитку емоційної компетент-

ності для них проводились такі тренінгові заняття: "Розвиток емоційного інтелекту", "Особистісне зростання", "Емоційна стійкість", "Позитивне самовиховання та впевнена поведінка". На тренінгових заняттях використовувались такі психологічні ігри: "Корабельна аварія", "Твоє обличчя", "Пошук скарбів", "Хто я?", "Два королівства", "Перестановка ролей".

Відповідно до корекційно-розвивальної програми у групах активного соціально-психологічного навчання підібрано комплекс методів для проведення занять, які відповідають поставленій меті. Згідно з програмою проводилась групова практична робота. Специфіка цієї програми полягає в тому, що вона спрямована на зміну поведінки, на розвиток емоційної компетентності, емоційного інтелекту, емоційно-вольових, когнітивних якостей особистості. В основі продуктивного, якісного проходження програми лежить співпраця, цілеспрямованість діяльності і ширість у вираженні своїх думок, а також активність військовослужбовця і його творче, дослідницьке ставлення до занять. Цей комплекс методів застосовувався зі зростанням рівня складності завдань. Ефективність застосованої програми мала б проявитись у підвищенні рівня емоційної компетентності учасників, для фіксації ключових показників передбачалось застосування психодіагностичних методик та об'єктивна реєстрація змін їхньої особистості.

У дослідженні взяли участь 56 осіб, які були поділені на контрольну та експериментальну групи. На першому етапі дослідження використовувались методики "Емоційний інтелект" Д. Люсіна і "Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях" І. Ладанова та В. Уразаєвої. Було отримано такі результати: у 37,5 % військовослужбовців було діагностовано середній рівень розвитку емоційної компетентності, у 13,75 % – високий і у 48,75 % – низький. На другому етапі після апробації авторської корекційно-розвивальної програми "Розвиток емоційної компетентності військовослужбовців" було проведено повторне вимірювання показників.

Результати дослідно-експериментального дослідження з розвитку емоційної компетентності у військовослужбовців дають підстави зробити такі висновки. Середньогруповий рівень розвитку емоційної компетентності в експериментальній і контрольній групах відповідає середньому значенню. Найменш розвиненим в обох групах виявилися показники – усвідомлення почуттів та емоцій своїх та інших людей, що належить до когнітивного блоку емоційного інтелекту. Найбільш розвиненим компонентом емоційної компетентності виявився показник – управління власними почуттями та емоціями, що може пояснюватися проведенням тренінгових занять.

Для військовослужбовців обох груп (контрольної та експериментальної) характерна тенденція до яскравої виразності таких компонентів емпатійних здібностей, як "установки, що сприяють емпатії" та "ідентифікація". Значення інтегрального показника емпатійних здібностей в експериментальній і контрольній групах виявилися на низькому рівні. Головними перешкодами у встановленні емоційних контактів стали: неадекватність у прояві емоцій, невміння керувати емоціями і дозувати їх, а також перешкода – небажання зближуватися з людьми на емоційній основі. Результати свідчать про те, що у військовослужбовців емоції ускладнюють їхню взаємодію з іншими людьми.

На контрольному етапі у контрольній групі відбулися деякі незначні зміни:

- збільшилися значення показника "усвідомлення власних почуттів та емоцій" (з 4,2 до 4,3 бала), показника "усвідомлення почуттів і емоцій інших людей" (з 3,7 до 3,8 бала) та інтегрального показника емоційної компетентності (з 5,9 до 6,1 бала). Значення за показником

"управління власними почуттями та емоціями" знизилосся з 7,8 до 7,7 бала. Показник "управління почуттями та емоціями інших людей" залишився незмінним (5,5 бала). У цілому спостерігаються незначні зміни;

- знизилася значення за усіма показниками емпатійних здібностей, окрім ідентифікації та установок, що сприяють емпатії;

- збільшилися значення показників невиразності емоцій, домінування негативних емоцій. Показник "небажання зближуватися з людьми на емоційній основі" залишився на тому ж рівні, при зниженні значень шкал "невміння керувати емоціями" і "неадекватність проявів емоцій";

- діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях за методикою І. Ладанова і В. Уразаєвої засвідчила, що військовослужбовці контрольної групи на середньому рівні продемонстрували орієнтацію на прийняття партнера у спілкуванні – 21,3 бала (збільшення на 0,2 бала), показник "адекватність сприйняття і розуміння партнера по спілкуванню" змінився з 18,7 на 19,0 (збільшення на 0,3 бала). Показник "орієнтація на досягнення компромісу" становив 20,8 (зниження на 0,8 бала);

- діагностування військовослужбовців за методикою "Діагностика комунікативного контролю (М. Шнайдер)" засвідчило, що цей показник у контрольній групі становив 4,2 бала (динаміка 0,3 бала);

- за усіма компонентами емоційної компетентності в експериментальній і контрольній групах на контрольному етапі результати не змінилися. У цілому всі спостережувані зміни в експериментальній і контрольній групах статистично незначущі.

Водночас на контрольному етапі в експериментальній групі відбулися значні зміни, а саме:

- виявлено результати, які свідчать про покращення показників за усіма компонентами емоційного інтелекту. Значення інтегрального показника емоційного інтелекту також зросло, що було підтверджено статистичною обробкою. Статистично достовірними виявилися відмінності за всіма показниками, окрім показника "управління почуттями та емоціями інших людей";

- відбулися суттєві зміни за показниками емпатійних здібностей. Відбулася позитивна динаміка за всіма компонентами. Достовірність відмінностей підтвердилася на рівні значущості за $p = 0,05$ і $p = 0,01$. Окрім того, відбулось негативне зрушення в значеннях за всіма шкалами перешкод у встановленні емоційних контактів. Статистично достовірні відмінності між значеннями було виявлено за всіма показниками, окрім "домінування негативних емоцій";

- діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях за методикою І. Ладанова і В. Уразаєвої засвідчила, що військовослужбовці експериментальної групи на високому рівні продемонстрували орієнтацію на прийняття партнера у спілкуванні 26,4 бала (збільшення на 6,3 бала) та орієнтацію на досягнення компромісу 27,6 (динаміка на 5,3 бала), показник "адекватність сприйняття і розуміння партнера по спілкуванню" змінився з 19,8 на 25,7 (динаміка – 5,9 бала). Загальний рівень гармонійності комунікативних орієнтацій також збільшився (з 28,6 на 65,1). Статистично ж достовірні відмінності між значеннями було виявлено за всіма показниками;

- результати за всіма компонентами емоційної компетентності змінилися. Зокрема, результати когнітивного компонента збільшилися на 2,9 бала, динаміка з особистісного компонента становить 2,4 бала. Поведінковий компонент також зазнав змін з 6,4 до 11,5 (динаміка – 5,1 бала). Загальний інтегральний показник емоційної компетентності змінився з 14,1 на 23,0 бали

(динаміка 8,9 бала). Достовірність відмінностей за всіма показниками підтвердилася.

Таким чином, отримані за результатами експерименту дані достовірно підтверджують ефективність застосування методу активного соціально-психологічного навчання (АСПН) у розвитку емоційної компетентності у військовослужбовців.

Висновки. Отже, емоційна компетентність розуміється як здатність усвідомлювати емоції, досягати і генерувати їх так, щоб сприяти розумінню емоцій і управляти ними, сприяючи своєму емоційному та інтелектуальному зростанню. Емоційна компетентність пов'язана зі здібностями, які означають: точність оцінки і вираження емоцій, як самого індивіда, так і людей, що оточують його; когнітивну асиміляцію емоційного досвіду; розпізнавання, розуміння та осмислення емоцій. Ефективність роботи у групах АСПН з військовослужбовцями висока, оскільки віковий період ранньої та середньої дорослості припускає рухливість, пластичність і сензитивність емоційної та інтелектуальної сфер особистості. Робота у групах АСПН спрямована на позитивні зміни в розвитку емоційної компетентності її учасників. Розвинена емоційна компетентність військовослужбовців є важливою умовою їхнього професійного успіху, задоволеності та впевненості у професійній діяльності. Між тим існує потреба у подальшому дослідженні феномену емоційної компетентності, її структури, шляхів її розвитку, що відкриває реальну можливість оптимізації взаємовідносин через глибше усвідомлення емоційних станів, які виникають у професійній діяльності військовослужбовців.

Список використаної літератури

1. Гичко Ю.В. Щодо результатів апробації авторської програми формування емоційної компетентності майбутніх психологів засобами коуч-технологій // Knowledge, Education, Law, Management. 2020. №8(36). С. 103–109.
2. Зарицька В.В., Борисенко В.М. Емоційна компетентність як детермінантна складова професійного становлення фахівців соціономічного напрямку // Молодий вчений. , 2017. № 4(44). С. 241–245.
3. Корман М.М. Розвиток емоційного інтелекту та емоційної компетентності як передумова запобігання професійного вигорання // Вісн. Нац. ун-ту оборони України, 2012. № 4(29). С. 175–178.
4. Лазуренко О.О. До проблеми визначення змісту емоційної компетентності // Молодь і ринок, 2014. № 2(109). С. 124–129.
5. Либина Е.В., Либин А.В. Стили реагирования на стресс // Стиль человека: психологический анализ. Москва : Смысл, 1998. 204 с.
6. Лшоенко О. Емоційний інтелект та емоційна компетентність: проблеми співвідношення // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка "Психологія. Педагогіка. Соціальна робота", 2010. № 2. С. 49–52.
7. Любіна Л.А., Тимофієва М.Ф., Осипенко В.А. Емоційна компетентність як показник психологічного здоров'я особистості майбутніх лікарів // Психологічний часопис, 2018. № 5(15). С. 81–97.

O. Gulbs, Dr of Psychology, Prof.,
1960.09.05m@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5300-8570,
A. Kobets, Dr of Psychology, Prof.,
Kobezalex59@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-2185-4606

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

DEVELOPMENT OF SERVICEMAN IS EMOTIONAL COMPETENCE IN ACTIVE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING GROUPS

The article is devoted to the disclosure of the peculiarities of the development of emotional competence of servicemen in groups of active social and psychological training. It is noted that the productivity of a serviceman in interaction with others is also based on the effective perception, management and control not only of their own emotions, but also the emotions of others. Therefore, the effective activity of a serviceman directly depends on his developed emotional competence. Emotional competence, as a component of professional competence, is a set of emotional and social abilities, the ability to understand their own emotions and the emotions of others, to manage the emotional sphere. All structural components of emotional competence are interconnected, and their close interdependence promotes effective interpersonal interaction. It is assumed that servicemen with a high level of emotional competence have a strong ability to understand their own emotions and the emotions of others, to manage the emotional sphere, which leads to greater adaptability and efficiency in communication. Active socio-psychological training is psychological-pedagogical form of development of emotional competence and improvement of abilities and skills of interaction in a society carried out in the conditions of group educational and training activity. This method was used to form in participants specific emotional, communicative, cognitive and behavioral skills, in order to increase emotional competence, communicative and psychological competence, emotional intelligence. Work in groups of active socio-psychological training is aimed at positive changes in the development of emotional competence of its participants. The effectiveness of work in groups of active socio-psychological training with servicemen is high, as the age period of early and middle adulthood involves mobility, plasticity and sensitivity of the emotional and intellectual spheres of personality. The data obtained from the results of the experiment reliably confirm the effectiveness of the method of active socio-psychological training in the development of emotional competence in servicemen.

Keywords: emotional competence; active socio-psychological training; professional competence; interpersonal interaction; emotional intelligence; military.

8. Матійків І.М. Розвиток емоційної компетентності майбутніх фахівців професій типу "людина – людина": психологічний аспект // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні : зб. тез за мат-ми VIII наук.-техн. конф. наук.-пед. працівників, 26–31 березня 2012 року / Нац. ун-т "Львівська політехніка", Ін-т підприємництва та перспективних технологій. Львів, 2012. С. 240–243.

9. Матійків І.М. Тренінг емоційної компетентності : навч.-метод. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 112 с.

10. Юсупова Г.В. Состав и измерение эмоциональной компетентности : дис. ... канд. психол. наук. Казань, 2006. 208 с.

11. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навч. посібник. Київ: Вища шк., 2004. 697 с.

12. Яценко Т.С. Метод активного соціально-психологічного навчання: індуктивно-дедуктивне обґрунтування // Психологія і суспільство, 2001. №1. С. 164–173.

References

1. Gychko Ju.V. (2020) Regarding the results of approbation of the author's program of formation of emotional competence of future psychologists by means of coach-technologies. *Knowledge, Education, Law, Management*. №8(36). Pp. 103-109. [in Ukrainian]
2. Zarytska V.V., Borysenko V.M. (2017) Emotional competence as a deterministic component of the professional development of socialist professionals. *A young scientist*. № 4(44). Pp. 241–245. [in Ukrainian]
3. Korman M.M. (2012) Development of emotional intelligence and emotional competence as a prerequisite for prevention of professional burnout. *Deputy of the National University of Defense of Ukraine*. № 4(29). Pp. 175–178. [in Ukrainian]
4. Lazurenko O.O. (2014) To the problem of defining the content of emotional competence. *Youth and the market*. № 2(109). Pp. 124–129. [in Ukrainian]
5. Libina E.V., Libin A.V. (1998). Styles of response to stress // *Human style: psychological analysis*. Moscow: Smysl, 204 pp. [in Russian].
6. Loshenko O. (2010) Emotional Intelligence and Emotional Competence: Correlation Problems. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv "Psychology. Pedagogy. Social work"*. № 2. Pp. 49–52. [in Ukrainian]
7. Liubina L.A., Tymofieva M.F., Osypenko V.A. (2018) Emotional competence as an indicator of the psychological health of the personality of future doctors. *Psychological magazine*. № 5(15). Pp. 81–97. [in Ukrainian]
8. Matiiiv I.M. (2012) Development of emotional competence of future specialists of professions such as "man - man": psychological aspect. *Problems and prospects of development of economy and business and computer technologies in Ukraine: a collection of abstracts on the materials of the VIII scientific and technical competition*. March 26-31. Lviv. Pp. 240–243. [in Ukrainian]
9. Matiiiv I.M. (2012) Emotional competence training: educational and methodical manual. Kyiv: Pedagogical thought. 112 pp. [in Ukrainian]
10. Yusupova G.V. (2006). Composition and measurement of emotional competence: the dissertation of the candidate of psychological sciences. Kazan. 208 pp. [in Russian]
11. Yatsenko T.S. (2004) Theory and practice of group psychocorrection: Active socio-psychological training: Tutorial. Kyiv: High school. 697 pp. [in Ukrainian]
12. Yatsenko T.S. (2001) Method of active social and psychological learning: inductive-deductive substantiation. *Psychology and society*. №1. Pp. 164-173. [in Ukrainian]

Надійшла до редколегії 11.08.21

УДК 35.071.1

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.19-22>

О. Зарічанський, канд. пед. наук, доц.

Olegzarvin69@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6934-9521

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,

О. Голуб, викладач

det.psiholog.kiev@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-4073-4856

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ЛІДЕРІВ

Розглянуто лідерство як внутрішній стан особистості, яка спрямована на досягнення успіху, глибоко змотивована, веде активне діяльнісне життя, упевнена у своїх рішеннях і діях. Установлено, що лідер виконує функції інтеграції та цілеспрямованого колективу і діє за принципом безпосередньої участі в його життєдіяльності. Щодо формування лідерських якостей обґрунтовано необхідність урахування особливостей соціального середовища, специфіки професійної діяльності та викликів, що постають перед фахівцем. Встановлено, що використання кейс-технології дає можливість суттєво посилити систему підготовки офіцерів-лідерів шляхом інтеграції теоретичного навчання з професійно-практичною та науково-дослідницькою діяльністю, застосування відповідного змістового контенту (лідерський досвід), інтерактивного розвитку професійно важливих для військових керівників лідерських якостей. Цілеспрямоване формування лідерських якостей у процесі професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ) не тільки забезпечує успішне виконання владних повноважень, але й стає підґрунтям соціально-психологічного впливу на середовище та військовослужбовців підрозділу в майбутньому. Доведено, що процес формування лідерських якостей у курсантів ВВНЗ визначається як сукупність психолого-педагогічних ситуацій, які сприяють не лише успішному розвитку лідерських якостей, а й загальному самовдосконаленню особистості. Осмислення наукових джерел дозволяє стверджувати, що лідерські якості особистості майбутнього офіцера-лідера – це риси, які забезпечують здатність виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення в значущих ситуаціях; послугоуватися інноваційними підходами для розв'язання проблеми; успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення спільних цілей; створювати сприятливий соціально-психологічний клімат у військовому колективі.

Ключові слова: курсант, лідер, майбутній офіцер-лідер, лідерські якості, професійна підготовка, кейс-технологія, військовий колектив.

Постановка проблеми. Підготовка майбутніх військових лідерів до професійної діяльності повинна базуватися на процесах перетворення та адаптації до європейських вимог та національних очікувань в умовах впровадження лідерської управлінської парадигми. Тому в період оновлення всіх аспектів життєдіяльності суспільства та розширення міжнародних зв'язків з огляду на стратегічну мету держави – інтеграцію в європейське співтовариство – об'єктивний рівень фахової підготовки майбутнього спеціаліста ЗСУ визначається сформованістю його лідерських якостей. Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-лідерів у процесі професійної підготовки є результатом узагальнення вироблених на сьогодні професіограм, освітньо-кваліфікаційних характеристик, що враховують цілі й завдання сучасного світу загалом і сектора державної безпеки і оборони зокрема.

Аналіз поглядів науковців дає підстави тлумачити лідерські якості як певні риси особистості, необхідні для ефективного впливу на інших людей з метою досягнення поставлених завдань.

Мета статті – проаналізувати психологічні аспекти формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-лідерів у процесі професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить про ґрунтовне дослідження проблеми розвитку лідерських якостей. У системі вищої освіти проблемами розвитку лідерських якостей у керівників навчальних закладів присвячені наукові праці О. Нестулі, О. Новікова, Я. Примаченко, М. Сороки, Ю. Шевченко та ін.; у майбутніх психологів (А. Пільганчук, В. Кузьменко); у майбутніх педагогів (М. Богданова, К. Демчук, Н. Кубарькова, Н. Мараховська, І. Савицька); у майбутніх фахівців агропромислової галузі (Р. Сопівник); у майбутніх лікарів (Л. Казанцева); у майбутніх інженерів (Т. Гура, А. Кочубей); у майбутніх менеджерів (Б. Головешко, О. Романовського, О. Левченко, О. Савельєва); у майбутніх економістів (Н. Бабкова-Пилипенко, Г. Чередніченко); у майбутніх фахівців з правознавства

(Н. Артикуца); у системі вищої військової освіти (О. Ашихмін, О. Бойко, А. Вітченко, О. Кокун, Л. Кринець, Е. Лук'яничків, О. Хміляр, В. Чорний та ін).

Водночас, незважаючи на значну розробленість теми лідерства загалом і теми розвитку лідерських якостей у суб'єктів різного віку та різного напрямку професійної підготовки зокрема, недостатньо вивченою залишається проблема психологічних основ формування лідерських якостей у майбутніх військових лідерів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури з проблем феномену лідерства дозволив визначити лідерство як внутрішній стан людини, яка спрямована на досягнення успіху, веде активний спосіб життя, упевнена у своїх рішеннях і діях. Установлено, що лідер забезпечує функції інтеграції та гуртування колективу і діє за принципом безпосередньої участі в його життєдіяльності. У питанні формування лідерських якостей обґрунтовано необхідність урахування особливостей соціального середовища, специфіки професійної діяльності та викликів, що постають перед фахівцем.

Лідерство – це те повноваження, яке не можна делегувати певній людині: це значне соціально-психологічне навантаження, яке готова прийняти на себе лише волюва та психологічно сильна людина, що таким чином реалізовує свої природні задатки, набуті управлінські навички і здатна при цьому відчувати певний рівень психологічної рівноваги. За інших умов, якщо хоча б один із перелічених факторів відсутній, соціально-психологічний дискомфорт може призвести до небажаних, а часом трагічних наслідків, навіть якщо людина є сильною особистістю. Серцевиною лідерства є здатність індивіда до проявів високого рівня соціальної активності, яка передається іншим людям, при цьому трансформуючись у конкретні результати з перетворення соціальної дійсності. Лише досягнувши поставленої мети лідер починає усвідомлювати власну соціальну значимість та готовність стати на чолі нових соціальних перетворень. При цьому саме успішний результат діяльності сприяє психологічній релаксації лідера, що базується на соціальній

значимості від здійснених перетворень. Мета лідерства – мобілізація членів колективу та спрямування їх на високі досягнення в обраному напрямі роботи, який може мати характер прогресивних перетворень або дисфункції. Функцією лідерства є прийняття важливих раціональних рішень, не зупиняючись на досягнутому, удосконалюючись, рухаючись вперед [9, с. 33].

В аналізованому аспекті слід звернутися до праць Ф. Тейлора, який висунув нові вимоги до управлінського персоналу й розробив список лідерських характеристик, які містили розумові й душевні якості, необхідні для виконання всіх обов'язків, покладених на цих людей: розум, освіта, спеціальні або творчі знання, фізична сила та спритність, такт, енергія, рішучість, чесність, послідовність і здоровий глузд, міцне здоров'я. Щоправда, сам автор цього списку усвідомлював, що це – образ ідеального лідера, адже людей, які володіли б усіма визначеними ним якостями, знайти майже неможливо [8, с. 57-58].

Сучасні науковці вважають, що лідером може бути людина, яка наділена надзвичайними особистісними рисами, такими, як: інтелект, воля, цілеспрямованість, компетентність, організаційні здібності тощо, однак реалізація лідерських якостей можлива лише за умов певної сприятливої соціальної ситуації. Спираючись на праці і досвід англійського психолога С. Хартлі, лідерство маємо розглядати як результат обставин суб'єктивного й об'єктивного характеру: особистість, посівши лідерські позиції, набуває авторитету, який починає на неї "працювати" унаслідок дії стереотипів, тому така людина може розглядатися певною групою як "лідер загалом". Проте варто зазначити, що навіть у разі, якщо ця особа стала лідером у певній ситуації, то це не означає, що вона ж стане лідером за інших умов. Люди стають лідерами і

внаслідок своїх особистісних якостей, і завдяки різним ситуаційним чинникам [9, с. 33].

Американський психолог О. Тід виокремлював такі лідерські риси особистості, як: фізична й емоційна витривалість; розуміння призначення організації та спрямування її діяльності; ентузіазм; дружелюбність і прихильність; порядність [5, с. 148–150].

Р. Стогділ визначив такі лідерські риси: комунікабельність, ініціативність, наполегливість, усвідомлення шляхів досягнення мети, упевненість у собі, відчуття ситуацій (пильність), кооперативність (готовність до співробітництва), популярність, адаптивність, вербальні здібності. Рисами, які мали досить високу кореляцію з лідерським статусом, виявилися також оригінальність, агресивність, бажання виділитися, гумор, жвавість, енергійність, спортивні здібності. Низький рівень кореляції був за такими показниками, як: вік, зріст, вага, склад тіла, зовнішній вигляд, прагнення до панування і керівництва, енергія [10].

Дослідником були виявлені три лідерські стилі:

1) інструментальний (залучення інших до конструктивної співпраці);

2) соціальний (спрямований на співробітництво);

3) "гангстерський" (лідер досягав особистих цілей за допомогою сили й підкресленої неповаги до інших) [3].

На підставі аналізу праць зарубіжних науковців (Д. Адаїр, Т. Бендас, О. Віханський, Р. Дафт, А. Зуб, Д. Канджемі, А. Наумов, Р. Сміт та ін.) можна виокремити три групи особистісних факторів (інтелектуальні здібності; психологічні чи емоційні риси характеру; особистісно-ділові як набуті вміння), тобто ті лідерські якості, які найчастіше зустрічаються в успішних лідерів (табл. 1).

Таблиця 1. Лідерські якості успішних лідерів

Інтелектуальні здібності	Риси характеру особистості	Набуті вміння
Розум і сила	Ініціативність	Уміння заручатися підтримкою
Розсудливість	Гнучкість	Уміння кооперуватися
Далекоглядність	Пильність	Уміння завойовувати популярність і престиж
Оригінальність	Творчість	Такт і дипломатичність
Концептуальність	Чесність	Уміння брати на себе ризик і відповідальність
Освіченість	Особистісна цільність	Уміння організовувати
Знання справи	Сміливість	Уміння переконувати
Мовна розвинутість	Самовпевненість	Уміння змінювати себе
Допитливість і пізнавальність	Урівноваженість	Уміння бути надійним
Інтуїція	Незалежність	Уміння жартувати й розуміти гумор
	Самостійність	Уміння знатися на людях
	Потреба в досягненнях	
	Наполегливість і впертість	
	Енергійність	
	Владність	
	Працездатність	
	Агресивність	
	Прагнення до переваги	
	Обов'язковість	
	Співчуття	

Не важко помітити, що вищеперераховані моделі лідерських якостей і рис не вказують на ступінь важливості якоїсь із них. Відомий науковець у сфері лідерства Р. Дафт пропонує особистісні якості лідерів, наведені в табл. 2, найсуттєвішими з яких він вважає такі: упевненість у собі, чесність і прямота, наполегливість (драйв) [4]. Викликає інтерес позиція Д. Адаїра, який, розглядаючи особистісні риси і характеристики лідера в контексті сучасних поглядів на лідерство, виділяє сім головних, на його думку, якостей:

1) захопленість своєю роботою, тими ідеями, які визначають її зміст і спрямування;

2) цілісність особистості лідера, його здатність дотримуватися цінностей, які мають стосунок до зовнішнього світу і насамперед таких, як добро та правда. Завдяки цьому люди довіряють лідеру;

3) жорсткість: вимогливість, прагнення до високих стандартів діяльності, великий життєвий ресурс, прагнення завойовувати повагу;

4) справедливість: неупередженість, прагнення до справедливого винагородження;

5) душевне тепло: єдність душі та розуму, любов до справи і людей;

6) скромність: уміння вислуховувати людей, обмежене самолюбство;

7) упевненість: не самовпевненість і надмірність, а впевненість у власних силах.

Проте вони, зазначає Д. Адаїр, говорять лише про те, яким є лідер як особистість. Чи будуть сповна реалізовані його особистісні якості залежить від багатьох інших і дуже часто різнопланових чинників [1, с. 110–117].

Таблиця 2. Особистісні якості лідера

Особистісні якості	Соціальні якості
Енергійність	Комунікабельність, навички взаємодії
Фізична витривалість	Кооперативність
Інтелект і здібності	Здатність налагоджувати співробітництво
Знання	Тактовність, дипломатичність
Упевненість у судженнях, здатність приймати рішення	Якості, пов'язані з роботою
Особистість	Наполегливість, прагнення до високих результатів
Висока самосвідомість	Відповідальність за досягнення мети
Чесність і прямота	Здатність не відступати перед труднощами
Ентузіазм	Соціальне оточення
Прагнення до лідерства	Освіченість
Незалежність	Мобільність

Вартим уваги є позиція А. Копліна та Д. Берратта, які визначають лідерство як "менеджмент на всі часи" та виокремлюють для його забезпечення п'ять характерних якостей (рис. 1) [6]. Аналізуючи наукові праці з лідерства, констатуємо, що принципово важливими рисами, які зустрічаються у більшості досліджень і корелюють з означеною вище сутністю лідерства, слід вважати такі: *цілісність особистості, відповідальність за*

власну поведінку і вчинки, духовність і моральність; цілеспрямованість і спрямованість на розвиток (у т. ч., на саморозвиток і розвиток інших). Наявність цих характеристик у лідера дає йому змогу здійснити вплив на послідовників (через бачення, натхнення та власний приклад) задля досягнення високої суспільно значущої мети на засадах довіри, поваги через призму цінностей і цінності людини.

Рис. 1. Модель менеджменту на всі часи

Підсумовуючи вищесказане, пропонуємо власну розроблену характеристику компонентів лідерських якостей курсантів ВВНЗ:

- особистісний компонент характеризується комплексом організаційних і комунікативних здібностей, що забезпечують здатність інтегрувати діяльність групи як єдиної команди;
- професійно-управлінський компонент віддзеркалює мотиви і цінності, що забезпечують успіх та ефективність лідерської діяльності в студентській групі та в організації у майбутньому, здатність студента університету до прояву себе як еталона;
- командно-лідерський компонент є сукупністю здібностей із прийняття рішень і встановлення цілей для спрямування діяльності військового колективу загалом.

Під час формування лідерських якостей курсантам ВВНЗ зазвичай пропонується до опанування матеріал, що відповідає контексту їхньої майбутньої професійної діяльності. За приклад можна взяти розроблені Американською асоціацією виховання основні модулі, які доцільно використовувати для розвитку лідерства, зокрема:

- осмислення лідерства (визначення лідерства, якості та характеристики ефективних лідерів, стилі лідерства);
- комунікація та вплив (активне слухання, невербальна комунікація, якісна передача власної думки, адаптація власного стилю);

- мотивація та збереження персоналу (розуміння сьогодення працівників, управління кризою покоління, створення навколишнього середовища);
- керування змінами (розуміння природи змін, уміння правильно реагувати на зміни, використання стратегії для управління змінами, подолання опору до змін);
- робота з конфліктами (визначення симптомів і причин конфлікту, профілактика конфліктів);
- коучинг (відмінність коучингу від консультування, бар'єри для коучингу, розуміння процесу коучингу, характеристики ефективних коучерів, помилки в коучингу);
- управління діями (розстановка чітких стандартів та очікувань, надання зворотного зв'язку, управління на відстані, оцінка своїх дій);
- проведення ефективних нарад (своєчасність та відповідність плану наради, розуміння групових процесів, уміння проводити відеоконференції);
- розвиток персоналу (адаптація нових співробітників, менторство, навчання, планування кар'єри);
- управління пріоритетами та боротьба зі стресом (управління своїм часом та собою, визначення причини та симптомів стресу, допомога у подоланні стресового стану, підтримування балансу в контексті робота – дім) [7, с. 50].

Як стверджує професор А. Вітченко, лідерські якості військового керівника виявляються в конкретних випадках, там де потрібно цілісно, швидко та об'єктивно оцінити проблемну ситуацію, встановити сутність про-

блеми та її причинно-наслідкові зв'язки, ухвалити оптимальне рішення, яке забезпечуватиме ефективне виконання військовим підрозділом поставлених завдань і досягнення запланованих результатів. Саме цим пояснюється необхідність організації у вищій військовій школі системи інтерактивного навчання, цілеспрямованого застосування під час підготовки майбутніх військових керівників комплексних і найбільш розвивальних інтерактивних технологій, серед яких визначальну роль відіграє кейс-технологія.

Після проведених досліджень робимо висновок, що кейс-технологія дає можливість суттєво посилити систему підготовки військових лідерів оперативного-тактичної ланки управління шляхом інтеграції теоретичного навчання з професійно-практичною та науково-дослідницькою діяльністю, застосування відповідного змістового контенту (лідерський досвід), інтерактивного розвитку професійно важливих для військових керівників лідерських якостей [2].

Цілеспрямоване формування лідерських якостей у процесі професійної підготовки курсантів ВВНЗ не лише забезпечує успішне виконання владних повноважень, але й стає підґрунтям соціально-психологічного впливу на середовище та військовослужбовців підрозділу в майбутньому.

Висновки. Отже, процес формування лідерських якостей у курсантів ВВНЗ визначаємо як сукупність педагогічних ситуацій, які сприяють не лише успішному розвитку лідерських якостей, а й загальному самовдосконаленню особистості. Осмислення наукових джерел дозволяє стверджувати, що лідерські якості особистості майбутнього офіцера-лідера – це риси, які забезпечують здатність виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення в значущих ситуаціях; послуговуватися інноваційними підходами для розв'язання проблеми; успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення спільних цілей; створювати сприятливий соціально-психологічний клімат у військовому колективі. На сьогодні, однак, немає єдиної системи лідерських якостей, оскільки кожен учений розглядає особистість лідера у межах своєї теорії лідерства та уявленнь про лідера.

O. Zarychanskyi, PhD in Pedagogy Sci., Ass. Prof.
Olegzarvin69@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-6934-9521
Taras Shevchenko National University of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
O. Holub, Lecturer
det.psiholog.kiev@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-4073-4856
Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LEADERSHIP QUALITY FORMATION IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE LEADING OFFICERS

The article considers leadership as an internal state of personality, which is aimed at success, deeply motivated, leads an active life, confident in their decisions and actions. It is established that the leader provides the functions of integration and purposefulness of the team and acts on the principle of direct participation in its life. The need to take into account the peculiarities of the social environment, the specifics of professional activity and the challenges facing the specialist is substantiated in the question of formulation of leadership qualities. Thus, the use of case technology makes it possible to significantly strengthen the system of training officer leaders by integrating theoretical training with professional and practical and research activities, the use of appropriate content (leadership experience), interactive development of professionally important leadership qualities for military leaders. Purposeful formation of leadership qualities in the process of professional training of cadets of higher education institutions (higher military educational institutions) not only ensures the successful exercise of power, but also becomes the basis of socio-psychological impact on the environment and servicemen in the future. It is proved that the process of formation of leadership qualities in cadets of higher education institutions is defined as a set of pedagogical situations that contribute not only to the successful development of leadership qualities, but also to the general self-improvement of the individual. Understanding of scientific sources allows us to state that the leadership qualities of the personality of the future officer-leader are the traits that provide the ability to stand out in a particular case and make responsible decisions in significant situations; use innovative approaches to solve the problem; successfully influence followers to achieve common goals; to create a favourable socio-psychological climate in the military.

Keywords: cadet, leader, future officer-leader, leadership qualities, professional training, case technology, military staff.

Список використаної літератури

1. Адаир Д. Психология лидерства. Москва : Эксмо, 2007. 352 с.
2. Вітченко А. Розвиток лідерських якостей майбутніх військових магістрів з використанням кейс-технології // Наука і оборона, 2018. № 4. С. 43-48.
3. Гура Т., Романовський О., Книш А. Психология лидерства в бизнесе. Харьков : Друкарня Мадрид, 2017. 100 с.
4. Дафт Р. Уроки лидерства / пер. с англ. А. В. Козлова ; под ред. проф. И. В. Андреевой. Москва : Эксмо, 2006. 480 с.
5. Дункан Дж. У. Основополагающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики / пер. с англ. Москва : Дело. 1996. 272 с.
6. Кондратьева В. В. 7 нот менеджмента. Настольная книга руководителя / под ред. В. В. Кондратьева. Москва : Эксмо. 2008. 976 с.
7. Козлов Н. П. Семнадцать мгновений успеха: стратегии лидерства. Москва : ООО "Издательство Астрель"; ООО "Издательство АСТ"; ОАО ВЗОО. 2004. 383 с.
8. Тейлор Ф. У. Менеджмент / пер. с англ. А. И. Зака ; под ред. и с предисл. Е. А. Кочергина. Москва : Контроллинг. 1992. 137 с.
9. Gerth H., Mills C. A Sociological Note on leadership // Problems in Social Psychology. New York : Century. 1952. P. 326-343.
10. Stogdill R. Handbook of Leadership: a survey of theory and research. New York : Free Press. 1974. 613 p.

References

1. Adair D. (2007). Psychology of leadership. Moscow: Exmo. [In Russian].
2. Vitchenko A. (2018) Development of leadership qualities of future military masters with the use of case technology. *Science and Defense*. 4 43-48. [In Ukrainian].
3. Gura T., Romanovsky O., Knysh A. (2017). Psychology of leadership in business. Kharkiv: "Printing House Madrid" [In Ukrainian].
4. Daft R. (2006). Leadership Lessons / Daft R. L. per. with English A. V. Kozlov; under ed. prof. I. V. Andreeva. Moscow: Exmo. [In Russian].
5. Duncan J. W. (1996). Fundamental ideas in management. Lessons of the founders of management and management practice / trans. with English Moscow: Delo [In Russian].
6. Kondratieva V. V. (2007). 7 notes of management. Desktop book of the head / ed. V. V. Kondratiev. Moscow: Exmo. [In Russian].
7. Kozlov N. P. (2004). Seventeen moments of success: leadership strategies / Moscow: LLC "Publishing House Astrel": LLC "Publishing House AST". JSC VZOI. [In Russian].
8. Taylor F.W. (1992). Management; / per. with English A. I. Zack, ed. and with preface. E. A. Kochergina. Moscow: Controlling. [In Russian].
9. Gerth H., Mills C. A. (1952). Sociological Note on leadership. *Problems in Social Psychology*. New York: Century [in English]
10. Stogdill R. (1974) Handbook of Leadership: a survey of theory and research. New York: Free Press [in English].

Надійшла до редколегії 30.06.21

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.23-30>

К. Кравченко, канд. психол. наук
kravchenkoea250388@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8140-1759,
О. Скрябін, канд. істор. наук
skryabin07@meta.ua
ORCID ID 0000-0003-2719-8400,
О. Соколіна, канд. філос. наук
sokolyna2119@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-0566-8467,
А. Зарицька, наук. співроб.
zaralla@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-4238-0366

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НЕГАТИВІЗМ КУРСАНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Представлено результати емпіричного дослідження явища негативізму серед курсантської молоді. Дослідження проведено на базі одного з військових вишів ЗСУ, у якому брали участь 239 курсантів різних спеціальностей від 1 до 5 курсів. Використано методи тестування та контент-аналізу. Метод контент-аналізу дозволив ще раз підтвердити існуючу проблематику, а метод тестування – визначити соціально-психологічні детермінанти виникнення цього явища. Серед використаних у дослідженні методик були: методика визначення типу особистості (Дж. Олдхема, Л. Морріса; короткий орієнтовний тест "КОТ" (В. Бузіна, Е. Вандерліка), призначений для визначення рівня розумових здібностей; шкала базових переконань – методика спрямована на визначення глобальних, стійких уявлень індивіда про світ і про себе, базові переконання впливають на мислення, емоційні стани і поведінку людини; методика вивчення акцентуації особистості (К. Леонгарда, С. Шмішека). За результатами дослідження зроблено висновки: проблема негативізму курсантської молоді впливає не тільки на якість внутрішньої комунікації та освітнього процесу, але і має більш глобальні наслідки взагалі для ЗСУ; серед основних проявів негативізму у курсантському середовищі є ставлення до освітнього процесу, до військового вишу та офіцерського складу, що забезпечують процес їхньої підготовки у ВВНЗ (ВНП ЗВО).

Ключові слова: негативізм, соціально-психологічні особливості курсантів, освітній процес, ЗСУ.

Постановка проблеми. Основним завданням будь-якого вищого військового навчального закладу є підготовка військових фахівців для подальшої служби на посадах офіцерського складу ЗСУ. Основною аудиторією осіб, що навчаються, є курсанти, а метою освітнього процесу ВВНЗ є здобуття ними знань, умінь, навичок, які необхідні майбутньому офіцеру для професійної діяльності, інтелектуального, морального, духовного і фізичного розвитку. Освітній процес є явищем тісної взаємодії викладача та студента, а в курсантському навчанні – це взаємодія з офіцерами-викладачами та іншими представниками офіцерського складу, які залучені до освітнього процесу. Спираючись на це, можна сказати, що складові ефективності освітнього процесу залежать не лише від офіцерського складу, але і курсантського. Тим більше, слід звернути увагу на специфіку навчання саме курсантів, у підготовці яких окрім освітнього процесу важливе місце займає виховна складова.

Проведене опитування серед офіцерського складу військових вишів свідчить про те, що внесення негативною складовою з боку курсантів (проявами негативізму до будь-кого або будь-чого, що стосується процесу навчання у військовому виші) сприяє зниженню мотивації офіцерів до забезпечення якості освітнього процесу. Можна констатувати той факт, що останнім часом у ВВНЗ ЗСУ спостерігається тенденція щодо негативного ставлення курсантів до освітнього процесу, до військового вишу та до військової служби взагалі. Припустимо, що зазначена тенденція була і раніше, але у зв'язку з тим, що у сучасному світі провідну роль відіграють ЗМІ та різні інформаційні майданчики, наприклад, соціальні мережі та різноманітні месенджери, які доступні курсантам, зазначена тематика все частіше з'являється у відкритому доступі для ознайомлення з нею широких мас населення, як нашої, так й інших держав. Негативним явищем є те, що ці сторінки відстежують спецслужби іншої країни, а їхню інформацію використовують у своїх інформаційно-психологічних операціях, які націлені проти

України та її армії. Отже, проблема негативізму курсантської молоді впливає не лише на якість внутрішньої комунікації та освітнього процесу, але і має більш глобальні наслідки загалом для ЗСУ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На нашу думку, буде доцільно розпочати аналіз літературних джерел саме з визначення понятійного апарата. Загалом поняття *негативізм* розглядається у двох напрямках – психіатричному та психологічному. Перший напрям змісту терміна передбачає психічний розлад, який характеризується немотивованою опозиційною манерою поведінки особистості, що проявляється в діях, навмисно протилежних вимогам і сподіванням інших, опору будь-якому зовнішньому впливу, тобто це специфічний симптом розладу волі. Також негативізм може бути проявом певних психічних захворювань [1, с. 180; 2; 3, с. 582]. Другий напрям розглядає явище негативізму як захисну реакцію особистості на будь-який вплив з боку інших осіб [1, с. 180]; негативне ставлення до дій зовнішнього середовища, відгородження від зовнішніх вражень і протидія спонуканням, що йдуть ззовні [4]; позбавлений розумного підґрунтя опір суб'єкта різним стороннім впливам, психологічним базисом якого є Его-установка індивіда на заперечення певних концепцій, ритуалів, комунікацій, очікувань тієї чи іншої соціальної групи [5; 6]; опір впливу, характерною рисою якого є його необґрунтованість, відсутність розумних для нього підстав [7]; ставлення до людини, людей, а іноді до життя і світу в цілому з негативним упередженням [8].

У психологічних наукових джерелах негативізм розглядається переважно у межах вікової психології (як один із проявів вікових криз та деяких періодів розвитку особистості) [9; 10], іноді згадується у кризовій психології та психології діяльності в особливих умовах (як один із проявів агресивної поведінки, емоційного вигорання, життєвої кризи) [11]. Якщо розглядати явище негативізму, зокрема курсантів як соціально-психологічне явище, то воно також вважається проявом агресивної поведінки

[12–14]. Можемо зробити висновок, що ґрунтовні дослідження явища негативізму, а тим більше серед представників військових вишів, майже відсутні. Будемо спиратися на те, що **негативізм** – це ставлення до певного соціального середовища з негативним упередженням без наявності об’єктивних причин, яке призводить до опору щодо встановлених норм та правил поведінки у визначеній соціальній групі.

Мета статті – дослідити соціально-психологічні детермінанти виникнення негативізму в курсантському середовищі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження негативізму розпочнемо з розгляду питання про ставлення

курсантів до освітнього процесу, використовуючи метод контент-аналізу. Проаналізовано матеріал, представлений на курсантському телеграм-каналі. Серед переваг цього методу можна назвати відвертість анонімно наданих відповідей курсантів, що дало їм можливість відверто висловлювати свою думку. Серед недоліків – невідома кількість осіб, яка взяла участь в опитуванні. Хоча, провівши аналіз коментарів щодо опитування, 100 % курсантів, які залишили повідомлення, були згодні з його результатами, тому отримані результати мають високий ступінь достовірності. Результати досліджень представлено на рис. 1.

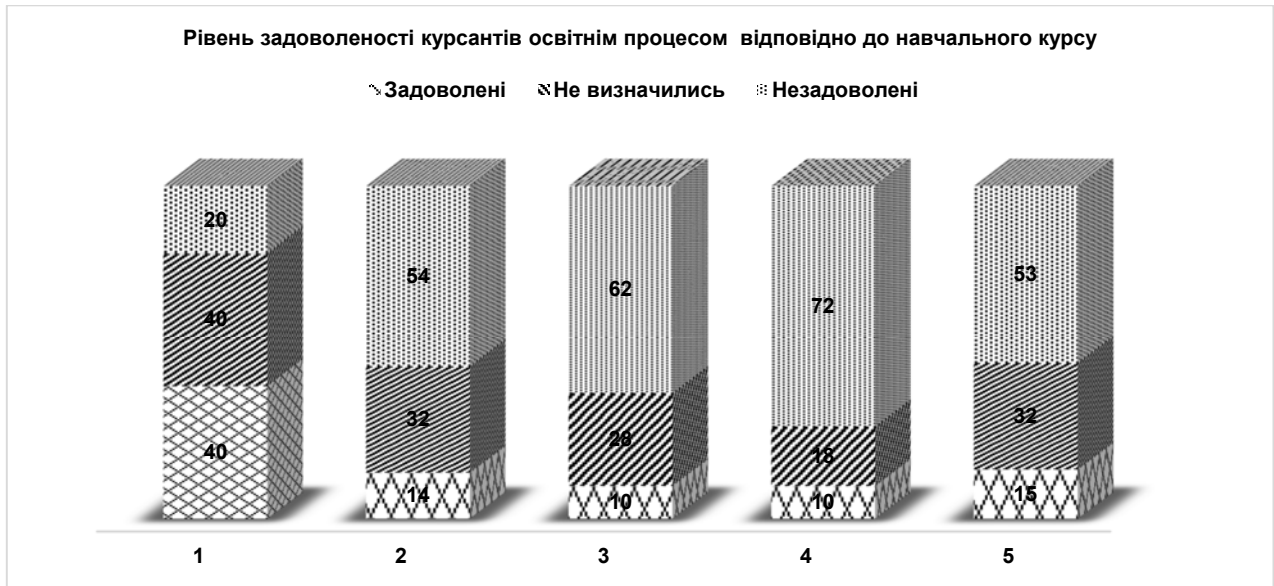

Рис. 1. Рівень задоволеності курсантів освітнім процесом відповідно до навчального курсу, де 1–5 – навчальні курси; значення опитування подаються у %

Як видно з рис. 1, найбільший рівень задоволеності навчанням є на першому курсі. Далі, з другого по четвертий курси, зростає незадоволеність, а задоволеність навчанням знизилась майже втричі. На другому та п'ятому курсах результати майже однакові. Також при

аналізі повідомлень спостерігається явний негативізм та агресія. Розглядаючи загальну картину ставлення курсантів до освітнього процесу, маємо такий результат, який відображений на рис. 2.

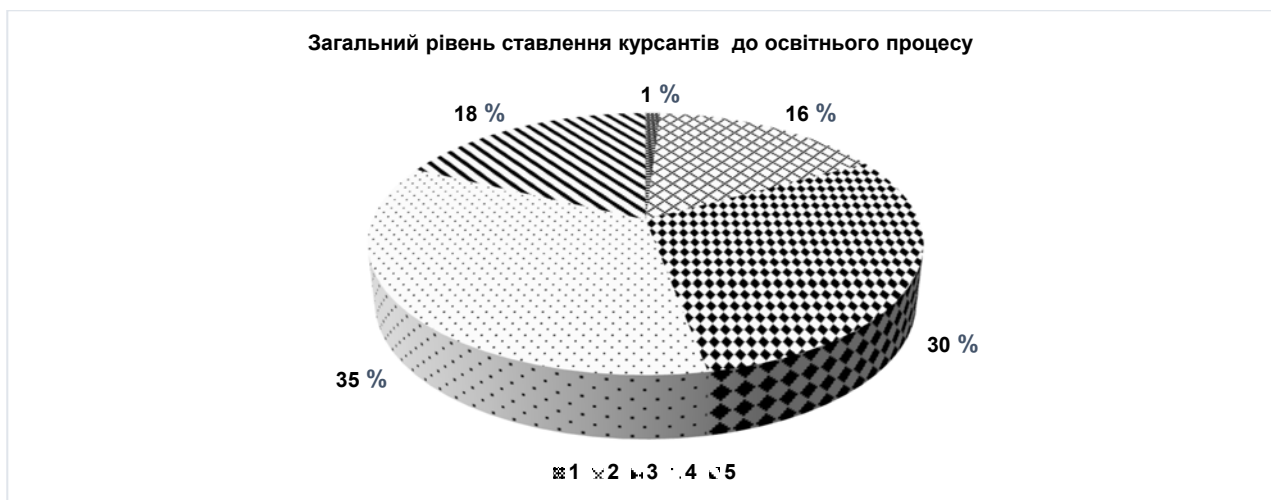

Рис. 2. Загальний рівень ставлення курсантів до освітнього процесу, де 1 – повністю задоволені (1%), 2 – достатньо задоволені (16%), 3 – не визначились (30%), 4 – не задоволені (35%), 5 – дуже не задоволені (18%)

Наведені результати досліджень, які отримані за допомогою контент-аналізу, лише констатують прояви негативізму в певному питанні, але, на жаль, не пояснюють його. Про негативізм можна говорити, якщо є принаймні чотири із перерахованих ознак: пасивний опір виконанню рутинних соціальних чи робочих завдань; скарги на те, що людину не розуміють і не цінують, погано до неї ставляться, не надають їй необхідного; похмурість і любов до суперечок; заздрість до більш успішних та скарги на невдачу. Ці ознаки, на жаль, також наявні в курсантської молоді, але в більш специфічних формах у зв'язку з професійною спрямованістю.

Із метою з'ясування причин виникнення негативізму було ретельно вивчено соціально-психологічні особливості курсантської спільноти за допомогою методу тестування. На нашу думку, прояви негативізму, незадоволеності та агресивності можна пояснити індивідуально-типологічними особливостями, рівнем розумових здібностей, базовими переконаннями особистості, певними акцентуаціями характеру. Спираючись на це, був підібраний комплекс психодіагностичних методик: методика визначення типу особистості (Дж. Олдхем, Л. Морріс) [15]; короткий орієнтовний тест "КОТ" (В. Бузін, Е. Вандерлік) [16], призначений для визначення рівня розумових здібностей; шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман, адаптована М. Падун, А. Котельніковою) [17] – методика спрямована на визначення глобальних, стійких уявлень індивіда про світ і про себе, базові переконання мають вплив на мислення, емоційні стани і поведінку людини; методика вивчення акцентуацій особистості (К. Леонгард, С. Шмішек) [18]. На цьому етапі в дослідженні брали участь 239 курсантів з 1 по 5 курси. Результати отриманих досліджень представлено в табл. 1–5.

ності та агресивності можна пояснити індивідуально-типологічними особливостями, рівнем розумових здібностей, базовими переконаннями особистості, певними акцентуаціями характеру. Спираючись на це, був підібраний комплекс психодіагностичних методик: методика визначення типу особистості (Дж. Олдхем, Л. Морріс) [15]; короткий орієнтовний тест "КОТ" (В. Бузін, Е. Вандерлік) [16], призначений для визначення рівня розумових здібностей; шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман, адаптована М. Падун, А. Котельніковою) [17] – методика спрямована на визначення глобальних, стійких уявлень індивіда про світ і про себе, базові переконання мають вплив на мислення, емоційні стани і поведінку людини; методика вивчення акцентуацій особистості (К. Леонгард, С. Шмішек) [18]. На цьому етапі в дослідженні брали участь 239 курсантів з 1 по 5 курси. Результати отриманих досліджень представлено в табл. 1–5.

Таблиця 1. Результати досліджень за методикою визначення типу особистості (Дж. Олдхем, Л. Морріс)

Показники		$X_1 \pm \delta_1$	
1	Пильний	4,75	3,52
2	Відлюдник	4,46	2,57
3	Ідіосинкратичний	4,04	3,09
4	Авантюрний	5,13	4,6
5	Діяльний	4,71	3,56
6	Драматичний	4,75	2,94
7	Самовпевнений	4,42	3,44
8	Чуттєвий	4,08	2,45
9	Відданий	2,79	1,7
10	Сумлінний	4,87	2,49
11	Дозвільний	4,25	3,26
12	Агресивний	5,35	4,29
13	Саможертвний	4,04	2,55
14	Серйозний	4,75	2,91

Згідно з табл. 1 можемо визначити, що найбільший прояв мають показники "агресивний" (5,35), "авантюрний" (5,13). Найменший – "відданий" (2,79). Ці підрахунки дають недостатньо вичерпну інформацію. Для того, щоб визначити особистісні типи, було доцільно провести факторний аналіз, що дозволив одержати п'ятифакторну структуру, яка описує 86,32 % сумарної дисперсії ознак, – більше половини, що вважається прийнятним результатом. Ці відсотки розподілилися таким чином:

- на перший фактор (компонент) припало 52,89 %;

- на другий – 10,83 %;
- на третій – 10,36 %;
- на четвертий – 6,57 %;
- на п'ятий – 5,67 % дисперсії.

Критерієм рівня значущості було обране факторне навантаження більше 0,7, яке дозволило уникнути включення до кожного з факторів показників (ознак) із низьким факторним навантаженням, тобто тих, що найменше належать до нього (табл. 2).

Таблиця 2. Факторна структура типів особистості курсантів

Змінні	Фактори				
	I (52,89 %)	II (10,83 %)	III (10,36 %)	IV (6,57 %)	V (5,67 %)
Пильний	,463	,709	,244	,000	-,301
Відлюдник	,263	,727	-,391	,141	,193
Ідіосинкратичний	,220	,875	,121	,207	-,146
Авантюрний	,819	,485	,122	,187	-,272
Діяльний	,854	,252	,299	,198	,000
Драматичний	,699	,391	,360	-,172	,317
Самовпевнений	,395	,623	,129	,000	,144
Чуттєвий	,345	,506	,395	,587	-,157
Відданий	,122	,000	,959	,000	,000
Сумлінний	,000	,000	,000	,161	,915
Дозвільний	,704	,505	,000	,215	,000
Агресивний	,795	,439	,111	,188	,000
Саможертвний	,654	,138	-,266	,331	,000
Серйозний	,302	,151	,000	,808	,372

Примітка. Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. a. Rotation converged in 6 iterations.

Зміст **першого фактора** (інформативність – 52,89 %) має такі показники: "діяльнiсний" (0,854), "авантюрний" (0,819), "агресивний" (0,795) та "дозвільний"

(0,704). Найнижчий показник – "сумлінний" (0,000). Розглянемо показники, що ввійшли до першого фактора, і спробуємо дати загальну характеристику типу особистості курсантів, кількість яких становить 52,89 %.

Найбільший свій прояв має саме **діяльнісний тип**. Серед ознак цього типу переважають такі: активність (непосидючість, постійний пошук нових вражень і стосунків); мінливий настрій; приділення багато уваги тому, що відбувається навколо; емоційність; відсутність обмежень у ризиках; за допомогою активності наявність певного впливу на інших; нестійка система цінностей; можливість приймати на себе різні ролі (підлаштовуватися під ситуацію); нерівноваженість; нетерплячість до того, якщо щось відбувається не так, як вони хотілося б. Люди цього типу відчувають, коли слід відступити, і намагаються втекти від дійсності, коли вона починає ставати хворобливою. За **крайніх проявах** таких рис особистості (акцентуаціях, а іноді розладах) наявні прояви саморуйнівної поведінки: можуть бути схильні до вживання психотропних речовин, спостерігаються суїцидальні думки, афективна нестійкість, гнів або труднощі в управлінні ним. При цьому їм може бути притаманне відчуття спустошеності. Під час крайніх проявів цього типу є бачення світу в діапазоні "чорне-біле", тобто існує лише абсолютно хороше або абсолютно погане. Наприклад, якщо офіцер застосував до курсанта навіть незначне дисциплінарне стягнення (відповідно до Статуту), то курсант сприймає це як пригноблення, особисту образу, проявляє негативізм та гнів. При цьому з поля його уваги зовсім зникає думка про те, що можливо він сам своїми діями призвів до цих стягнень. У юнацькому та ранньому дорослому віці цей тип дуже тяжко переживає негаразди в особистісних стосунках, що може вплинути і на їхнє навчання, та дисципліну.

Люди **авантюрного типу** (0,819) характеризуються наявністю невинного ризику, яким вони підкреслюють свою самодостатність та значимість. У них є власна (можливо не завжди прийнятна соціумом) система цінностей, яка не передбачає на них сильного впливу інших людей або норм суспільства, що неприйнятно та неприпустимо для проходження військової служби. Авантюрні люди полюбують ризик і зазвичай беруть участь у найнебезпечніших заходах, їх можна назвати безстрашними (іноді цю "безстрашність" називають дурістю). Вони не надто хвилюються про інших і вважають, що кожен сам про себе може подбати. Незважаючи на це, їм притаманна товарицькість, але найчастіше вона має поверхневий і корисливий характер. Курсанти, які мають риси цього типу, живуть в уявному світі, вони не відчувають провини за минуле і занепокоєння за майбутнє, оскільки живуть одним днем. На це достатньо легко звернути увагу при спілкуванні з ними, особливо на теми їхньої подальшої служби та майбутнього взагалі. Для них має бути "добре" зараз, але, як це ситуативне "добре" вплине на їхнє подальше життя, вони не замислюються. У своїх **крайніх проявах** цьому типу можуть бути властиві: небажання відповідати соціальним нормам (навіть до дій кримінального характеру), різні брехні, дезінформація, брехня заради власної вигоди, імпульсивність та необдуманість дій, прояви агресивності в різноманітних сутичках, ризикованість, ігнорування обережності для себе та інших, нездатність витримувати певний режим роботи, недолік відповідальності, байдужість до інших, нездатність помітити те, що заподіює іншим шкоду.

Агресивний тип (0,795). Серед **позитивних якостей** слід зазначити: прагнення до лідерства, керування іншими; сила особистості; неухильність від боротьби, конкурування з сильнішим опонентом; вміння взяти своє; винаходження своїх правил і вимагання від інших чіткого їхнього виконання; при бажанні можуть бути цілеспрямованими, якщо бачать явну користь особисто для себе; здатні зробити все, щоб отримати бажаний результат;

можуть добре працювати у складних умовах і в небезпечних ситуаціях, не дозволяючи брати над собою верх хвилюванням і побоюванням; добре розвинуті фізично, захоплюються зброєю та військовою справою. До **негативних рис** належать: жорстокість, безжальність, можуть бути сильними й отримувати задоволення від образи інших; використання різного насильства з метою встановлення панування у стосунках; приниження людей у присутності інших; вимогливість у суворому підпорядкуванні до того, хто потрапляє під їхній контроль, але не в дисципліні щодо себе; брехня для заподіяння шкоди.

Дозвільний тип (0,704). Курсанти, яким притаманний цей тип, будуть виконувати свої обов'язки, але, якщо у них є на це вільний час. Вони не дозволять жодній людини заважати їхньому особисто му щастю. Для них у цьому житті важливо все. Якщо їхній особистий свободі щось загрожує, вони енергійно захищають своє право робити те, що хочуть. Курсанти, яким притаманні риси цього типу, вважають, що їхнім невід'ємним правом є право цілком розпоряджатися своїм часом. Вони дуже цінують і захищають комфорт, вільний час і маленькі радощі життя. Дозвільні особистості уникають будь-якої експлуатації, чинять опір вимогам, які вважають нерозсудливими або вище їхніх можливостей. Вони веселі й оптимістичні. Якщо їм надати якісь розумні (на їхній погляд) вимоги, то в кінцевому рахунку вони будуть виконані. Дозвільні люди вважають, що повинні отримувати від життя найкраще, вірять в успіх і вважають, що якщо ти заплатив за проїзд – це добре, не заплатив – це краще. Основною причиною виникнення конфліктних ситуацій є відчуття, що на них тиснуть, що це позбавляє їх можливості керувати власними діями. У своїх **крайніх проявах** такі особистості схильні до всіляких хитрощів. Вони зволікають, скаржаться, суперечать, байдикують, "забувають", зневажають тих, хто вимагає від них якихось дій або певної поведінки та ставлення, відчувають себе обдуреними тим, що життя не запропонувало їм кращої професії (командира, ситуації, події або ще чогось), тобто уникають будь-якої особистої відповідальності за власне життя. Можуть пасивно виконувати звичайні повсякденні соціальні і професійні завдання; скаржитися на те, що їх не розуміють і недооцінюють; похмурі і суперечливі; схильні необґрунтовано критикувати керівництво, висловлювати образи на більш успішних осіб.

Таким чином, спробуємо надати загальну характеристику курсантам, які належать до **першого типу** досліджуваних. Їм характерні **певний вплив на інших (як позитивний, так і негативний), прояви агресивних реакцій, роздратованість, негативізм, образа. За власною суб'єктивною оцінкою вони вважають себе кращими за інших, мають власну систему цінностей, відсутність хвилювання про інших. Вони безстрашні та ризиковані, марнославні, пихаті та гонорові, не бажать помічати своїх недоліків, можуть нехтувати наказами керівників.**

Зазначені вище характеристики притаманні майже 53 % курсантів. Якщо навіть розглядати різноманітні спеціалізації різних видів (родів) військ (сил), навряд чи можна знайти таку, де зазначений вище набір психологічних характеристик буде корисним.

Зміст **другого фактора** (інформативність – 10,83 %) має показники: "ідіосинкратичний" (0,875), "відлюдник" (0,727), "пильний" (0,709). Найнижчий показник – "сумлінний" (0,000). Розглянемо ці показники і спробуємо надати загальну характеристику типу особистості курсантів, кількість яких становить 10,83 %.

Ідіосинкратичний (особливий, не такий, як усі) тип (0,875). Ідіосинкратичні особистості сильно відрі-

няються від інших. Вони мрійники, живуть в іншому ритмі, ніж інші люди. Вони здебільшого оригінали і часто відрізняються від інших своєю ексцентричністю, а іноді геніальністю. Курсанти ідіосинкратичного типу особистості налаштовані на себе, керуються власними думками і переконаннями. Для них неважливо, приймають або відкидають їхній підхід до життя оточуючі, вони самоорієнтовні і незалежні, не вимагають великої близькості у стосунках. У своїх *крайніх проявах* цей тип особистості може мати такі прояви: вони отримують мало радощів від життя, не можуть знайти шлях до інших людей; вони є зразком соціально-пасивної контактності, супроводжуваної гострим дискомфортом, слабкою здатністю до підтримання і встановлення відносин, а також свідомими спотвореннями та ексцентричною поведінкою. Зовні ці курсанти сором'язливі, відсторонені, у розмові здаються незграбними, не можуть підібрати потрібні слова, втрачають суть бесіди.

Відлюдний тип (0,727). Люди-відлюдники не потребують нікого, окрім самих себе. Їх не приваблюють натовпи людей, вони не докладають ніяких зусиль, щоб вразити. Відлюдники абсолютно вільні від емоцій і захоплені, що трохі дратує інших. Область, у якій вони на висоті, це спостережливість, вони вміють розкривати у нашому житті такі чинники, яких ми не помічаємо. Курсанти цього типу, навіть найтемпераментніші, спокійні, неупереджені та несентиментальні; їх не образить критика, також вони байдужі до схвалення, самі оцінюють свою поведінку. Краще проявляють свої професійні здібності, коли працюють самотійно. У своїх *крайніх проявах* цим особистостям властиве: небажання насолоджуватися близькими стосунками, включаючи і сімейні; у більшості випадків діяти самотійно; знаходити задоволення в небагатьох заняттях; виявляти цілковиту відсутність будь-яких емоцій. Під час спілкування рекомендовано демонструвати свою прихильність до них, інтерес, але не намагатися скоротити відстань між вами.

Пильний тип (0,709). Визначальною рисою таких особистостей є специфічна здатність до сприйняття, вони негайно помічають помилкові повідомлення, приховані спонукання, ухилення, спотворення правди або спроби ввести їх в оману. З одного боку, можна сказати, що вони обдаровані спостерігачі, а з іншого, – їхні здібності базуються на власному розсуді, відсутності об'єктивної інформації, певного інформаційно-психологічного впливу, спираючись на особисту систему цінностей. Такі особистості зазвичай беруть на себе роль соціальних критиків, правоохоронців чи активістів, вони готові до того, щоб викрити будь-які зловживання владою. Проте такі курсанти, можуть піддаватися впливу інших осіб (особливо тих, чиї характеристики збігаються із зазначеним вище першим фактором) та, не володіючи об'єктивною інформацією, висвітлювати в негативному ракурсі події ВВНЗ, керівництва або окремих офіцерів. Особи цього типу незалежні. Вони радяться виключно з собою, не шукають порад ззовні, легко приймають рішення і можуть самі про себе піклуватися. У своїх *крайніх проявах* люди цього типу особистості очікують від інших лише поганого. Вони безпідставно підозрілі, безкомпромисні, переконані у своїй правоті настільки, що не залишають навіть тіні сумніву, завжди напоготові, в очікуванні поганих подій, небезпеки від інших людей, відмовляються покладатися на інших через необґрунтоване побоювання, що інформація буде зловмисно використана проти них, швидко реагують на напади на себе або свою репутацію, завжди готові дати відсіч, здійснити напад у відповідь.

Таким чином, проаналізувавши складові **другого фактора**, надамо загальну характеристику цього типу особистості курсантів: *налаштовані на себе, керуються*

власними думками і переконаннями; малоемоційні; краще проявляють свої здібності, коли працюють самотійно; обдаровані спостерігачі, вважають себе уповноваженими щодо викриття зловживання посадовими обов'язками; схильні висвітлювати в негативному ракурсі події ВВНЗ, керівництва або окремих офіцерів (не володіючи об'єктивною інформацією або під впливом інших осіб).

При інтерпретації результатів дослідження за наведеною методикою автори (Дж. Олджем та С. Морріс) рекомендують звертати увагу і на показники, які мають найменший свій прояв. Це допоможе визначити риси, що відсутні в особистості. Звертаючись до табл. 2 зауважимо, що у курсантів, тип особистості яких належить до перших двох факторів, можна спостерігати відсутність "сумлінного" (0,000) типу, а у другому ще й "відданого" (0,000). Таким чином, можна стверджувати, що у більшості курсантів (52,89 % та 10,83 %) *майже відсутні* прояви таких рис особистості, як високі моральні принципи, обов'язковість, відданість, наполегливість у праці, прагнення до згоди, цілеспрямованість, слідування порадам старших, шанобливість до посадових осіб, тактовність та ввічливість, чутливість до інших.

Зміст **третього** (інформативність – 10,36 %), **четвертого** (інформативність – 6,57 %) та **п'ятого** (інформативність – 5,67 %) **факторів** містять лише по одному типу особистості, а саме: "відданий" (0,959), "серйозний" (0,808) та "сумлінний" (0,915), відповідно. Розглянемо зміст кожного з них детальніше.

Третій фактор – відданий тип (0,959). Найкращі представники цього типу лояльні, сильно пов'язані з іншими людьми і колективом. Їхня основна потреба – у виконанні директив, досягненні чужих цілей. Відданий тип характеризується: обов'язковістю; вірністю; вважає за краще компанію однієї людини великій кількості людей; чітким слідуванням за своїм керівником; контактністю, шанобливістю до посадових осіб; вони легкокладаються на інших і добре засвоюють завдання, поставлені керівництвом; у прийнятті рішень вважають за краще шукати думки інших і дотримуватися їхніх порад; завжди ввічливі і покірливі; чутливі до інших і вміють догодити. У своїх *крайніх проявах* цей тип особистості може проявлятися у вигляді безпорадності, несамостійності, нав'язливої поведінки.

Четвертий фактор – серйозний тип (0,808). Серйозні люди, не мають жодних ілюзій. Вони не хапають зірок з неба, не носять рожеві окуляри, не прикрашають реальність, навіть якщо справи йдуть не так добре, як вони хочуть. Особи цього типу не вміють дивитися на все з привабливого боку, не прагнуть бути популярними. Курсанти цього типу мають значну перевагу. Жоден інший тип не пристосований настільки сильно до змін обставин, змін клімату та інших неприємностей. Сила цього типу полягає в тому, що він може допомогти кожному вижити у важкі часи. Важливими позитивними рисами, що притаманні *серйозному типу* є: збереження тверезого погляду на речі за будь-яких обставин, достатня стриманість у емоціях; реальна оцінка своїх можливостей, знання своїх недоліків. Вони не пихаті і не мають завищеної самооцінки; відповідальні за власні дії; все аналізують, оцінюють, обмірковують, перш ніж вчинити будь-яку дію. Серед звичок наявна критика інших; завжди чекають найгірших результатів, і якщо так і відбувається, то вони вже підготовлені до цього; страждають, коли усвідомлюють, що були неправі або несправедливі щодо інших. *Крайні прояви* цього типу в більшості випадків націлені проти себе, а саме: може мати пригнічений стан при роздумах про несприятливі обставини; іноді може бути дуже критичним та вимогливим щодо себе;

також типу властиве перебільшення причин для хвилювання; може досить важко переживати почуття провини, властиві депресивні стани.

П'ятий фактор – сумлінний тип (0,915). Це люди високих моральних принципів, вони дуже обов'язкові, не дозволяють собі відпочити доти, поки робота не виконана і не виконана правильно. Вони віддані своїм родинам, своїй справі, своїм начальникам. Наполеглива праця для них – норма. Їм притаманна розсудливість і прагнення до згоди, що може стати запорукою майбутніх успіхів. Працюючи важко, досягають середніх результатів. Сумлінні люди, опинившись перед вибором, намагаються зрозуміти, який із пунктів буде правильним, і не зрушують з місця, поки не зрозуміють цього, вони завжди намагаються вибрати найкращу стратегію, хоча рішення керівника для них завжди правильні. Цілеспрямовані. Вони хороші організатори та систематизатори, але деталі їх занадто поглинають. Сумлінні типи ніколи не забувають як позитивні, так і негативні аспекти, що відбуваються у спілкуванні з людьми, і навряд чи щось комусь можуть пробачити. Серед *крайніх проявів* визначають: заклопотаність деталями, правилами, порядком, організацією до такої міри, що втрачається мета всієї діяльності; прагнення до досконалості заважає довести справу до кінця (напр., людина не здатна завершити будь-який проєкт, оскільки ще не зустрічала у цій сфері наддосконалих стандартів); зайве присвячує

себе роботі (на шкоду дозвіллю, здоров'ю і дружбі); скрупульозні, негнучкі в питаннях моралі, етики; може відмовлятися передавати частину роботи іншим людям, поки ті не переконають, що будуть виконувати її так само. Можна сказати, що більшість крайніх проявів цього типу спрямовані проти них самих.

Таким чином, провівши аналіз типів особистості, які притаманні курсантам, спостерігаємо досить невтішну картину переліку їхніх індивідуально-психологічних якостей. Чи є отримані характеристики проблемним питанням? Безумовно так, до того ж, не лише при розгляді проблематики детермінант виникнення негативізму. На нашу думку, причиною такого явища є відсутність якісного професійно-психологічного відбору. Тут йдеться не про якість його проведення, а про перелік методик, що до нього входять, які не досліджують необхідних психологічних характеристик. Аналіз курсантської спільноти приводить до висновку, що визначені характеристики є однією з причин прояву негативізму.

Подальше вивчення соціально-психологічних детермінант прояву негативізму серед курсантської спільноти відбувалося за допомогою методики "Короткий орієнтовний тест "КОТ" (В. Бузін, Е. Вандерлик)", яка призначена для визначення розумових здібностей респондента. Результати наведено в табл. 3.

Таблиця 3. Результати досліджень за методикою "Короткий орієнтовний тест "КОТ" (В. Бузін, Е. Вандерлик)"

Показники	$\bar{X}_1 \pm \delta_1$	
Рівень розумових здібностей	19,21	7,76

Примітка: низький рівень 12 і менше; нижче середнього – 12-14; середній – 15-19; вище середнього – 20-22; високий – 23 і вище.

Як бачимо з табл. 3, загальний показник розумових здібностей курсантів відповідає середньому рівню. Ураховуючи те, що освітня діяльність у ВВНЗ передбачає основним своїм видом саме розумову діяльність і спирається на опорні критерії для оцінки рівня інтелектуального розвитку, можна констатувати той факт, що отримані загальні результати розумових здібностей курсантів частково недостатні для забезпечення ефективності отримання військової освіти. Проте, як і в попередньому випадку, середні показники мало інформативні. Більш розгорнутий аналіз розумових здібностей курсантів запропоновано в табл. 4.

Таблиця 4. Результати досліджень за методикою "Короткий орієнтовний тест "КОТ" (В. Бузін, Е. Вандерлик)"

Рівень розумових здібностей	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий
Кількість курсантів у %	4,18 %	53,98 %	29,29 %	8,37 %	4,6 %

За результатами, що представлені в табл. 4, спостерігається невтішна картина – понад 50 % курсантів мають рівень розумових здібностей, нижче середнього. Це свідчить про те, що у більшості курсантів дуже низький рівень таких характеристик розумових здібностей, як: швидкість формування спеціальних навичок і вмій, концентрація і розподіл уваги, обізнаність і розвиток лінгвістичних здібностей, освіченість у галузі точних наук, просторове орієнтування й абстрактно-логічне мислення; умовиводи; гнучкість мислення; здатність узагальнення та аналізу матеріалу; емоційні компоненти мислення; швидкість і точність сприйняття тощо. Ці показники можливо частково компенсувати за допомогою

високого рівня мотивації та інтенсивними додатковими заняттями, але є закономірність, яка свідчить про те, що труднощі в навчанні (засвоєнні матеріалу) поступово знижують інтерес до освітньої діяльності. Спираючись на індивідуально-психологічні характеристики курсантів, які наведені вище, можна припустити, що навряд чи вони визнають свій низький рівень розумових здібностей, адже набагато легше сказати, що "їх погано навчають", "викладачі є некомпетентними" і сам навчальний заклад є "якийсь не такий". Далі розглянемо результати, отримані за методикою "Шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман, адаптована М. Падун, А. Котельніковою)", що представлені в табл. 5.

Таблиця 5. Результати досліджень за методикою "Шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман, адаптована М. Падун, А. Котельніковою)"

Показники	$\bar{X}_1 \pm \delta_1$	
Доброчливість навколишнього світу	33,29	8,76
Справедливість	21,33	4,64
Образ "Я"	28,58	5,37
Вдача	33,75	5,35
Переконання щодо контролю	30,63	3,84

Примітка. Середні показники за шкалами: доброзичливість навколишнього світу 30-31 (максимальний показник за методикою – 54), справедливість 21-22 (максимальний показник за методикою – 36), образ "Я" 24-25 (максимальний показник за методикою – 42), вдача 26-27 (максимальний показник за методикою – 48), переконання щодо контролю 25-26 (максимальний показник за методикою – 42).

Бачимо, що майже всі показники щодо базових переконань курсантів наближені до середніх значень. Курсанти сприймають світ, навколишнє середовище достатньо доброзичливим та трохи менше справедливим. На нашу думку, це може свідчити про те, що *ставлення сторонніх осіб (у т. ч., представників офіцерського складу вишу) щодо них перебуває на належному рівні*. Їхнє ставлення до себе (образ "Я") виходить за межі середніх значень більшою мірою, тобто курсанти достатньо добре сприймають себе, свій образ, їм подобаються власні риси особистості (див. зазначені вище), свої вчинки та поведінка. Показник "Вдача", з одного боку, свідчить про те, що курсанти вважають себе достатньо успішними, а з іншого, цей показник свідчить про те, що більшість подій та обставин, які з ними відбуваються, обумовлює випадок або інші люди. Тобто вони вважають, що для того, щоб у них у житті було все добре, їм необхідно прикладати мінімум зусиль. Але при цьому курсанти вважають, що вони все можуть, все їм дозволено, все залежить лише від них (показник "Переконання щодо контролю"). На нашу думку, значення цього показника можна пояснити завищеною самооцінкою, яка зумовлює певні їх вчинки. **Два останні показники можна описати так: "Я ні за що не відповідаю (і хочу), але хочу, щоб усе було так, як я забажаю". Загалом такий "сенс" діяльності притаманний особам підліткового віку. Тобто можна припустити, що у багатьох курсантів криза підліткового віку не пройшла конструктивно, і вони застрягли на певних проблемних етапах цього вікового періоду розвитку особистості.** І дійсно, якщо провести порівняльну характеристику між особливостями підліткового періоду розвитку та отриманими індивідуально-психологічними характеристиками, то можна знайти багато спільного, особливо у двох перших типах курсантів, а це майже 64 %. На нашу думку, цей аспект необхідно врахувати при написанні тренінгової програми та надання певних рекомендацій офіцерам щодо взаємодії з курсантами. Слід зазначити, що саме прояв негативізму є основною характеристикою підліткового віку.

Таким чином, результати останньої методики дають нам можливість зрозуміти, що курсантський негативізм не стосується всіх сфер їхнього життя, а належить лише до взаємодії зі старшим поколінням (офіцерами), які намагаються вплинути на їхнє формування як майбутнього офіцера та військового фахівця. Н. Козлов підтверджує епізодичність та ситуативність негативізму, але зазначає, що з часом він, перебуваючи у стані постійного опору та невдоволення, може трансформуватися в рису характеру. Він також зазначає, що коли негативізм пов'язаний із загальним поганим самопочуттям або настроєм, то має частіше тотальний характер, проявляючись і в поведінці, і в стилі спілкування, і в поглядах на життя, тобто до всього, що оточує людину. В інших випадках, можливо, залежно від особливостей виховання, негативізм може мати дуже вибірковий характер [8].

Висновки. Причини негативізму можуть бути різноманітні, на які впливають генетичні обставини, вплив гормонального фону, загальнокультурне оточення, виховання тощо. Автори спробували розглянути негативізм як соціально-психологічне явище та визначити певні його причини виникнення в курсантському середовищі ЗСУ. Серед основних проявів негативізму у курсантів є відповідне ставлення до освітнього процесу, до військового вишу та офіцерського складу, який забезпечує процес їхньої підготовки у ВВНЗ.

Щодо причин виникнення негативізму були зроблені такі висновки:

1) більшість курсантів (1-й тип – 52,89 % і 2-й – 10,83 %) мають особистісні якості, наявність яких зумовлює прояв негативізму, який можна розглядати як рису особистості, сформовану внутрішню якість курсанта;

2) загальний рівень розумових здібностей курсантів (у 53,98 % він нижче середнього) не сприяє об'єктивній оцінці речей, що відбуваються навколо них; оскільки визначеного рівня розумових здібностей у більшості респондентів недостатньо для гарного засвоєння освітньої програми, то це знижує інтерес і мотивацію до навчання, а за наявності певних рис особистості, це проблемне питання висвітлюється курсантами як "мене погано вчать, некомпетентні викладачі, поганий навчальний заклад та багато іншого";

3) ставлення офіцерів до курсантів не є об'єктивною причиною виникнення негативізму (хоча це явище не має розумного підґрунтя), їхнє власне сприйняття себе також; відчуття всездозволеності сприяє розвитку негативізму;

4) можливою причиною виникнення негативізму є застрягання на певних проблемних питаннях підліткового вікового періоду розвитку особистості;

5) відсутність складних, травматичних ситуацій, які тривалий час діяли на слабкі ланки характеру, що призвело б до прояву негативізму.

Перспективні напрями дослідження колектив авторів вбачає в тому, щоб: 1) визначити динаміку прояву негативізму протягом усього навчання курсантів у ВВНЗ (ВНП ЗВО); 2) докладніше розглянути особливості взаємодії курсантів та офіцерського складу, визначити проблемні питання щодо їхньої комунікації; 3) визначити, як сформований позитивний імідж офіцера впливає на прояви негативізму курсантів тощо.

Список використаної літератури

1. Психологічний словник / авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергеевкова ; за ред. Н.А. Побірченко. Київ, 2007. 274 с.
2. Блейхер В. М., Крук И. В. Толковый словарь психиатрических терминов. Воронеж, МОДЭК, 1995. 640 с.
3. Стоиленов И. А., Стоиленова М. Й., Коева П. Й. и др. Психиатрический энциклопедический словарь. Київ: "МАУП", 2003. С. 582.
4. Толковый словарь по аналитической психологии (с англ. и нем. эквивалентами) / сост. и авт. В. В. Зеленский. Санкт Петербург: Б&К, 2000.
5. Психологический словарь / авт. сост. В. Н. Коморулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова ; под общей ред. Л. Неймера. Ростов на Дону : Феникс, 2003.
6. Словарь практического психолога / сост. С. Д. Головин. Минск : Харвест, 1998.
7. Негативізм. Психологічний словник. URL: <https://www.psychologies.ru/glossary/13/negativizm/> (дата звернення: 20.01.2021).
8. Козлов Н.І. Негативізм. Енциклопедія практичної психології "Психологіс". URL: <http://psychologis.com.ua/negativizm.htm> (дата звернення: 20.01.2021).
9. Черезова І.О. Психологія життєвих криз особистості : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Бердянськ, БДПУ, 2016. 193 с.
10. Кутіщенко В.П., Ставицька С.О. Психологія розвитку та вікова психологія : практикум, 2009. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33688021.pdf> (дата звернення: 18.02.2021).
11. Зликов В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
12. Ткачук Р.А., Ялова К.О. Причини виникнення та прояву девіантної поведінки у курсантів та студентів воєнізованих навчальних закладів : мат-ли міжнар. практ. конф. "Проблеми та перспективи розвитку забезпечення безпеки життєдіяльності"; тези доп., 2013. С. 253-254.
13. Сірко Р.І., Слободяник В.І. Психологічний аналіз агресивної поведінки курсантів вищих навчальних закладів системи МНС України // Наук. вісн. № 1 Львів. держ. ун-ту внутріш. справ, 2010.
14. Голярдик Н.А. Соціально-психологічні умови подолання та корекція агресивної поведінки у студентської молоді (курсанти) // Наук. журн. "Молодий вчений": психологічні науки, №12(39), 2016. С.232-235.
15. Олджэм Джон, Моррис Луи Узнай себя. Автопортрет вашей личности. Москва : Вече, 2007.
16. Бузін С. Н., Вандерлик Е. Ф. Практикум з загальної психології для студентів педагогічних вузів : навч. посібник / упоряд.: Т. В. Пашукова, А. В. Допіра, Р. В. Дияконів. Москва, 1996.

17. Падун М. А., Котельникова А. В. Модифікація методики дослідження базисних упереджень особистості Р. Янофф-Бульман // Психолог. журн., т. 24, №4, 2008. С. 98–106.

18. Опитувальник С. Шмішека (за класифікацією К. Леонгарда). Психологос: Енцикл. практ. психології. URL: http://psychologis.com.ua/oprosnik_shmishheka.htm (дата звернення: 12.02.2021).

References

1. Syniavskiy, V., Serhieienkova O. (2007). Psychological dictionary. Pobirchenko N. (Eds.). Kyiv. [In Ukrainian]
2. Bleikher, V., Kruk, I. (1995). Explanatory Dictionary of Psychiatric Terms. Voronezh [In Russian]
3. Stoimenov, Y., Stoimenova, M., Koiyeva, P. et al. (2003). Psychiatric Encyclopedic Dictionary. Kyiv. [In Ukrainian]
4. Zelenskiy V. (2000). Explanatory Dictionary of Analytical Psychology (with English and German equivalents). St. Petersburg. [In Russian]
5. Komorulina, V., Smirnova, M., Gordeeva N., Balabanova, L. (2003). Psychological Dictionary / Neimer (Ed.). Rostov-on-Don. [In Russian]
6. Golovin, S. (1998). Practical Psychologist's Dictionary. Minsk. [In Russian]
7. Negativism. Psychological dictionary. URL: <https://www.psychologies.ru/glossary/13/negativizm/> [In Russian]
8. Kozlov, N. Negativism. Encyclopedia of Practical Psychology "Psychologis". URL: <http://psychologis.com.ua/negativizm.htm> [In Ukrainian]
9. Cherezova, I. (2016). Psychology of life crises of the individual: a textbook [for students of higher educational institutions]. Berdyansk. [In Ukrainian]
10. Kutishenko, V., Stavyska, S. (2009). Developmental psychology and age psychology: practicum URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33688021.pdf>. [In Ukrainian]

K. Kravchenko, PhD in Psychology Sci.

kravchenkoea250388@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8140-1759,

O. Skriabin, PhD (historical sciences)

skryabin07@meta.ua

ORCID ID 0000-0003-2719-8400,

O. Sokolina, PhD in Philosophy Sci.

sokolya2119@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-0566-8467,

A. Zarytska, Researcher

zaralla@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-4238-0366

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

11. Zlyvkov, V., Lukomska, S., Fedan, O. (2016). Psychodiagnostics of personality in crisis life situations. Kyiv. [In Ukrainian]

12. Tkachuk, R., Yalova, K. (2013). Causes of occurrence and manifestation of deviant behavior in cadets and students of paramilitary educational institutions. *Proceedings of the international conference "Problems and Prospects of security of life": abstracts*. 2013. Pp. 253-254. [In Ukrainian]

13. Sirko, R., Slobodianyuk, V. (2010). Psychological analysis of aggressive behavior of cadets of higher educational institutions of the Ministry of Emergencies of Ukraine. *Scientific Bulletin № 1 of Lviv State University of Internal Affairs*. [In Ukrainian]

14. Holiardyk, N. (2016). Socio-psychological conditions for overcoming and correction of aggressive behavior in student youth (cadets). *Scientific journal "Young Scientist": psychological sciences*, 12(39), 232-235. [In Ukrainian]

15. John M. Oldham, Lois B. Morris (2007). Get to know yourself. Self-portrait of your personality. Moscow. [In Russian]

16. Buzin, S., Vanderlyk, E. (1996). Source – Workshop on General Psychology for students of pedagogical universities: a textbook. In T. Pashukova, A. Dopira, R. Dyakoniv (Eds.), Moscow. [In Russian]

17. Padun, M., Kotelnikova, A. Modification of the research methodology for basic personal beliefs R. Yanoff-Bulman. *Psychological journal*, volume. T. 24, No. 4, 2008. Pp. 98–106. [In Russian]

18. Questionnaire of S. Shmishek (according to the classification of K. Leonhard). Psychologist. Encyclopedia of practical psychology. URL: http://psychologis.com.ua/oprosnik_shmishheka.htm

Надійшла до редколегії 25.06.21

NEGATIVISM OF THE CADET YOUTH AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article presents the results of the empirical research of the phenomenon of negativism among the cadet youth. The research has been carried out on the basis of one of the higher educational institutions of the Armed Forces of Ukraine with the involvement of 239 cadets of different specialties from the 1 till the 5-th year of study. In the course of empirical research, the following methods have been used: testing and content-analyses. The method of the content-analyses has allowed to reaffirm the existing problem once more, whilst the method of testing to determine the social-psychological determinants for the appearance of this phenomenon. Among the methodologies that have been used in terms of research the following have been used: The methodology for determining of the type of personality (J. Oldkham, L. Morris; the short oriented test (V. Busina, E. Vanderlik), designed to determine the level of intellectual capacities; the scale of basic convictions – a methodology aimed at determining the global, permanent beliefs of the individual about the world and himself, the basic beliefs happen to influence the process of thinking, emotional states and the behavior of the individual; the methodology of studying the accents of the personality (K. Leongard, C. Schmischek). Upon the results of the conducted research the following conclusions have been made. The problem of negativism of the cadet youth does not only influence the quality of internal communication and the educational process, but also happens to have the more significant consequences for the Armed Forces of Ukraine as such. Among the main manifestations of negativism in the cadet environment is the attitude towards the educational process, the military educational institution and the officers that are ensuring the process of their training at the higher military educational institution, the military educational unit of the institution of higher education.

Keywords: negativism, social-psychological features of cadets, educational process, Armed forces of Ukraine.

ФІНАНСИ

УДК 355.61+355.71:365

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.31-37>Л. Городянська, чл.-кор. АЕН України, канд. екон. наук, доц.,
gorod_lv@knu.ua

ORCID ID 0000-0002-4482-1690

Scopus ID 56529623300,

Л. Цюкало, д-р філософії з екон.

lyudmyla0711@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6870-4683

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Наведено класифікацію видів житлового забезпечення в ЗСУ, за якими військовослужбовці та члени їхніх сімей мають бути забезпечені новозбудованим житлом, вивільненим житлом, придбаним житлом, переобладнаним нежилим приміщенням, службовим жилим приміщенням або грошовою компенсацією за жиле приміщення. Проаналізовано сутність фінансового механізму житлового забезпечення в ЗСУ, який складається переважно з коштів державного бюджету за видами загального та спеціального фондів. Показано, що існуючий фінансовий механізм не досконалий, супроводжується великими бюрократичними перепонами, не задовольняє сучасний запит на житлове забезпечення в ЗСУ. Основною причиною недостатнього забезпечення військовослужбовців житлом у довгостроковій перспективі є обмежені фінансові ресурси, які виділяють на будівництво (придбання) житла. За результатами детального аналізу бюджетних видатків на фінансове забезпечення за програмою будівництва (придбання) житла для військовослужбовців у 2011–2020 рр. встановлено, що навіть кошти спеціального фонду не використано в повному обсязі протягом 2011–2017 рр., а рівень використання бюджетних коштів на житлове забезпечення в ЗСУ загалом за цей період був у межах 27–81 %. Встановлено, що причиною неповного використання бюджетних коштів є систематична затримка затвердження паспортів бюджетної програми будівництва (придбання) житла для військовослужбовців. Запропоновано інноваційні підходи до забезпечення військовослужбовців житлом, а саме: іпотечне кредитування, фінансовий лізинг та залучення інвестицій для будівництва житла на земельних ділянках Міністерства оборони України. Зазначено скористатися досвідом країн-членів НАТО, які практикують надання військовослужбовцям службового житла, розташованого на території частини (гарнізону), у тимчасове користування, виплату грошової компенсації за оренду житла, безвідсоткові кредити або кредити на пільгових умовах на придбання у власність (будівництво) житла.

Ключові слова: джерела фінансування, бюджетні видатки, загальний фонд, спеціальний фонд, житлове забезпечення, будівництво (придбання) житла, військовослужбовець, члени сім'ї військовослужбовця, житлове приміщення.

Постановка проблеми. Відповідно до "Стратегії воєнної безпеки України" [1] визначено цілі, пріоритети та завдання державної політики у воєнній сфері, які заплановано вирішити як у короткостроковій, так і середньостроковій та довгостроковій перспективах. Одним із пріоритетних напрямів у сфері оборони і військового будівництва, окрім інших питань, є забезпечення належних правових, матеріальних та соціально-економічних умов військової служби. Важливим є запровадження дієвих і прозорих механізмів забезпечення житловими приміщеннями військовослужбовців ЗСУ та інших складових сил оборони. До цієї категорії не належать військовослужбовці строкової служби, зокрема, звільнені у запас або відставку, що залишилися перебувати на обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов після звільнення, та члени їхніх сімей [1]. Забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей житловими приміщеннями є базовою соціальною категорією відповідно до "Стратегії воєнної безпеки України" [1] і згідно із соціальною теорією потреб А. Маслоу [2]. Соціальний захист військовослужбовців і членів їхніх сімей в Україні гарантується державною через ряд нормативно-правових документів, серед яких "Бюджетні програми" [3, с. 20; 4], та є запорукою успішного розвитку ЗСУ. На жаль, існуючий механізм забезпечення житлом військовослужбовців не досконалий. Це суттєво гальмує вирішення питань забезпечення військовослужбовців жилими приміщеннями та призводить до неухильного зростання квартирної черги в ЗСУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним у розв'язанні питань забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей житловими приміщеннями є рівень виконання державою бюджетних видатків на будівництво та придбання житла в ЗСУ. Оцінка ефективності виконання бюджетних програм у довготривалій пер-

спективі [5, 6] дозволила виявити проблему неповного використання коштів загального та спеціального фондів Державного бюджету на житлове забезпечення в ЗСУ. Із роками ситуація з житловим забезпеченням в ЗСУ лише суттєво погіршилась. Зокрема, станом на 01.01.2021 р. кількість військовослужбовців, які перебувають на квартирному обліку, перевищила 47,2 тис., що становить майже чверть (23,5 %) від загальної чисельності військовослужбовців ЗСУ, які потребують житла [13]. Серед загальної кількості в ЗСУ на квартирному обліку перебуває майже п'ята частина військовослужбовців (19,5 %), які потребують житла в місті Києві.

Вітчизняні науковці, серед яких І. Автушенко [7]; Л. Зіняк [8]; І. Марко, Є. Марко, І. Чернишова [9]; А. Мельник [10] та інші, досліджували питання житлового забезпечення військовослужбовців ЗСУ. Проте переважна більшість науковців висвітлювали здебільшого правові аспекти забезпечення житлом військовослужбовців та членів їхніх сімей. Наприклад, І. Автушенко [7] звернув увагу на проблему дотримання єдиної державної стратегії розв'язання соціальних проблем військовослужбовців та членів їхніх сімей. Автори Л. Зіняк і М. Ахметханов [8, с. 50–54] дослідили проблеми правового регулювання механізму реалізації забезпечення житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей і надали пропозиції щодо покращення стану житлового забезпечення військовослужбовців з урахуванням міжнародного досвіду. Науковці І. Марко, Є. Марко та І. Чернишова [9, с. 140] дослідили досвід країн-членів НАТО щодо забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців. Автори запропонували вирішення проблеми соціального забезпечення військовослужбовців, а саме: питання житлового забезпечення з урахуванням зарубіжного досвіду. Науковці І. Марко, Є. Марко та І. Чернишова запропонували як джерела покращення житлового забезпечення

військовослужбовців ЗСУ "надання кредиту на житло або самого житла на пільгових умовах". Автори зазначають, що "це має бути прописано в довгостроковому контракті на службу в ЗСУ або іншому військовому формуванні, що безпосередньо стимулюватиме до проходження служби" [9, с. 141]. Однак поза увагою цих науковців залишились питання дослідження досвіду розвинених країн світу стосовно механізму житлового забезпечення військовослужбовців.

А. Мельник [10] здійснила огляд питань еволюції правового регулювання механізму забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей жилими приміщеннями, спираючись на норми житлового законодавства України. Разом із цим уточнення потребує механізм і види житлового забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей у сучасних умовах.

Метою статті є аналіз стану бюджетних джерел фінансування житлового забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей. Досягнення мети передбачає:

1. оцінку виконання завдань соціальної політики в галузі забезпечення житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей;

2. аналіз рівня використання бюджетних джерел фінансування житлового забезпечення військовослужбовців ЗСУ;

3. дослідження причин неефективного використання бюджетних видатків на фінансування житлового забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед основних завдань соціальної політики в ЗСУ є підвищення престижу військової служби в суспільстві; забезпечення гідного рівня матеріального забезпечення та соціальної захищеності військовослужбовців та членів їхніх сімей, створення належних житлово-побутових умов. Такі заходи сприятимуть підвищенню мотивації особового складу до проходження військової служби. Проте складними у реалізації цих завдань залишаються пи-

тання, пов'язані саме із забезпеченням житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей, що, у свою чергу, пов'язано з обмеженим фінансуванням.

Дотримання державою соціальної політики в ЗСУ, зокрема, виконання державою функцій щодо задоволення соціальних потреб військовослужбовців та членів їхніх сімей, є невід'ємною складовою реалізації "Стратегії воєнної безпеки України" [1]. Відповідно до п. 1 ст. 12 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" [4] підставами для забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей житловими приміщеннями є дотримання вимог, встановлених "Житловим кодексом Української РСР", іншими законами та нормативними документами [11, 12] у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України та Міністерством оборони України. Законом [4] передбачено забезпечення військовослужбовців жилими приміщеннями або за їхнім бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання житлового приміщення. До членів сім'ї військовослужбовця в контексті житлового забезпечення належать: подружжя, батьки та діти військовослужбовця, а також інші особи, які проживають спільно з військовослужбовцем, пов'язані з ним спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки та визнані такими уповноваженим органом. Підстави для поліпшення житлових умов визначені "Житловим кодексом УРСР", "Правилами обліку громадян" та іншими актами законодавства. Окрім того, відповідно до вимог [16] щодо забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей житловими приміщеннями до рапорту військовослужбовця про зарахування його на облік додаються документи, які дозволяють підтвердити право на першочергове та позачергове одержання житла, а також інші пільги. Огляд нормативного-правового законодавства України [4; 12] з питань забезпечення житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей дозволив виокремити декілька його видів (рис. 1).

Рис. 1. Види житлового забезпечення в ЗСУ (розробка авторів на підставі джерел [4; 12])

Фінансовий механізм житлового забезпечення в ЗСУ утворює систему, де відбувається формування та використання коштів державного бюджету за загальним та спеціальним фондами. Саме з Державного бюджету України Міністерство оборони щорічно отримує кошти в обсязі, затвердженому Законом України "Про Державний бюджет України" на відповідний рік. Загальним фондом вважають кошти, що призначені для реалізації загальних функцій, а до спеціальним – кошти, що мають конкретне

призначення, у тому числі, позабюджетні кошти бюджетних установ та організацій. Існуюча система використання коштів загального та спеціального фондів не досконала та, на жаль, лише частково задовольняє потребу всіх категорій військовослужбовців в отриманні житла.

Результати експертної перевірки [14] показали, що протягом останніх 10-ти років суттєвих зрушень у забезпеченні військовослужбовців житлом не відбулося.

Основною причиною цієї ситуації є обмежені фінансові ресурси, виділені на будівництво (придбання) житла.

Фінансування будівництва житла для військовослужбовців здійснюється за такими напрямками:

- будівництво житла на земельних ділянках, що належать Міністерству оборони;
- реконструкція житла та його відновлення;
- придбання житла на умовах пайової участі та на вторинному ринку;
- виплата грошової компенсації військовослужбовцям за належне їм для отримання жилого приміщення.

Отже, забезпечення житлом військовослужбовців та членів їхніх сімей має такі форми:

- забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей жилими приміщеннями для постійного проживання;

- забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей службовим житлом;
- компенсаційні виплати за піднайом житла;
- надання грошової компенсації за належне їм для отримання жилого приміщення.

Фінансове забезпечення будівництва (придбання) житла для військовослужбовців ЗСУ здійснюється за рахунок коштів державного бюджету за бюджетною програмою (КПКВ) 2101190 "Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України", які визначаються щорічно в законі про Державний бюджет України на відповідний рік. Бюджетні видатки на фінансове забезпечення КПКВ 2101190 протягом 2011–2021 років наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Бюджетні видатки на фінансове забезпечення за КПКВ 2101190 за період 2011-2021 роки, млн грн*

Роки	Затверджено			Фактично використано			% виконання бюджету
	Загальний фонд	Спеціальний фонд	Разом	Загальний фонд	Спеціальний фонд	Разом	
2011	320,0	334,7	654,7	135,7	42,4	178,1	27,2
2012	300,0	210,5	510,5	267,0	37,4	304,4	59,6
2013	30,0	62,1	92,3	11,5	19,7	31,2	33,8
2014	0,0	516,0	516,0	0,0	162,0	162,0	31,4
2015	800,0	140,5	940,5	799,8	6,0	805,8	85,7
2016	600,0	87,3	687,3	599,8	38,1	637,9	92,8
2017	600,0	151,0	751,0	600,0	9,3	609,3	81,1
2018	826,2	111,7	937,9	824,7	185,9	1010,6	107,5
2019	826,2	13,7	839,9	826,1	49,0	875,1	104,2
2020	1194,0	6,0	1200,0	1075,5	41,2	1116,7	93,0
2021	1194,0	7,0	1201,0	-	-	-	-

Довідка: *складено та розраховано авторами на підставі даних [11].

Аналіз бюджетних видатків за бюджетною програмою 2101190 "Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України" свідчить, що за період 2011–2015 роки відсоток фактично використаних коштів був досить низьким. Варто зазначити, що фактичне виконання бюджету в 2018 р. є найвищим показником протягом періоду 2011–2020 рр. Зокрема, у 2020 р. знову спостерігається недовиконання бюджетної програми на 7 %. Розбіжність за загальним фондом виникла у зв'язку з тим, що Міністерство оборони України не забезпечило ефективного використання бюджетних коштів у загальній сумі 118,5 млн грн та їхнє списання до Державного бюджету України.

Проте аналіз видатків на реалізацію бюджетної програми 2101190 показує про значно більше фактичне використання коштів за спеціальним фондом у 2018–2020 роках. Це пов'язано із зарахуванням до доходів та ви-

датків Державного бюджету України квартир, отриманих від інвестиційної забудови та благодійних організацій. Цікавим є аналіз структури бюджетних видатків на житлове забезпечення військовослужбовців ЗСУ [11], результати якого наведено на рис. 2–4. Проведений аналіз показав, що:

- загальний фонд протягом останніх 10-ти років використовувався майже в повному обсязі (рис. 2);
- спеціальний фонд має дуже малий розмір порівняно із загальним, особливо, починаючи з 2014 року, і спостерігалось суттєве його недовикористання на етапі до 2018 року (рис. 3);
- загалом рівень використання бюджетних видатків на житлове забезпечення в ЗСУ до 2018 року був незадовільним і становив 27–90 % (рис. 4), що поряд з іншими чинниками негативно впливало на обсяг введеного житла для військовослужбовців.

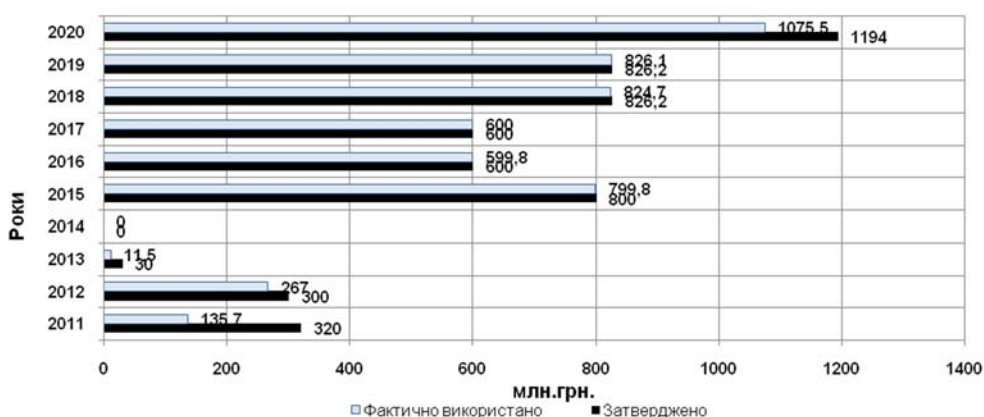

Рис. 2. Використання загального фонду Державного бюджету на житлове забезпечення в ЗСУ (складено авторами за даними [11; 13])

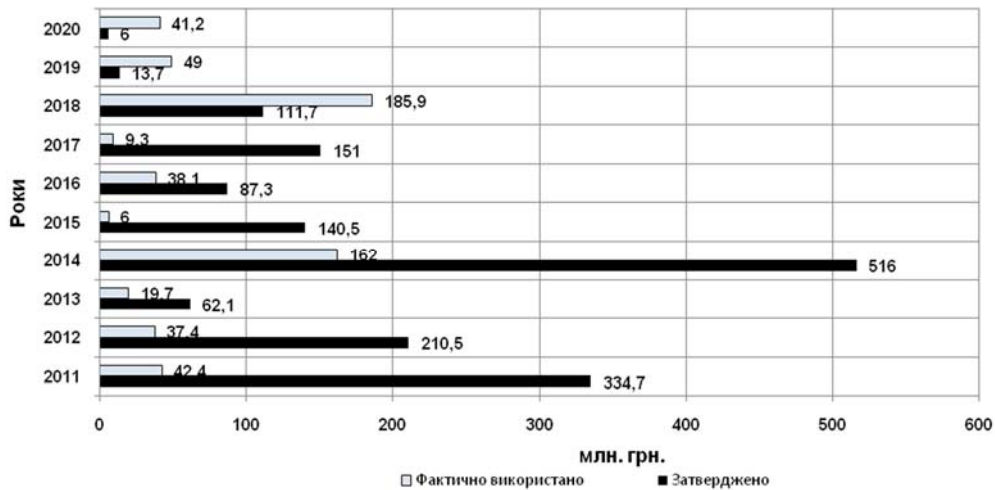

Рис. 3. Використання спеціального фонду Державного бюджету на житлове забезпечення в ЗСУ (складено авторами за даними [11; 13])

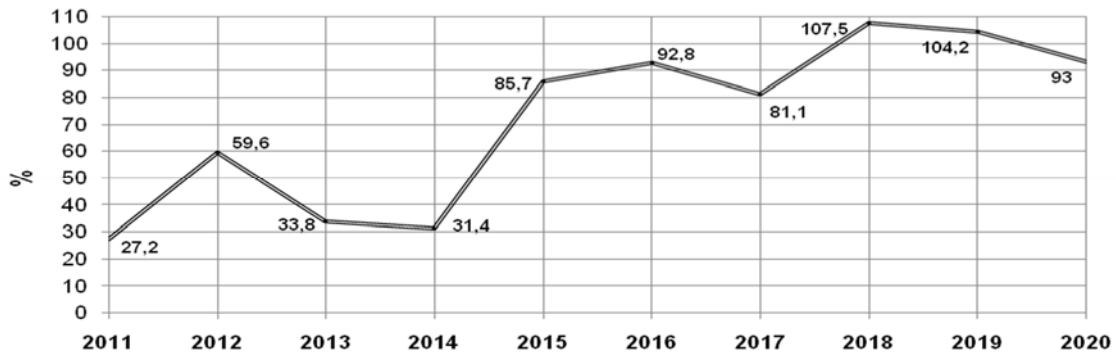

Рис. 4. Рівень використання бюджетних видатків на житлове забезпечення в ЗСУ (складено авторами за даними [11; 13])

Такий нерівномірний характер використання бюджетних видатків на житлове забезпечення військовослужбовців ЗСУ має пояснення. Наприклад, у 2016-2017 роках було регламентовано механізм розподілу бюджетних коштів за бюджетною програмою "Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України", за якою визначено, що цей розподіл здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України, погодженим із Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету. Правова норма щодо погодження розподілу бюджетних коштів за бюджетною програмою "Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України" була також передбачена законами України про державний бюджет на 2016 та 2017 роки. Таким чином, щоб розпочати фінансування об'єктів житлового будівництва, Міноборони в 2016-2017 роках мало здійснити значну кількість узгоджень. Такий бюрократичний механізм призводив до довготривалого (4-5 міс.) прийняття нормативних документів і затвердження паспорта бюджетної програми з будівництва (придбання) житла, які є [14, с. 20] підґрунтям для відкриття Міноборони бюджетного фінансування. Варто зазначити, що потреба в повторному застосуванні такого механізму виникала і при ініціюванні Міністерством оборони змін до переліків об'єктів, будівництва і придбання яких передбачається фінансувати за рахунок бюджетних коштів. Тому виникли передумови для неефективного використання бюджетних коштів, пов'язані з їхнім виділенням наприкінці

бюджетного періоду. Через це неможливо було вчасно фінансувати і вводити в експлуатацію об'єкти власного будівництва, організувати проведення закупівель житла на умовах пайової участі та на вторинному ринку.

За результатами аудиту [14] майже 2 місяці було витрачено для затвердження паспорта бюджетної програми за КПКВК 2101190, тобто затримка пов'язана з періодом затвердження спільного наказу Міноборони та Мінфіну на 2016 рік – 07.07.2016 р. за № 351/581, а на 2017 рік – 22.05.2017 р за № 274/515. При цьому наказ Міноборони "Про Перелік житлових об'єктів, які передбачається фінансувати за рахунок коштів бюджетної програми КПКВК 2101190" затверджено в 2016 р. – 01.08.2016 р. за № 395, а у 2017 р. – 22.05.2017 р. за № 277. У результаті здійснення видатків за КПКВК 2101190 розпочиналося лише в II півріччі бюджетного періоду, основні обсяги яких становили в IV кварталі 2016 року – 474,1 млн грн (79,1 % від призначених), у вересні-грудні 2017 року – 486 млн грн або 81 %. Тобто вже на етапі узгодження розподілу коштів та фінансування були створені передумови для неефективного використання бюджетних коштів [14].

Окремої уваги заслуговує питання, якою мірою буде задовільнятися потреба ЗСУ у житловому забезпеченні військовослужбовців за рахунок бюджетних видатків у 2020-2021 роках. За даними, оприлюдненими в [5], можна припустити, що середньостатистична квартира за програмою житлового забезпечення в ЗСУ може мати

площу 50–60 м². Вартість такої квартири дуже відрізняється за регіонами, про що свідчать дані українського сайту DOM.RIA (<https://dom.ria.com/uk/>) з продажу та оренди всіх типів нерухомості від приватних осіб, забудовників та агентств нерухомості. Наприклад, ціна 1 м² житлової площі у Львові або Одесі становить порядку 26000 грн, а в Запоріжжі, Миколаєві або Хмельницькому – 17000 грн. Отже, кількість 50-метрових квартир, які можна придбати в цих містах у 2021 р. за бюджетні кошти (табл. 1), може бути 900–1400, що не достатньою для задоволення потреб ЗСУ загалом.

Однак, незважаючи на існуючі варіанти забезпечення житлом військовослужбовців та членів їхніх сімей, це залишається найбільш гострою соціальною проблемою в ЗСУ. Адже єдиним інструментом розв'язання житлової проблеми військовослужбовців залишаються кошти державного бюджету, розмір яких не вирішує цю проблему. Це пов'язано зі щорічним зростанням кількості військовослужбовців на квартирному обліку. Фінансове забезпечення за КПКВ 2101190 "Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців ЗСУ" у 2021 р. істотно не збільшено. Окрім того, з 2021 року розподіл коштів за напрямками (об'єктами, заходами) за бюджетною програмою "Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України" здійснюється за розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 359-р, погодженим із Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету. Такий бюрократичний механізм призведе до довготривалого прийняття нормативних документів і затвердження паспорта бюджетної програми з будівництва (придбання) житла, які є основою для відкриття Міністерством оборони України бюджетного фінансування. Усе це призводить до неефективного використання бюджетних коштів у зв'язку з виділенням бюджетних асигнувань наприкінці бюджетного року, через що неможливо буде вчасно фінансувати і вводити в експлуатацію об'єкти власного будівництва, організувати проведення закупівель житла на умовах пайової участі та на вторинному ринку.

Можливим варіантом вирішення житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей є надання кредитів на індивідуальне житлове будівництво або придбання приватного житлового будинку (квартири) на строк до 20 років з погашенням загальної суми та відсоткових ставок за кредитами за рахунок коштів, призначених у державному бюджеті на утримання ЗСУ. Порядок та умови надання таких кредитів визначаються Кабінетом Міністрів України. Зазначене питання врегульоване Порядком кредитування будівництва та придбання житла для військовослужбовців Збройних сил та інших військових формувань, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 року № 88 [17].

Кредити надаються військовослужбовцям з урахуванням вислуги років: для тих, хто прослужив понад 15 років – 50 %, понад 20 років – 75 %, понад 25 років – 100 % кредиту. Проте на практиці виявилось, що державні банки України не надають кредити військовослужбовцям на пільгових умовах, лише скасовують відсотки за раніше наданим кредитом (зазвичай картковим) з моменту призову на військову службу. Зазначена вище постановою не виконуються, оскільки це не передбачено Державним бюджетом України, що унеможлиблює виконання п. 12 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей".

Окрім обмежених фінансових ресурсів, виділених на будівництво (придбання) житла, існує неефективність їхнього використання за напрямками, а саме: перерозподіл коштів, передбачених на будівництво нового житла на придбання житла на вторинному ринку та на умовах пайової участі, де середня вартість квадратного метра загальної площі в 2 рази вища, ніж вартість квадратного метра житла власного будівництва; спрямування фінансових ресурсів на будівництво нових житлових об'єктів замість того, щоб завершити будівництво, розпочате в минулі роки, що призводить до збільшення обсягів незавершеного будівництва.

Досвід країн-членів НАТО показує, що забезпечення житлом військовослужбовців є невід'ємною складовою системи стимулювання військової служби з боку держави, про що свідчить наявність різних підходів щодо його надання, і що важливо – усі вони забезпечені фінансовими ресурсами. У таких державах, як США, Великобританія чи Туреччина існує практика надання службового житла, розташованого на території частини (гарнізону), яке при звільненні чи передислокації звільняється для іншого військовослужбовця. Окрім того, військовослужбовцям виплачується грошова компенсація за оренду житла. У Франції військовослужбовцям на придбання у власність (будівництво) житла надаються безвідсоткові кредити або кредити на пільгових умовах.

Отже, деякі елементи соціального забезпечення військовослужбовців провідних країн-членів НАТО можуть бути запозичені до українського законодавства, що дасть можливість покращити рівень соціального захисту військовослужбовців ЗСУ та сприяти загальному підвищенню престижу військової служби. Окрім того, варто звернути увагу на досвід країн-лідерів у військовій сфері, у яких відсутня практика надання постійного житла – вони надають службові приміщення чи відшкодовують його вартість на час проходження служби, яке при звільненні чи передислокації звільняється для інших військовослужбовців.

Вирішення житлового питання потребує збільшення фінансового ресурсу. Ефективним та дієвим інструментом щодо забезпечення житлом військовослужбовців може бути фінансовий лізинг. Відповідно до постанови КМУ від 14.11.2018 р. № 1201 "Про затвердження Порядку забезпечення Державною іпотечною установою поліцейських та осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту житлом на умовах фінансового лізингу" [15] передбачено компенсацію частини лізингових платежів за рахунок коштів державного бюджету та інших джерел, не заборонених законодавством.

Враховуючи вищевказане, доцільно на державному рівні розробити програму з фінансового лізингу для військовослужбовців ЗСУ, узявши за основу постанову кабінету Міністрів України від 14.11.2018 р. № 1201 [15], та залучити зовнішні альтернативні джерела фінансування, інвестиції іноземних інвесторів, а також міжнародну допомогу. Доцільно розробити механізм фінансування Державною іпотечною установою житла для військовослужбовців ЗСУ на умовах фінансового лізингу. Це сприятиме пришвидшенню темпів забезпечення житлом військовослужбовців. Вважаємо, що початковим етапом узгодження цього питання є укладення договору фінансового лізингу відповідно до постанови КМУ від 14 листопада 2018 р. № 1201 [15]. Особливістю укладання договорів фінансового лізингу

та договорів про компенсацію частини лізингових платежів є строк перебування лізингоодержувача на службі до дати досягнення ним граничного віку. Термін дії таких договорів має бути не менше 5-ти років та не може перевищувати 20 років. Сума компенсації частини лізингових платежів включає частину суми, яка відшкодовує частину вартості житла, та в повному обсязі суму винагороди лізингодавцю [15]. Отже, важливою умовою таких договорів є вислуга років як одна з підстав для розрахунку терміну відпустки, розміру грошової допомоги при звільненні з лав ЗСУ. Таким чином, вислуга років є визначальною умовою саме для забезпечення житлових прав військовослужбовців, зокрема, при розрахунку частки суми, яка компенсує частину вартості житла.

У п. 20 постанови КМУ від 14.11.2018 р. № 1201 [15] зазначено, що розмір частини суми, яка відшкодовує вартість житла, визначається з урахуванням стажу служби лізингоодержувача: від 5 до 10 років вислуги – 10 % щомісячної суми, яка відшкодовує частину вартості житла; від 10 до 15 років вислуги – 20 % щомісячної суми, яка відшкодовує частину вартості житла; від 15 і більше років вислуги – 30 % щомісячної суми, яка відшкодовує частину вартості житла. Розмір частини щомісячної суми, яка відшкодовує частину вартості житла, збільшується на: 5 % на кожну дитину віком до 18 років, яка проживає разом із лізингоодержувачем, але не більше за 10 % [15].

Саме тому, актуальним для подальших досліджень є запровадження нових інструментів фінансового забезпечення будівництва або придбання житла для військовослужбовців ЗСУ, таких як фінансовий лізинг або іпотечне кредитування.

Висновки. Отже, аналіз стану бюджетних джерел фінансування житлового забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей показав, що, незважаючи на існуючі варіанти забезпечення житлом військовослужбовців, його стан залишається найбільш гострою соціальною проблемою в ЗСУ. Основними причинами цього є:

- обмеженість бюджетних коштів, виділених на будівництво (придбання) житла;
- недотримання принципів ефективності та законності витрачання бюджетних коштів на будівництво (придбання) житла;
- висока вартість будівництва (придбання) житла;
- незастосування механізмів довгострокового, іпотечного кредитування та інших джерел будівництва житла;
- відсутність належного внутрішнього фінансового контролю за використанням бюджетних коштів, передбачених Міністерством оборони на будівництво (придбання) житла.

Отже, для успішного вирішення житлового питання військовослужбовців та членів їхніх сімей необхідно не лише вдосконалити наявну систему житлового забезпечення військовослужбовців, але і запровадити нові механізми вирішення цього питання з урахуванням механізму ефективного використання бюджетних коштів, характерних для провідних країн світу.

Актуальним для подальших досліджень є запровадження нових інструментів фінансового забезпечення будівництва або придбання житла для військовослужбовців ЗСУ, характерних для ринкової економіки, таких як іпотечне кредитування або фінансовий лізинг, і залучення інвестицій для будівництва житла на земельних ділянках Міністерства оборони України. Із метою прискорення темпів забезпечення житлом військовослужбовців

на державному рівні доцільно розробити програму з фінансового лізингу для військовослужбовців ЗСУ, узявши за основу постанову Кабінету Міністрів України від 14.11.2018 р. № 1201.

Список використаної літератури

1. Стратегія воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25 бер. 2021 р. № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення 08.07.2021 р.).
2. Maslow A., Abraham H. A Theory of Human Motivation // Psychological Review, 1943, July. 370 p.; Motivation and Personality; 2d ed. New York : Harper & Row.
3. Державна програма розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року : Міністерство оборони України. URL: https://www.mil.gov.ua/content/oboron_plans/2017-06-16_National-program-2020_uk.pdf (дата звернення 08.07.2021 р.).
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення 08.07.2021 р.).
5. Комплексна Програма забезпечення житлом військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу, посадових осіб митної служби, Міністерства внутрішніх справ та членів їх сімей : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лист. 1999 р. № 2166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2166-99-%D0%BF#Text> (дата звернення 08.07.2021 р.).
6. Оцінка ефективності бюджетної програми за 2018-2020 рр. Міністерство оборони України : [сайт]. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzheta-vikonannya-czilovix-program/ocinka-efektivnosti-byudzhethnoi-programi.html> (дата звернення 08.07.2021 р.).
7. Автушенко І. Забезпечення житлом військовослужбовців України та членів їх сімей (1996–2011 рр.) // Етнічна історія народів Європи, 2015. Вип. 45. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2015_45_19. (дата звернення 08.07.2021 р.).
8. Зіняк Л. В., Ахметханов М. М. Сучасний стан житлового забезпечення військовослужбовців: порівняльний аналіз // Юрист України, 2018. № 2. С. 49–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2018_2_9. (дата звернення 08.07.2021 р.).
9. Марко І. Ю., Марко С. І., Чернишова І. М. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців : зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського, 2019. № 2. С. 135–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znprcvsd_2019_2_22. (дата звернення 08.07.2021 р.).
10. Мельник А. Р. Забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей жилими приміщеннями за житловим законодавством України : дис. ... 2021. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/18962>. (дата звернення 08.07.2021 р.).
11. Виконання Міністерством оборони України державного бюджету : Міністерство оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzheta-vikonannya-czilovix-program/vikonannya-ministerstvom-oboroni-ukraini-derzhavnogo-byudzheta/> (дата звернення 19.07.2021 р.).
12. Інструкція з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями : Наказ Міністерства оборони України 31 липн. 2018 року № 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1020-18#Text> (дата звернення 08.07.2021 р.).
13. Звіти про виконання паспорта бюджетної програми Міністерства оборони України : Міністерство оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzheta-vikonannya-czilovix-program/> (дата звернення 19.07.2021 р.).
14. Звіт про результати аудиту ефективності використання бюджетних коштів, виділених Міністерству оборони України на будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України : Рішення Рахункової палати від 12 червн. 2018 № 14-1 URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/14-1_2018/zvit_14-1_2018.pdf (дата звернення 19.07.2021 р.).
15. Про затвердження Порядку забезпечення Державною іпотечною установою поліцейських та осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту житлом на умовах фінансового лізингу : Постанова Кабінету Міністрів України № 1201 від 14 листоп. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 19.07.2021 р.).
16. Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями : Постанова Кабінету Міністрів України N 1081 від 3 серпня 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення 19.07.2021 р.).
17. Про затвердження Порядку кредитування будівництва та придбання житла для військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань : Постанова Кабінету Міністрів України N 88 від 28 січня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення 19.07.2021 р.).

References

- [1] Ukraine's military security strategy. (2021). *Decree of the President of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>. [in Ukrainian].
- [2] Maslow, Abraham H. (1970) A Theory of Human Motivation. [in English].
- [3] State program for the development of the Armed Forces of Ukraine for the period up to 2020. (2021). *Ministry of Defence Ukraine*. URL: https://www.mil.gov.ua/content/oboron_plans/2017-06-16_National-program-2020_uk.pdf. [in Ukrainian].
- [4] On social and legal protection of servicemen and members of their families. (1991). *The Law of Ukraine*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>. [in Ukrainian].
- [5] Comprehensive Program for the provision of housing for military personnel, privates and commanding officers, officials of the customs service, the Ministry of Internal Affairs and members of their families. (1999). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2166-99-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].
- [6] Evaluation of the effectiveness of the budget program for 2018-2020. (2021). Ministry of Defense of Ukraine. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzhet-ta-vikonannya-czilovix-program/oczinka-efektivnosti-byudzhetnoi-programi.html>. [in Ukrainian].
- [7] Autushenko, I. (2015) Provision of housing for the military personnel of Ukraine and their families (1996-2011). *Ethnic history of the peoples of Europe*, 45, pp. 110-116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2015_45_19 [in Ukrainian].
- [8] Zinyak, L. & Akhmetkhanov, M. (2018) The current state of housing provision for military personnel: a comparative analysis. *Lawyer of Ukraine*. II, pp. 49-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2018_2_9 [in Ukrainian].
- [9] Marko, Yu., Marko, E. & Chernysheva, I. (2019) Foreign experience of ensuring social guarantees of military personnel. Collection of scientific works of the Center for Military-Strategic Research of the National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky. II, pp. 135-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2019_2_22 [in Ukrainian].
- [10] Melnik, A. (2021) *Provision of servicemen and members of their families with living quarters according to the housing legislation of Ukraine*. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- [11] Implementation of the state budget by the Ministry of Defense of Ukraine Ministry of Defense of Ukraine. (2021). *Ministry of Defence Ukraine*. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzhet-ta-vikonannya-czilovix-program/vikonannya-ministerstvom-oboroni-ukraini-derzhavnogo-byudzhetu/> [in Ukrainian].
- [12] Instructions on the organization of providing servicemen of the Armed Forces of Ukraine and members of their families with living quarters. (2018). Order of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1020-18#Text>. [in Ukrainian].
- [13] Reports on the implementation of the passport of the budgetary program of the Ministry of Defense of Ukraine. (2021). Ministry of Defence Ukraine. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzhet-ta-vikonannya-czilovix-program/> [in Ukrainian].
- [14] Report on the results of the audit of the effectiveness of the use of budgetary funds allocated to the Ministry of Defense of Ukraine for the construction (purchase) of housing for military personnel of the Armed Forces of Ukraine. (2018). *Decision of the Accounts Chamber*. URL: https://tp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/14-1_2018/zvit_14-1_2018.pdf [in Ukrainian].
- [15] On approval of the Procedure for providing the State Mortgage Institution of police officers and private and commanding officers of the Civil Protection Service with housing on the terms of financial leasing. (2018). *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2018-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- [16] On approval of the Procedure for providing housing for servicemen and members of their families. (2021). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].
- [17] On approval of the Procedure for lending for construction and purchase of housing for servicemen of the Armed Forces and other military formations. (2021). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2004-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 19.07.21

L. Gorodianska, Active Corresponding Member of Ac. of Sci., PhD in Economics, Ass. Prof.
gorod_lv@knu.ua
ORCID ID 0000-0002-4482-1690
Scopus ID 56529623300,
L. Tsiukalo, PhD in Economics
lyudmyla0711@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-6870-4683
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SOURCES FOR FINANCING THE ACCOMODATION SUPPORT IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article presents the qualification of types of accommodation support in the Armed Forces of Ukraine (AFU) in accordance to which the military personnel and their family members are to be supported by newly built accommodation, liberated accommodation, acquired accommodation, service accommodation or a monetary compensation for a premise fit for living. The essence of the financial mechanism of accommodation support in the Armed Forces of Ukraine has been analyzed, which is basically comprised of the funds of the state budget according to the types of generic and special funds. It has been demonstrated that the existing financial mechanism is not perfect, limited in resources accompanied by a large number of bureaucratic obstacles, does not satisfy the modern request for accommodation support within the AFU. According to date provided at the 1-st of January 2021 the overall amount of military personnel accountable for accommodation is at 47,2 thousand, whilst at the same time in the years 2020 and 2021 at the costs of the budget it is only possible to build 4000 apartments a year, which is obviously not sufficient to meet the requirements of the Armed Forces of Ukraine as such. The main reason for the insufficient support of military personnel in terms of accommodation are the limited financial resources that are available to build or to buy (accommodation). Following the detailed analyses of the budget expenditures for the finance support in terms of the program of construction (acquiring) accommodation for military personnel in the years 2011-2020 it has been stipulated, that even the assets of the special fund have not been used completely in the course of the years 2011-2017 and the level of using the budget assets for the accommodation support within the AFU in an overall perspective was within the framework of 27-81 %. It has also been pointed out that the reason for the incomplete using of the budget assets is the systematic delay of approval of the passports of the budget approval of construction (acquiring) accommodation for servicemen. The article suggests the introduction of innovative approaches to support the military personnel with accommodation, namely mortgage lending, financial leasing and investment for housing construction on land plots of the Ministry of Defense of Ukraine. It is also suggested to implement the experience of NATO member state countries that happen to present service premises to military personnel situated on the territory of the unit (garrison) for temporary use, presenting monetary support to hire accommodation, interest-free loans or loans on preferential terms for the purchase or construction of accommodation.

Keywords: the sources of financing, budget expenditures, generic fund, special fund, accommodation support, construction (acquiring) of accommodation, premises fit for living.

УДК 336.1

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.38-45>

А. Сизов, канд. екон. наук
alik_sizov@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-6400-3951,
О. Артюшенко, викладач
mr.apemi@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-3638-4961

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ В ПРОЦЕСІ ВИКОНАННЯ КОШТОРИСУ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ ЗА 2014–2020 РОКИ

Проаналізовано бюджет Міністерства оборони України за 2014–2020 роки згідно з даними звітності Державної казначейської служби України, а також чинники, що впливають на його формування. Зазначено основні принципи, за якими здійснюється організація державних видатків в Україні, розглянуто поняття розпорядників бюджетних коштів та основних фінансово-планових документів, які створюються в процесі діяльності головних розпорядників бюджетних коштів. Встановлено, що в Державному бюджеті України видатки на Міністерство оборони України мають тенденцію до зростання за весь досліджуваний період. Забезпечення ефективного використання бюджетних коштів – одна з головних проблем виконання бюджету, що характерна для більшості країн світу. З метою визначення повноти та ефективності виконання бюджету відповідного розпорядника бюджетних коштів було здійснено аналіз касових видатків Міністерства оборони України за 2014–2020 роки в розрізі місяців та визначено залишок невикористаного фінансового ресурсу за відповідні роки і, таким чином, встановлено, що у процесі планування та виконання бюджету наявні питання, які мають досить високий ступінь негативного впливу. Було здійснено аналіз структури видатків оборонного бюджету за 2009–2021 роки та розглянуто сучасні підходи щодо визначення оптимальної структури такого бюджету. Вказано на значну нерівномірність розподілу видатків МОУ в розрізі місяців. У процесі дослідження стану виконання кошторису МОУ виокремлено актуальні питання, які потребують подальшого дослідження, а саме: забезпечення належного рівня фінансування сил оборони, структура оборонного бюджету, система оцінки та моніторингу результативності виконання бюджетних програм, автономність головних розпорядників бюджетних коштів у процесі виконання видаткової частини бюджету, персональна відповідальність та звітування головних розпорядників бюджетних коштів за стан виконання бюджетних програм. Запропоновано можливі шляхи оптимізації при плануванні та виконанні бюджету з метою підвищення рівня повноти та ефективності виконання бюджету у сфері оборони держави. Визначено напрями подальших досліджень: вдосконалення наявного теоретичного та практичного інструментарію, забезпечення ефективного використання обмеженого фінансового ресурсу, який спрямовується державою на забезпечення потреб оборони країни, а також дослідження зарубіжного досвіду щодо особливостей впровадження програмно-цільового методу виконання бюджету.

Ключові слова: бюджет, видатки на оборону, ЗСУ, бюджетне асигнування, план асигнувань, ефективність видатків бюджету.

Постановка проблеми. Складна політико-економічна ситуація у світі, яка істотно погіршилась у зв'язку зі зростанням кількості збройних конфліктів та глобальною пандемією, спричиненою коронавірусною хворобою, вимагає від урядів країн застосування прогресивних форм, методів і принципів управління бюджетними системами. Ця потреба виникає в результаті об'єктивної необхідності досягти сталої динаміки розвитку економіки, забезпечити населення кращими видами послуг, а також всіма необхідними умовами для розвитку кожної людини. Забезпечення ефективного використання бюджетних коштів – одна з головних проблем виконання бюджету в більшості країн світу. Важливість оцінки ефективності державних видатків безумовна, оскільки рівень ефективності використання бюджетних коштів дає можливість уникнути бюджетних ризиків сьогодні і в майбутньому, забезпечити фінансову стійкість, упевнено рухатись у напрямі соціально-економічного розвитку.

Виклики, які стоять перед Україною, вимагають високоєфективного використання будь-якого засобу і ресурсу для стимулювання економічного розвитку, нарощування обсягів виробництва і досягнення кращих результатів. Для України в умовах обмеженості ресурсів, різкого скорочення ВВП у зв'язку з анексією АР Крим, окупацією частини південно-східних регіонів, на території яких була розташована велика кількість підприємств та установ, що формували значущу частину ВВП, проведенням заходів із забезпечення національної безпеки й оборони (ЗНБО), відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, а також поглибленням економічної кризи у зв'язку з глобальною пандемією COVID-19 питання ефективності здійснення видатків бюджету, спрямованих на реалізацію політики уряду у сфері оборони держави, безумовно

першочергове та потребує використання науково обґрунтованого підходу в дослідженні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сутність, теоретичні основи державних фінансів, питання використання програмно-цільового методу в бюджетному процесі розкриваються в наукових доробках таких вчених, як: В. Федосов, І. Лютий, І. Потеряйло, Г. Котіна, О. Птащенко, О. Самошкіна, І. Чугунов. Актуальні питання фінансового забезпечення сил оборони розглядають такі вітчизняні науковці, як: Ю. Романовська, І. Марко, О. Левчук, А. Лойшин, К. Телюк, Л. Цюкало. Особливо варто зазначити зарубіжних авторів, які у своїх працях розкривають питання впливу оборонних видатків на економічне зростання держави, а саме: С. Ававорі, С. Лінг, Й. Айзенман, Р. Гліцк, А. Альптекін, П. Левін.

Вищезазначені науковці зробили вагомий внесок у дослідження бюджетної системи, видатків бюджету, ролі оборонних видатків у забезпеченні економічного розвитку держави та стану фінансового забезпечення ЗСУ. Разом із тим, питання, які стосуються визначення оцінки повноти та ефективності видатків бюджету у сфері оборони держави не мали комплексного характеру, розглядалися теоретичні основи бюджетної системи України та деяких інших держав, окремі питання оптимізації розподілу видатків бюджету, були проведені аналітичні оцінки локальних змін в окремих складових бюджетної системи.

Метою статті є дослідження стану виконання кошторису Міністерства оборони України, починаючи з 2014 року до поточного року, пошук та деталізація факторів, які негативно впливають на ефективність використання бюджетних коштів щодо реалізації політики держави з питань національної безпеки Міністерством оборони України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для країн з порівняно великим державним сектором (40–50 % ВВП) саме ефективність державних інститутів визначає продуктивність економіки загалом та стимулює

економічний розвиток. Міжнародний досвід свідчить, що, чим чіткіше визначено пріоритетні напрями державних видатків та чим вища їхня ефективність, тим кращі динаміка економічного зростання, якість державних послуг та стійкість державних фінансів [1]. За прикладом найбільш розвинених країн (зокрема, країн членів *Організації економічного співробітництва та розвитку* (ОЕСР)), в Україні вже протягом тривалого часу триває впровадження програмного методу складання бюджету, в українській бюджетній термінології – програмно-цільового методу [2].

Згідно з Бюджетним кодексом України одним із принципів бюджетної системи є принцип ефективності та результативності, одним із способів досягнення якого є використання *програмно-цільового методу* (ПЦМ) у бюджетному процесі. Зауважимо, що в бюджетному процесі України ПЦМ застосовується на рівні державного бюджету та місцевих бюджетів. ПЦМ у бюджетному процесі – це метод управління бюджетними коштами для досягнення конкретних результатів за рахунок коштів бюджету із застосуванням оцінки ефективності використання бюджетних коштів на всіх стадіях бюджетного процесу. Можна стверджувати, що ПЦМ передбачає обов'язкову оцінку ефективності використання ресурсів. Особливими складовими ПЦМ у бюджетному процесі є бюджетні програми, відповідальні виконавці бюджетних програм, паспорти бюджетних програм, результативні показники бюджетних програм [3].

Відповідно до Положення про Міністерство оборони України, затверджене постановою КМУ від 26 листопада 2014 р. № 671 МО України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період [4]. Фінансування складових сектора безпеки й оборони здійснюється за рахунок і в межах коштів, визначених у Законі України про Державний бюджет України на відповідний рік, а також з інших, не заборонених законодавством, джерел [5].

На основі даних звітності *Державної казначейської служби України* (ДКСУ) за 2014–2021 роки та законів України про Державний бюджет на відповідний рік було проаналізовано фінансовий ресурс, призначений МОУ Законом України про державний бюджет на відповідний рік. Було встановлено, що обсяг видатків на Міністерство оборони України має тенденцію до зростання протягом всього досліджуваного періоду, за винятком 2021 року, коли спостерігається зворотний процес, а саме: скорочення видатків порівняно з попереднім роком. Разом з тим, зауважимо, що окремо взятий фактор збільшення видатків у відповідній сфері не гарантує підвищення рівня виконання функцій головним розпорядником коштів та досягнення планових показників за напрямом відповідальності.

Варто зауважити, що в Україні на законодавчому рівні визначено мінімально допустимий відсоток видатків від ВВП на сектор безпеки та оборони не менше 5 % [5]. Водночас варто пригадати результати досліджень С. Ававорі, С. Лінг та їхніх попередників А. Альптекін, П. Левін, які дійшли спільного висновку, що оборонні видатки визначені як частка ВВП мають позитивний ефект в економічному зростанні лише для розвинених країн, до того ж С. Ававорі, С. Лінг підтвердили і таку гіпотезу: для менш розвинутих країн оборонні видатки як відсоток від ВВП, навпаки, мають негативний вплив на економічне зростання держави [6, 7]. Однією з причин такого негативного ефекту може бути істотний рівень корупції в органах державної влади, що підтверджує результати дос-

лідження П. Мауро. Також не варто виключати роль імпорту/експорту продукції військового призначення в забезпеченні економічного зростання держави, адже, як показують результати дослідження Н. Лоязи та М. Кнайта, більшість із менш розвинених країн імпортує військово озброєння безпосередньо з розвинених країн [8, 9].

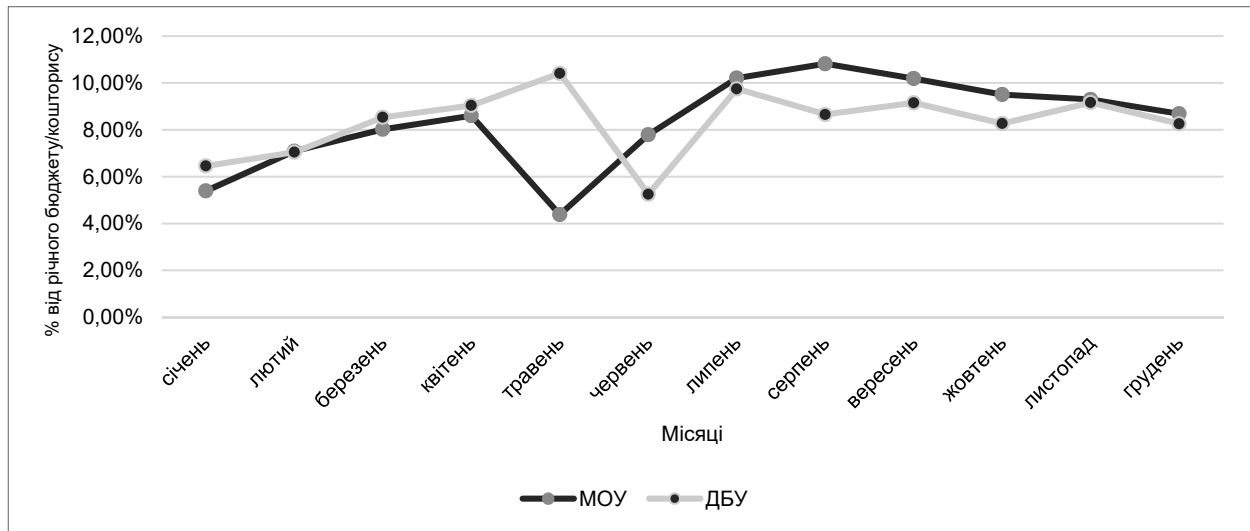
Доцільно навести принципи, за якими здійснюється організація державних видатків: плановості (виділення коштів відповідно до затвердженого розпису бюджетних видатків та затверджених кошторисів); цільового спрямування коштів; максимальної ефективності використання; безповоротності та безвідплатності; додержання режиму економії; фінансування в міру виконання планів; здійснення постійного контролю за використанням бюджетних коштів з метою дотримання державної фінансової дисципліни [10]. Принцип плановості у виконанні бюджету країни за видатками означає, що рівень видатків державного бюджету на реалізацію державної політики у відповідній сфері визначається законом про державний бюджет України на кожен рік шляхом надання бюджетних призначень головному розпоряднику бюджетних коштів, які, у свою чергу, обмежені в сукупному розмірі, передбаченими доходами держави. Варто додати, що безпосереднє фінансування заходів головного розпорядника бюджетних коштів визначене помісячним планом надання асигнувань з Державного бюджету, який, у свою чергу, формується залежно від виконання державного бюджету України за доходами.

Фінансова діяльність держави характеризується складанням фінансово-планових документів, об'єктом фінансового планування є фінансові ресурси. Основними фінансово-плановими документами розпорядника бюджетних коштів у процесі виконання державного бюджету за видатками є кошторис та план асигнувань. Відповідно до Бюджетного кодексу України кошторис – основний плановий фінансовий документ бюджетної установи, яким на бюджетний період встановлюється повноваження щодо отримання надходжень і розподіл бюджетних асигнувань на взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів для виконання бюджетною установою своїх функцій і досягнення результатів, визначених відповідно до бюджетних призначень [3].

Забезпечення діяльності будь-якої установи, що отримує асигнування з державного бюджету, передбачає здійснення видатків. Цей процес багатогранний і має постійний характер, адже здійсненню видатків передують сукупність процесів щодо моніторингу залишків відповідних зобов'язань, взяття бюджетних, бюджетних фінансових зобов'язань, а також у випадках, передбачених законодавством, проведення процедур публічних закупівель. З огляду на обмеженість людського ресурсу широкий спектр завдань і функцій, які покладаються на кожну, без винятку, бюджетну установу, дотримання принципу плановості у своїй діяльності є запорукою ефективного виконання кошторису розпорядника бюджетних коштів, недопущення фактів порушення законодавства, зловживання службовим становищем, зриву виконання завдань установи, а також запобігання виникненню корупційних ризиків. Таким чином, можна стверджувати, що план асигнувань конкретного розпорядника бюджетних коштів покликаний оптимізувати його роботу, а також розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня в його мережі.

На підставі Звітів про видатки за програмною класифікацією видатків та кредитування державного бюджету за загальним фондом у 2020 рік, у розрізі місяців, було складено графічне зображення плану асигнувань Міністерства оборони України та Державного бюджету України у 2020 р. (рис. 1).

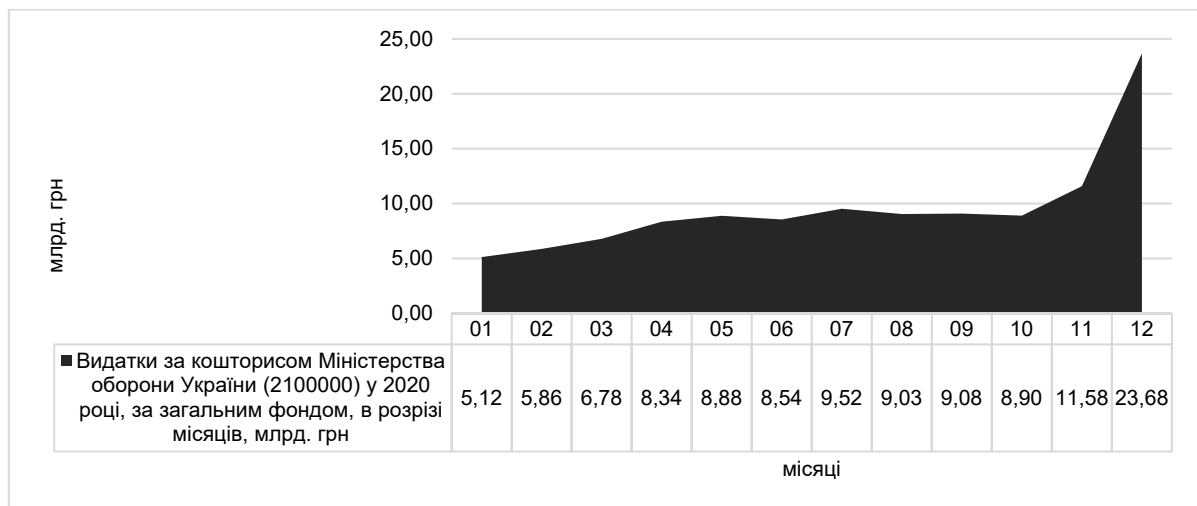

Рис. 1. Помісячний план здійснення видатків Державного бюджету України та кошторису Міністерства оборони України в 2020 р. за загальним фондом, % від суми річного кошторису Міністерства оборони України

Примітка: сформовано за джерелом [11].

Розглянувши помісячний план виконання видаткової частини Державного бюджету України в 2020 р. за загальним фондом (рис. 1), можна стверджувати, що план асигнувань Міністерства оборони України майже повторює особливості помісячного розподілу асигнувань Державного бюджету України. Варто зауважити, що виконання кошторису розпорядника бюджетних коштів відповідно до затвердженого помісячного плану асигнувань є запорукою правильної організації діяльності установи та недопущенню негативних наслідків, зазначених вище, зокрема, залишків бюджетних коштів на рахунках Державної казначейської служби України в кінці бюджетного періоду.

Як було зазначено, план асигнувань відповідного розпорядника бюджетних коштів покликаний забезпечити планомірність виконання Державного бюджету України загалом, а також кошторису окремо взятого розпорядника коштів з метою недопущення раптового понад запланованого дефіциту ДБУ та максимально повного, ефективного виконання Державного бюджету України. Варто перейти до розгляду безпосередньо стану виконання кошторису Міністерством оборони України, у розрізі місяців, з метою порівняння запланованого та фактичного порядку виконання такого кошторису (рис. 2).

Рис. 2. Видатки за кошторисом Міністерства оборони України (КПКВ 2100000) у 2020 р., за загальним фондом, у розрізі місяців, млрд грн

Примітка: сформовано за джерелом [11].

Порівнявши два графіки (рис. 1 та 2), можна стверджувати, що фактичне виконання кошторису Міністерством оборони України, у розрізі місяців, суттєво відрізняється від затвердженого плану асигнувань на відповідний рік, а саме: найбільша частка видатків (більше 30 % від суми річних призначень) здійснюється в останні місяці року: листопад та грудень. Варто визначити чи характерна така ситуація для всього досліджуваного періоду (2014–2020) або ж має разовий характер винятково

в 2020 р. (рис. 3). Здійснивши аналіз звітності ДКСУ за 2014–2020 роки, було встановлено, що зазначена вище випадок типовий для абсолютно всіх бюджетних періодів, варто зазначити, що частка видатків, яка припадає на листопад–грудень має щорічну тенденцію до зростання. Найбільш нерівномірний розподіл видатків за місяцями простежується в 2014 та 2020 роках.

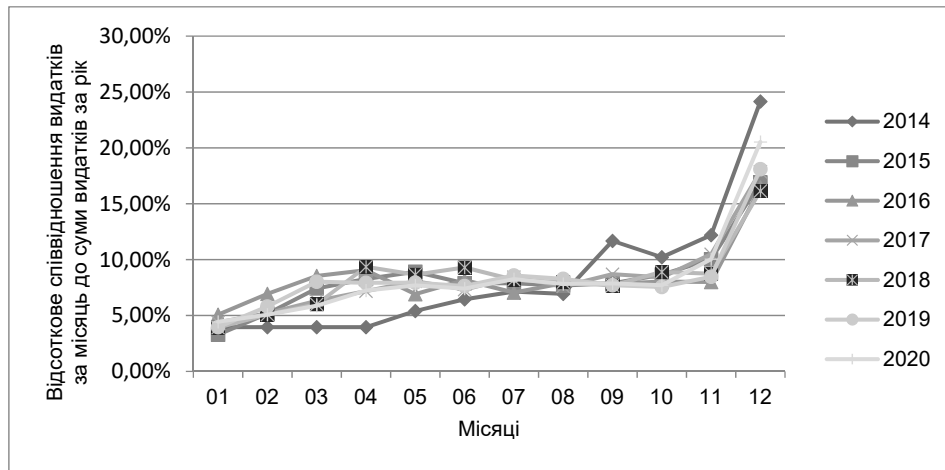

Рис. 3. Співвідношення видатків, за кошторисом Міністерства оборони України (КПКВ 2100000) за 2014–2020 роки, за загальним фондом, здійснених протягом кожного місяця до суми видатків за рік, % від суми річного кошторису Міністерства оборони України

Примітка: сформовано за джерелом [12–18].

За допомогою застосування причинно-наслідкового аналізу та керуючись настановою ОЕСР щодо кращих практик бюджетування (*Best Practices for Performance Budgeting*) було встановлено можливі наслідки, які може спричинити порушення одного чи декількох принципів організації виконання видаткової частини Державного бюджету [2]:

- зменшення ефективності використання бюджетних коштів;
- створення передумов до зростання корупційних ризиків у діяльності окремої установи та бюджетній системі загалом;
- збільшення завантаженості посадових осіб, пов'язаних з організацією такої діяльності;
- негативний вплив на рівень кваліфікації посадових осіб, пов'язаних з організацією такої діяльності;
- хибне трактування цілей, на досягнення яких спрямована державна політика за відповідним напрямом;
- невиконання або часткове невиконання цілей державної політики за відповідним напрямом [2].

Зауважимо, що однією із характерних особливостей вітчизняного бюджетування є розробка програм лише на один бюджетний період, тобто рік, що є проблемою у до-

сягненні бажаних індикаторів, ураховуючи тривалість різних проєктів у сфері оборони, що свідчить також про вади реалізації середньострокового планування. Ефективне функціонування програмно-цільового методу управління бюджетними видатками має ґрунтуватися на послідовній оцінці результатів: запланованих і фактично досягнутих. Систематична оцінка рівня виконання бюджетних програм та досягнення поставлених результатів дозволяє створити цілісну систему управління, яка спрямована на забезпечення оптимізації розподілу і використання бюджетних ресурсів. На сьогодні система оцінювання бюджетних програм в Україні є скоріше формальністю та не призводить до суттєвих змін щодо фінансування програм у наступні бюджетні періоди, адже оцінювання програм здійснюється лише після закінчення бюджетного року, тобто, коли закон про новий державний бюджет уже діє, тому результати оцінювання вже не впливають на початковий розподіл коштів у новому бюджетному періоді [19].

З метою визначення стану виконання кошторису Міністерства оборони України було проведено порівняння річних бюджетних призначень (з урахуванням внесених змін) та касових видатків на кінець відповідного року і, таким чином, сформовано залишок невикористаного фінансового ресурсу за 2014–2020 роки (рис. 4).

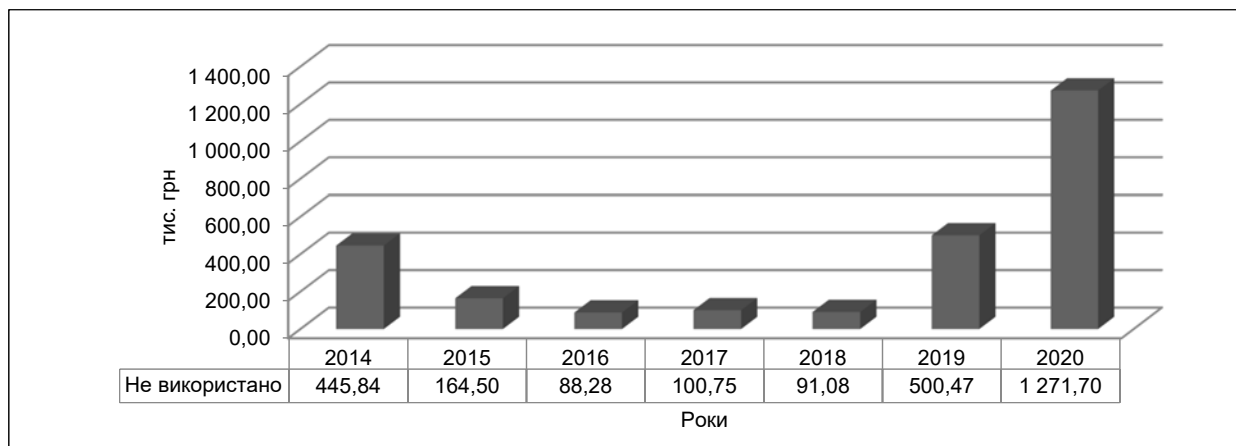

Рис. 4. Залишок невикористаного ресурсу Міністерства оборони України (КПКВ 2100000) на кінець відповідного бюджетного періоду, за загальним фондом, визначений як різниця між сумою бюджетних призначень, затверджених Верховною Радою України на звітний рік, і сумою видатків, виконаних протягом звітного року, тис. грн

Примітка: сформовано за джерелом [12–18].

Зазначимо, що за вищевказаний період існує істотний відсоток кошторису Міністерства оборони України, найбільша сума залишку припадає на 2014 та 2020 роки. Варто зауважити, що в 2020 р. бюджетною декларацією пропонувалося визначити витрати на безпеку й оборону в розмірі 368 млрд грн, із них на Міністерство оборони 210 млрд грн, фактично ж у 2020 р. Міністерству оборони було призначено 118 млрд грн (разом зі спеціальним фондом). У Державному бюджеті України на 2021 рік видатки для МОУ передбачено в сумі 117,6 млрд грн (з урахуванням змін), що майже на 0,4 млрд грн менше проти остаточної версії оборонного бюджету 2020 року. Схвалена Урядом Бюджетна декларація на 2022–2024 роки урізає оборонні видатки до 271 млрд замість 449 млрд, передбачених Указом Президента України від 25 квітня 2019 року №167/2019 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 квітня 2019 року "Про пропозиції до Бюджетної декларації на 2020–2022 роки за статтями, пов'язаними із забезпеченням національної безпеки і оборони України"" [20–22].

Таким чином, створюється парадоксальна ситуація: обсяг фінансового ресурсу, який призначається силам оборони суттєво нижчий від розрахованих відповідними відомствами показників, але навіть використання такого, суттєво обмеженого ресурсу, здійснюється не в повному розмірі.

Варто розглянути, як змінювались підходи до фінансування сектора безпеки та оборони, сил оборони України залежно від військово-політичної ситуації в країні. Як зазначає О. Левчук, у 2003–2013 роках Міністерство оборони фінансувалось за залишковим принципом, у мінімальних обсягах – менше 1 % ВВП. Унаслідок хронічного ресурсного голоду для сил оборони цього періоду були характерні безповоротні руйнівні процеси. Тільки з 2014 року, із виникненням загрози незалежності та недоторканості України, уряд визнав реальний стан боєздатності ЗСУ та, як результат, було змінено підходи у фінансуванні оборонного сектора [23].

Окремо варто розглянути структуру бюджету МОУ, і як вона змінювалась протягом років. Підходів щодо трактування оптимальної структури видатків сил оборони держави досить багато, наведемо деякі з них: О. Левчук, у своєму дослідженні "Фінансове забезпечення Збройних Сил України: тенденції та основні шляхи реформування" пропонує такий розподіл видатків: 40 % – утримання збройних сил, 20 % – підготовка військ, 40 % – розвиток озброєння та військової техніки, водночас Ю. Романовська пропонує таке співвідношення: особовий склад – 40 %, експлуатація та обслуговування озброєння і військової техніки – 30 %, фінансування науково-

дослідних і дослідно-конструкторських робіт, закупівля озброєння і військової техніки – 30 %. Відповідно до нормативів НАТО видатки оборонного бюджету рекомендується розподіляти таким чином: 50 % – на утримання персоналу, 20 % – на підготовку військ, 30 % – на розвиток озброєння та військової техніки [23, 24].

Узагальнюючи наведені вище дані можна стверджувати таке: відсоток видатків на утримання особового складу не має перевищувати 50 %, інакше буде створюватись так званий *бюджет проїдання*, коли видатки на утримання військ істотно переважають видатки розвитку. Із метою оновлення озброєння та військової техніки, недопущення її морального старіння та підтримання на належному рівні експлуатації видатки на розвиток озброєння та військової техніки мають бути на рівні 20–30 %, не менше 20 %, видатки на підготовку військ доцільно підтримувати на рівні 20–30 % оборонного бюджету.

Було здійснено аналіз "Відомостей про оборонні видатки та чисельність військовослужбовців Збройних сил держав-членів НАТО у 2014–2021 роках", оприлюднених 11 червня 2021 року в межах інформаційної підготовки до Саміту НАТО (14.06.2021, м. Брюссель) і встановлено: порівняно з 2014 роком кількість держав-членів НАТО, які витратили на закупівлю, модернізацію та утримання озброєння та військової техніки не менше 20 % оборонного бюджету, збільшилась з 7 країн до 24, а середній відсоток видатків на озброєння та військову техніку від загального оборонного бюджету серед країн-членів НАТО, становить 24,26 % [25]. Варто навести такі дані: на утримання ЗСУ до недавнього часу виділялося понад 80 % загального бюджету Міністерства оборони. У 2009 р. цей показник становив 90,1 %, і був найвищим за всю історію незалежності України. У 2010 р. видатки на утримання ЗСУ становили 89,5 %. Видатки на розвиток озброєння та військової техніки становили від 6,3 % до 10,6 %. Подібна ситуація склалася і з видатками на підготовку ЗСУ: найнижчі показники – 2,8 % у 2009 р., 4,2 % – 2010 рік, 5 % – 2011 рік. Починаючи з 2014 р. в Україні спостерігається позитивна тенденція щодо оптимізації структури оборонного бюджету, зростання частки видатків на озброєння і військову техніку при одночасному зменшенні видатків на утримання персоналу, так у 2014 р. на утримання персоналу було витрачено 80,8 % кошторису Міністерства оборони України, у 2015 – 74,9 %, у 2016 – 79 %, у 2017 – 72,4 %, у 2018 – 68,7 % [20–22].

На основі аналізу паспортів бюджетних програм Міністерства оборони України в 2021 р. було сформовано структуру видатків кошторису Міністерства оборони України в 2021 р. (рис. 5).

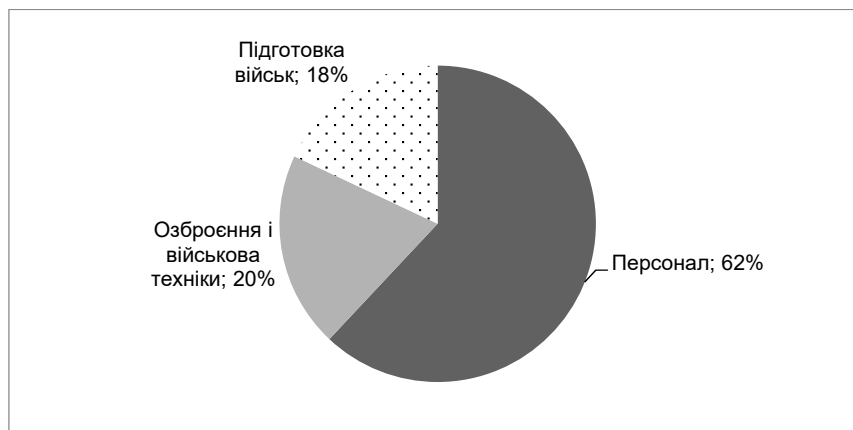

Рис. 5. Напрями видатків кошторису Міністерства оборони України у 2021 р., % від суми річного кошторису Міністерства оборони України

Примітка: сформовано за джерелами [26–27].

Фінансування сил оборони до 2014 року не дозволяло не те що забезпечувати розвиток озброєння та військової техніки, підвищення боєздатності армії, а навіть підтримувати існуючі спроможності, тому зараз навантаження на сили оборони критичне як ніколи. На сьогодні в ЗСУ є ряд проблемних питань, що утворилися внаслідок недостатнього фінансування, які потребують негайного вирішення, серед яких:

- забезпечення належного рівня грошового забезпечення військовослужбовців, який був би здатний конкурувати із заробітною платою на ринку праці;
- забезпечення житлом військовослужбовців та членів їхніх сімей;
- необхідність проведення переозброєння ЗСУ;
- необхідність реформування більшості принципів та підходів в організації діяльності оборонного сектора, у зв'язку з поступовим переходом на стандарти НАТО [28].

Питання соціального захисту військовослужбовців дуже критичне, адже військовослужбовець на ринку праці має бути серед лідерів за рівнем привабливості заробітної плати. Останнім часом склалася ситуація, коли держава, законодавчо наділивши військовослужбовців особливим соціальним статусом з усіма правами, що випливають із нього, пільгами, компенсаціями та гарантіями, фактично не може забезпечити їхню повну реалізацію відносно військовослужбовців і членів їхніх родин через відсутність необхідної економічної бази, достатнього обсягу фінансових ресурсів, чіткого механізму реалізації задекларованих гарантій і пільг, вимагаючи при цьому неухильного та якісного виконання військовослужбовцями своїх службових обов'язків [29]. Вирішення зазначених вище питань неможливе без збільшення фінансування сил оборони, адже в умовах обмеженого ресурсу МОУ збільшення видатків на персонал призведе до зменшення всіх інших видатків: озброєння та військова техніка, підготовка військ і поверне сили оборони до "бюджету проїдання".

Висновки. Можна стверджувати, що на сьогодні забезпечення обороноздатності держави є одним із пріоритетних напрямів дій уряду України, але водночас фінансування сил оборони України дуже довгий проміжок часу здійснювалось за залишковим принципом. У зв'язку із суттєвим домінуванням видатків утримання над розвитком, оборонний бюджет характеризувався як "бюджет проїдання" і як наслідок не забезпечував навіть підтримання наявних спроможностей. У 2014 р. військово-політична ситуація змусила уряд переосмислити ставлення до сил оборони – взято вектор на розбудову сучасної, боєздатної армії, готової виконувати завдання із забезпечення недоторканості та незалежності держави. У зв'язку із суттєвим недофінансуванням у попередні роки на сьогодні на оборонний бюджет накладається відчутне навантаження. Суттєвим кроком у розвитку системи планування бюджету варто зазначити запровадження середньострокового бюджетного планування та бюджетної декларації. Починаючи з 2014 року, видатки на сили оборони мають тенденцію до зростання, але все ще не забезпечують всіх потреб оборонного сектора. Доволі критична ситуація утворилася у таких напрямках: соціальне забезпечення військовослужбовців, забезпечення житлом, а також стан переоснащення сил оборони сучасними зразками озброєння та військової техніки. Як свідчать звітні дані, заплановані бюджетними деклараціями, видатки на сили оборони за роками, майже ніколи не знаходять свого відображення в бюджеті відповідного року, постійно занижуються. Вирішення критичних соціальних і технічних питань в оборонному секторі неможливе без істотного збільшення оборонного

бюджету до рівня, визначеного Генеральним штабом ЗСУ та бюджетними деклараціями.

Структура видатків оборонного бюджету вже близька до загальноприйнятих стандартів країн-членів НАТО, але все ще характеризується домінуванням видатків утримання над розвитком. Зазначимо, що і в процесі використання одержаного ресурсу оборонним відомством існують питання, які мають вплив на повноту та ефективність використання такого ресурсу, що підтверджується суттєвим рівнем залишку невикористаного фінансового ресурсу на кінець бюджетного періоду Міністерством оборони України протягом 2014–2020 років. Сучасна система планування та контролю за виконанням кошторису недостатньо ефективна, навіть річні плани не завжди виконуються, не кажучи вже про середньо- та довгострокові. Статистичні дані підтверджують нераціональну організацію видатків протягом року, в окремі роки більше 30 % річних видатків кошторису МОУ здійснювалось у листопаді-грудні. Актуальним питанням є реформування нормативно-правового забезпечення фінансування сил оборони, зокрема, через зміну порядку формування оборонного бюджету, запровадження довгострокового планування, урахування світових тенденцій.

Неможливо залишити без уваги той факт, що перерозподіл коштів, у межах бюджетних програм, головний розпорядник коштів може здійснюватися лише за погодженням із Міністерством фінансів, що істотно сповільнює внесення відповідних змін. Система індикаторів результативності бюджетних програм все ще не відповідає сучасним вимогам, результати виконання програм та досягнення запланованих мають відігравати головну роль при визначенні обсягу бюджетного відповідного головного розпорядника на наступний бюджетний період, а не просто мати інформативний характер, як це відбувається зараз. Система показників результативності бюджетних програм має бути простою для використання в практичній діяльності й одночасно сприяти комплексній оцінці цих програм.

Підсумовуючи вищезазначене, варто зауважити, що за останні сім років було спрямовано колосальні зусилля на розбудову сучасних сил оборони, але не завжди такі дії були послідовними та мали комплексний характер. Проблеми, які зараз існують в оборонному секторі необхідно розв'язувати на рівні першопричин, а не лише ліквідації наслідків, втрачаючи безповоротно і так дуже обмежені ресурси.

Напрямами подальших наукових досліджень є вдосконалення наявного теоретичного і практичного інструментарію забезпечення ефективного використання обмеженого фінансового ресурсу, який спрямовується державою на забезпечення потреб оборони країни, деталізацію причин, що мають негативний вплив на виконання кошторису відповідним розпорядником бюджетних коштів, передумов їхнього виникнення, а також дослідження зарубіжного досвіду щодо особливостей запровадження програмно-цільового методу виконання бюджету.

Список використаної літератури

1. Оцінка ефективності та шляхи оптимізації державних видатків в Україні. Аналітична записка. Центр економічної стратегії. URL: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Public-Finance_Research.pdf (дата звернення: 07.07.2021).
2. Організації економічного співробітництва та розвитку. Кращі практики виконання бюджетів, 2019. URL: https://www.pempal.org/sites/pempal/files/event/2019/Budget%20COP%20Events/Nov05_Paris%2C%20France/files/oeecd_good_practices_for_performance_budgeting_eng.pdf (дата звернення 29.06.2021).
3. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-V. Дата оновлення 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 25.06.2021).
4. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. Дата оновлення 01.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення 03.08.2021).

5. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення 02.08.2021).

6. Sefa Awaworyi Churchill & Siew Ling Yew. The effect of military expenditure on growth: an empirical synthesis // *Empirical Economics*, 2018. Springer, vol. 55(3), p. 1357–1387. URL: https://www.monash.edu/_data/assets/pdf_file/0008/925685/the_effect_of_military_expenditure_on_growth_an_empirical_synthesis.pdf (дата звернення 02.07.2021).

7. Alptekin, Aynur & Levine, Paul. Military expenditure and economic growth: A meta-analysis // *European Journal of Political Economy*, Elsevier, 2012. Vol. 28(4), p. 636–650. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/28853/1/MPRA_paper_28853.pdf original version (дата звернення 02.07.2021).

8. Mauro P. Corruption and the composition of government expenditure // *Jour. of Public Economics*, 1998. 69, no 2. p. 263–279. URL: [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047-2727\(98\)00025-5](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047-2727(98)00025-5) (дата звернення 02.07.2021).

9. D'agostino G., Dunne J.P. and Pieroni L. Military expenditure, endogeneity and economic growth // MPRA Working Paper, 2013. No 45640. URL: <https://www.siecon.org/sites/siecon.org/files/oldfiles/uploads/2014/10/Dagostino-Dunne-Pieroni-356.pdf> (дата звернення 02.07.2021).

10. Лисяк Л.В. Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України: монографія. Київ: ДНУ АФУ, 2009 (дата звернення 29.06.2021).

11. Державна казначейська служба України. Місячний звіт про виконання Державного бюджету України за січень-грудень 2020 року URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/600ede63a600ede63a2127804585361.xlsx> (дата звернення 29.06.2021).

12. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2014 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/e30/5c0e3de307dbf315205926.xls> (дата звернення 29.06.2021).

13. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2015 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/c3e/5c0e3dc3e3242989489272.xls> (дата звернення 29.06.2021).

14. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2016 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/a03/5c0e3da030438591776123.xls> (дата звернення 29.06.2021).

15. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2017 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c0/e3d/81c/5c0e3d81cbd3b533936390.xls> (дата звернення 29.06.2021).

16. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2018 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c9/df3/be2/5c9df3be25b13686386008.xlsx> (дата звернення 29.06.2021).

17. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2019 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/5e7/cb7/964/5e7cb79649d80136399092.xlsx> (дата звернення 29.06.2021).

18. Державна казначейська служба України. Річна звітність Державної казначейської служби України про виконання Державного бюджету України за 2020 рік. URL: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/606/321/54f/60632154f38a9065297111.xlsx> (дата звернення 29.06.2021).

19. Марчак Д.М. Як забезпечити максимальне використання потенціалу програмно-цільового методу бюджетування в Україні: магістерська програма з публічної політики та врядування. Київ: Київська школа економіки, 2019. С. 74. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2019/04/Marchak-Darina-Diplom-mppg19.pdf> (дата звернення 29.07.2021).

20. РНБО позбулося мільярдів, найбільше отримали ДССТ і СБУ – як змінився оборонний бюджет до другого читання // *Ukrainian Military Pages*. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/11/budget.html> (дата звернення 30.07.2021).

21. Уряд урізає заплановані витрати на оборону в 2022 році // *Ukrainian Military Pages*. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2021/06/budget.html> (дата звернення 30.07.2021).

22. Військовий бюджет-2021: Чому українська армія під час війни отримала менше грошей // *Ukrainian Military Pages*. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html> (дата звернення 30.07.2021).

23. Левчук О.В. Фінансове забезпечення Збройних Сил України: тенденції та основні шляхи реформування: зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняхівського. Оборонне та бюджетне планування. Київ, 2020. Вип. 2(69). С. 53–64. URL: <https://doi.org/10.33099/2040-2745/2020-2-69/53-64> (дата звернення 02.07.2021).

24. Романовська Ю.А. Видатки на оборону: порівняльний аналіз ситуації в Україні та країнах НАТО. Причорноморські економічні студії. Одеса, 2018. Вип. 28(2). С. 117–120. URL: http://bses.in.ua/journals/2018/28_2_2018/26.pdf. (дата звернення 02.07.2021).

25. НАТО. Оборонні видатки держав-членів НАТО у 2014–2021 роках. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_184844.htm (дата звернення 30.07.2021).

26. Паспорти бюджетних програм Міністерства оборони України на 2021 рік за КПКВ 2101010, 2101150. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/38_nm.pdf (дата звернення 30.07.2021).

27. Паспорти бюджетних програм Міністерства оборони України на 2021 рік за КПКВ 2101020, 2101210, 2105010. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/42_nm.pdf (дата звернення 30.07.2021).

28. Сизов А.І., Цюкало Л.В. Перспективи фінансового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України // *Internat. Jour. of Innovative Technologies in Economy*, 2019. Вип. 7(27). С. 23–28. URL: <https://rsglobal.pl/index.php/ijite/article/view/832> (дата звернення 02.07.2021).

29. Цюкало Л.В. Соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та його суть // *Ефективна економіка*. Дніпро, 2017. Вип. 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5696> (дата звернення 02.07.2021).

References

1. Center for Economic Strategy. (2019). Evaluation of efficiency and ways of optimization of state publishers in Ukraine. Analytical note. https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Public-Finance_Research.pdf. [In Ukrainian].

2. Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). (2019). Good Practices for Performance Budgeting. https://www.pempal.org/sites/pempal/files/event/2019/Budget%20COP%20Events/Nov05_Paris%2C%20France/files/oecd_good_practices_for_performance_budgeting_eng.pdf. [In Ukrainian].

3. Budget Code of Ukraine: the law of Ukraine on 08.07.2010 № 2456-IV <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [In Ukrainian].

4. About the Armed Forces of Ukraine: the law of Ukraine on 06.12.1991 № 1934-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> [In Ukrainian].

5. About the national security of Ukraine: the law of Ukraine on 08.07.2018 № 31. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [In Ukrainian].

6. Sefa Awaworyi Churchill & Siew Ling Yew. (2018). The effect of military expenditure on growth: an empirical synthesis. *Empirical Economics*, Springer, 55(3), 1357–1387. https://www.monash.edu/_data/assets/pdf_file/0008/925685/the_effect_of_military_expenditure_on_growth_an_empirical_synthesis.pdf. [In English]. DOI:10.1007/s00181-017-1300-z

7. Alptekin, Aynur & Levine, Paul. (2012). Military expenditure and economic growth: A meta-analysis. *European Journal of Political Economy*, Elsevier, 28(4), 636–650. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/28853/1/MPRA_paper_28853.pdf original version. [In English]. DOI:10.1016/j.ejpoleco.2012.07.002

8. Mauro, P. (1998). Corruption and the composition of government expenditure. *Journal of Public Economics*, 69(2), 263–279. [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047-2727\(98\)00025-5](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047-2727(98)00025-5). [In English]. DOI:10.1016/S0047-2727(98)00025-5

9. D'agostino, G., J.P. Dunne and L. Pieroni. (2013). Military expenditure, endogeneity and economic growth. MPRA Working Paper 45640. <https://www.siecon.org/sites/siecon.org/files/oldfiles/uploads/2014/10/Dagostino-Dunne-Pieroni-356.pdf>. [In English]. DOI: 10.1080/10242694.2017.1422314

10. Lysyak L.V. (2009). Budget policy in the system of state regulation of socio-economic development of Ukraine: monograph. State Educational and Scientific Institution "Academy of Financial Management". Kyiv. [In Ukrainian].

11. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Monthly report on the implementation of the State Budget of Ukraine for January–December 2020. <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/uploads/public/600ede63a600ede63a2127804585361.xlsx> [In Ukrainian].

12. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2014 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-na-01012015-riku> [In Ukrainian].

13. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2015 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukraini-za-2015-rik> [In Ukrainian].

14. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2016 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukraini-za-2016-rik> [In Ukrainian].

15. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2017 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukraini-za-2017-rik> [In Ukrainian].

16. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2018 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayini-za-2018-rik> [In Ukrainian].

17. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2019 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayini-za-2019-rik> [In Ukrainian].

18. State Treasury Service of Ukraine. (n.d.). Report of the State Treasury Service of Ukraine on the implementation of the State Budget of Ukraine for 2020 year. <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayini-za-2020-rik> [In Ukrainian].

19. Marchak D. (2019). How to ensure maximum use of the potential of the program-targeted budgeting method in Ukraine: master's program in public policy and governance, Kyiv School of Economics. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2019/04/Marchak-Darina-Diplom-mppg19.pdf> [In Ukrainian].

20. Ukrainian Military Pages. (2019). The National Security and Defense Council lost billions, the state special transport service and Security Service of Ukraine received the most - how the defense budget changed before the second reading. <https://www.ukrmilitary.com/2019/11/budget.html>. [In Ukrainian].

21. Ukrainian Military Pages. (2021). Government is cutting planned defense spending in 2022. <https://www.ukrmilitary.com/2021/06/budget.html>. [In Ukrainian].

22. Ukrainian Military Pages. (2021). Military defense budget-2021: Why the Ukrainian army received less money during the war. <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html>. [In Ukrainian].

23. Levchuk O. (2020). Financial support of the Armed Forces of Ukraine: tendencies and main ways of reforming Collection of scientific works. Kyiv: Center for Military and Strategic Studies National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhivsky. *Economy*, 2 (69). Pp. 53-64 <http://znp-cvsd.nuou.org.ua/article/view/212750>. [In Ukrainian]. DOI:10.33099/2304-2745/2020-2-69/53-64

24. Romanovska Y. (2018). Defense expenditures: a comparative analysis of the situation in Ukraine and NATO countries. *Black Sea Economic*

Studies. *Economy*, 28 (2), 117-120. http://bses.in.ua/journals/2018/28_2_2018/26.pdf. [In Ukrainian].

25. NATO. (2021). Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2021) https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_184844.htm. [In English].

26. Ministry of Defense of Ukraine. (2021). Passports budget programs of the Ministry of Defense of Ukraine for 2021 year, code program classification of expenditures 2101010, 2101150. https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/38_nm.pdf [In Ukrainian].

27. Ministry of Defense of Ukraine. (2021). Passports budget programs of the Ministry of Defense of Ukraine for 2021 year, code program classification of expenditures 2101020, 2101210, 2105010. https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/42_nm.pdf [In Ukrainian].

28. Syzov A., Tsiukalo L. (2019). Perspectives of financial support servicemen of the Armed Forces of Ukraine. Day of Innovative Technologies in Economy. 7(27), 23-28. <https://rsglobal.pl/index.php/ijite/article/view/832>. [In Ukrainian]. DOI:10.31435/rsglobal_ijite/30122019/6850.

29. Tsiukalo L. (2017). Social security of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and its essence. *Effective economy*. *Economy*, 7. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5696>. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 06.07.21

A. Syzov, PhD in Economic Sci.

alik_sizov@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6400-3951,

O. Artiushenko, Lecturer

mr.apemi@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-3638-4961

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROBLEM ISSUES IN THE PROCESS IMPLEMENTATION BUDGET OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE FOR 2014–2020 YEARS

This article analyzes the budget of the Ministry of Defense of Ukraine for the 2014–2020 years in accordance with the reporting data of the State Treasury Service of Ukraine and factors that have an influence on its formation. The basic principles according to which the organization of the government spending in Ukraine is carried out, the concept of managers budgetary funds and financial – planning documents which are created in the course of its activity are researched. It is established that in the State Budget of Ukraine expenditures on the Ministry of Defense of Ukraine have a tendency to growth for the whole study period. Providing the effective use of budget funds is one of the key problems of budget performance, which is typical for most countries of the world. In order to determine the level of completeness and efficiency budget appropriate budget manager, were analyzed an expenditures Ministry of Defense of Ukraine for 2014–2020 years by months and also the balance of unused financial resources for the years was determined, and so was confirmed that there are issues that have a high degree of negative influence for the process of budget planning and performance. Analysis of the structure of defense budget for 2009–2021 was carried out and modern approaches for determining the optimal structure of defense budget were considered. The considerable unbalanced allocation of expenditures of the Ministry of Defense of Ukraine in terms of months was emphasized. In the process of studying the state of implementation of the budget of the Ministry of Defense of Ukraine, topical issues were identified that need further research, namely: ensuring the appropriate level of financing of the defense forces, the structure of the defense budget, the system of evaluation and monitoring of the effectiveness of budget programs, the autonomy of the main managers budget funds in the process of implementing the expenditure part of the budget. Possible ways of optimization certain issues in the process of budget planning and execution for the increasing level of completeness and effectiveness of performance budget in the direction of state defense are proposed. This article identify direction for further research: improving the existing theoretical and practical tools for providing effective use of limited financial resources to support defense of the state, and also research of foreign experience about implementation of the program - target method budget performance.

Keywords: budget, military expenditures, Armed forces of Ukraine, budget appropriation, allocation plan, efficiency of budget expenditures.

ПРАВО

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.46-48>

В. Воловик, асп.

ORCID ID 0000-0003-0519-4353

Міжрегіональна Академія управління персоналом, Київ, Україна

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ГРОМАДЯН
ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Розглянуто визначення сутності елементів інформаційно-правової підготовки до військової служби. Обґрунтовано, що для забезпечення високого рівня розвитку інформаційної безпеки й інформаційної культури військовослужбовців необхідно сформуувати у них достатні знання, вміння та навички для забезпечення особистої та корпоративної інформаційної безпеки. Акцентовано увагу на важливості використання військовослужбовцями інформаційного простору для більш ефективного виконання своїх службово-бойових завдань, реалізація яких можлива за умови, якщо підготовка цивільних осіб до військової служби буде включати компоненти навчання та відпрацювання навичок, необхідних для ефективного здійснення інформаційного компонента їхньої майбутньої професійної діяльності. Розглянуто інформаційну діяльність, в якій бере участь військовослужбовець, у структурному аспекті. Виокремлено три блоки досліджуваного явища: 1) інформаційно-правових знань; 2) інформаційної безпеки; 3) інформаційної гігієни по-перше. З'ясовано, система інформаційно-правової підготовки до несення військової служби має містити формування відповідних знань, вмінь, навичок та особистих якостей, що можна досягти шляхом введення спеціальних курсів у системі військових ліцеїв, а також запровадження на базі вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти системи дисциплін, які передбачають оволодіння базовими інформаційно-правовими знаннями, вміннями та навичками. Слід переглянути підходи до формування професійних стандартів для всіх військово-облікових спеціальностей, освітньо-професійних програм та навчальних планів шляхом включення до них відповідних компетенцій у галузі інформаційної безпеки, інформаційної гігієни та інформаційного законодавства, кожен з яких має незаперечне значення для формування особистості сучасного військовослужбовця як освіченої, обізнаної та інформаційно грамотної людини, здатної використовувати всі можливості інформаційного простору для ефективного виконання своїх службово-бойових завдань.

Ключові слова: інформаційно-правове забезпечення, військова служба, військовослужбовець, інформаційна гігієна, інформаційна безпека, інформаційний простір.

Постановка проблеми. Підготовка громадян до військової служби є надзвичайно важливим елементом діяльності сил оборони, від якого значною мірою залежить якість виконання військовослужбовцями своїх службово-бойових завдань у майбутньому. Однак унаслідок недооцінки протягом кількох десятиліть ролі військових формувань та їхнього складу у вирішенні завдань забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави, роботу з підготовки громадян до військової служби не можна було визнати цілком ефективною. Особливо це стосувалося підготовки військовослужбовців до дій в умовах швидко змінюваного інформаційного середовища.

Агресія Російської Федерації проти України загострила існуючі в підготовці громадян до військової служби проблеми. Керівництвом держави було здійснено ряд заходів, спрямованих на удосконалення правовідносин у сфері військової служби. Разом з тим інформаційно-правове забезпечення підготовки громадян до військової служби ще не можна визнати досконалим, необхідно проведення ряду заходів, спрямованих на його покращення.

Гібридний характер російської агресії проти України ставить на порядок денний питання щодо створення всіх можливих засобів протидії агресивним діям противника, у тому числі, і в інформаційно-правовій сфері. Численні кібератаки роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів, суб'єктів підприємницької діяльності, банківських установ тощо стали невід'ємною частиною української реальності. ЗСУ як інститут держави не можуть залишатися осторонь цих процесів. Вказане зумовлює необхідність посилення інформаційної складової підготовки до військової служби, яка сьогодні є не менш важливою, ніж фізична підготовка, військово-спеціальні знання, вміння та навички і мотивація до виконання службово-бойових завдань. Вказане зумовлює актуальність та важливість дослідження проблем інформаційно-правових аспектів підготовки до військової служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід сказати, що питання, пов'язані з інформаційним забезпеченням діяльності ЗСУ та інших військових формувань,

розглядали у своїх роботах І. Арістова, К. Беляков, О. Дзьобань, І. Доронін, І. Коропатнік, І. Кушнір, С. Онопрієнко, В. Пилипчук, І. Шопіна та інші автори. Разом з тим предметом окремих наукових досліджень інформаційно-правова підготовка до військової служби ще не була, що слугує підтвердженням доцільності здійснення наукових розвідок за вказаним напрямом.

Метою статті є визначення сутності та елементів інформаційно-правової підготовки до військової служби.

Виклад основного матеріалу. Особливістю сучасного світу є те, що інформація стає як предметом прикладання трудових зусиль, так і результатом професійної діяльності. Не є винятком і сектор безпеки й оборони, у якому велика кількість військово-управлінських процесів пов'язана саме з інформаційною діяльністю як процесом створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації [1]. Відповідно, значна частина військовослужбовців унаслідок виконання своїх службових обов'язків має доступ до відомостей та даних, які можуть і не містити елементи державної таємниці чи іншого виду інформації з обмеженим доступом, але разом з тим сукупність цих відомостей може виявляти інтерес для противника після її відповідної аналітичної обробки. Разом з тим засоби, спрямовані на обмеження прав військовослужбовців в інформаційній сфері, неефективні, що пояснюється, з одного боку, порушенням конституційних прав на вільне збирання, використання та поширення інформації, закріплене у ст. 34 Конституції України (оскільки не завжди такі обмеження охоплюються дією ч. 3 вказаної статті відповідно до Рішення Конституційного Суду № 2-рп/2012 від 20.01.2012 року), а, з іншого боку, породжують правовий нігілізм як негативне ставлення до будь-яких правових обмежень, які до того ж легко долаються шляхом анонімізації інформаційної діяльності (напр., шляхом невикання персональних даних у соціальних мережах). Для забезпечення високого рівня розвитку інформаційної безпеки й інформаційної культури військовослужбовців

мова має йти не про те, щоб повністю заборонити військовослужбовцям брати участь в інформаційній діяльності, а про те, щоб дати їм достатні знання, вміння та навички для того, щоб, по-перше, забезпечити свою особисту інформаційну безпеку та інформаційну безпеку свого підрозділу, а, по-друге, використовувати інформаційний простір для більш ефективного виконання своїх службових завдань [2].

Реалізація визначених вище завдань можлива за умови, якщо підготовка цивільних осіб до військової служби буде включати компоненти навчання та відпрацювання навичок, необхідних для ефективного здійснення інформаційного компонента їхньої майбутньої професійної діяльності. Для цього варто розглянути інформаційну діяльність, у якій бере участь військовослужбовець, не лише в змістовному, але й у структурному аспекті.

З точки зору структури можна виокремити три блоки досліджуваного явища:

по-перше, це блок інформаційно-правових знань, який має включати найбільш важливі положення законодавства України щодо доступу до публічної інформації, захисту персональних даних, охорони державної таємниці, а також особливості роботи з інформаційними зверненнями громадян та основи електронного документообігу. Цей блок передбачає ознайомлення зі змістом правових актів, які безпосередньо регулюють вказані відносини (до них, зокрема, належать закони України "Про інформацію", "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України", "Про доступ до публічної інформації", "Про захист персональних даних", "Про звернення громадян", "Про державну таємницю" тощо);

по-друге, це блок інформаційної безпеки. Ми розглядаємо інформаційну безпеку як сукупність трьох основних елементів: інформаційної безпеки особистості, інформаційної безпеки ЗСУ та інформаційної безпеки держави [3, с. 143-144]. На кожному з цих рівнів існують певні загрози, пов'язані з нанесенням шкоди суспільним відносинам, що охороняються, шляхом як певних технологічних дій (кібератак), так і різноманітних інформаційно-психологічних операцій, метою яких є дискредитація органів Української держави, її збройних формувань, створення панічних настроїв та інші активні дії, спрямовані на погіршення якості життєдіяльності громадян України, зниження обороноздатності, дестабілізацію громадянського суспільства, спричинення шкоди інформаційно-телекомунікаційним системам, об'єктам критичної інфраструктури тощо;

по-третьє, це блок інформаційної гігієни, який включає вироблення вмінь і навичок збереження психологічної рівноваги військовослужбовця у ситуаціях агресивних комунікативних впливів як у службовій діяльності, так і в особистому житті [4, с. 135-136]; вміння розуміти мету поширення та класифікувати джерела інформації щодо достовірності, вирізняти ті з них, які мають фейковий і пропагандистський характер, і виокремлювати інформацію неправдивого характеру, метою розповсюдження якої є досягнення військових та невійськових цілей противника. Як зазначено в теоретичних джерелах, фактором, який зумовлює підвищену вразливість членів автономізованого постіндустріального суспільства до зовнішніх впливів, є жорстка конкуренція між їхніми трансляторами, яка, у свою чергу, змушує постійно вдосконалювати способи та методи своєї діяльності. Середньостатистичний член суспільства відчуває впливи, спрямовані на зміну або підтримку певних варіантів його поведінки, щонайменше від кількох десятків суб'єктів, до яких, зокрема, належать представники вищих органів держави, формування (призначення) членів яких залежить від електоральної активності громадян; міжнародні організації, цілі діяльності яких пов'язані з розвитком де-

мократії, попередженням порушень прав та свобод людини і громадянина, створенням умов для мирного розв'язання міжнародних та внутрішніх конфліктів, забезпеченням сталого економічного розвитку; представники виробників та реалізаторів товарів і послуг; професійні групи, специфіка діяльності яких передбачає наявність певних інформаційних меседжів, призначенням яких є формування бажаної поведінки як їхніх членів, так й інших учасників суспільних відносин тощо [4, с.136]. Усі ці положення, на нашу думку, цілком застосовні і до оцінки впливів на особистість військовослужбовця. Отже, інформаційна гігієна військовослужбовців передбачає вибір таких варіантів поведінки в інформаційному середовищі, які передбачали б мінімізацію шкоди, спричиненої умисними діями противника, представників кримінальних кіл, особами, які проявляють деструктивну поведінку в дистанційних контактах.

У сукупності всі три описаних вище блоки стануть фундаментом високої інформаційної культури [5, с. 137], значення якої для військовослужбовців в умовах розбудови інформаційного суспільства буде постійно зростати, а також сприятиме зменшенню кількості деліктної поведінки військовослужбовців у сфері інформаційних праввідносин [6]. Формування елементів інформаційно-правових знань, інформаційної безпеки та інформаційної гігієни військовослужбовців надважливе для формування професіоналізму сучасного військовослужбовця.

Висновки. На нашу думку, система інформаційно-правової підготовки до несення військової служби має містити усі три означені вище блоки: формування відповідних знань, вмінь, навичок та особистих якостей має, на нашу думку, розпочинатися в системі загальної середньої освіти, проте для осіб, які обрали як свій професійний шлях несення військової служби така підготовка повинна мати більш глибокий характер, що може досягатися шляхом введення спеціальних курсів у системі військових ліцеїв, а також запровадження на базі закладів фазової передвищої військової освіти, вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти системи дисциплін, які передбачають оволодіння базовими інформаційно-правовими знаннями, вміннями та навичками зі складанням по завершенню певного курсу іспитів, що мають диференційований характер. Окрім того, слід переглянути підходи до формування професійних стандартів для всіх військово-облікових спеціальностей, освітньо-професійних програм та навчальних планів шляхом включення до них відповідних компетенцій у галузі інформаційної безпеки, інформаційної гігієни та інформаційного законодавства, кожен з яких має незаперечне значення для формування особистості сучасного військовослужбовця як освіченої, обізнаної та інформаційно грамотної людини, що може використовувати всі можливості інформаційного простору для ефективного виконання своїх службово-бойових завдань.

Список використаної літератури

1. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 02.04.2021).
2. Коротпатік І. М. Проблеми інформаційного забезпечення діяльності груп цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України // Верховенство права, 2016. № 1. URL: <http://sd-vp.info/2016/problems-informat> (дата звернення: 12.06.2021).
3. Онопрієнко С. Г. Вектори розвитку правового регулювання інформаційної безпеки : мат-ли I Всеукр. Інтернет-конф. студ. та молодих вчених (м. Мелітополь, 12 травня 2021 р.): // Science and innovations in the 21st century. Мелітополь, 2021. У 3 ч. . Т.2. С. 143-144. URL: http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/14363/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_2021_%D0%A22.pdf#page=143 (дата звернення: 12.06.2021).
4. Шопіна І. М. Інформаційно-психологічні впливи як категорія інформаційного права: поняття, ознаки, особливості дослідження // Наука і правоохорона, 2017. № 4. С. 134–140.

лантичну інтеграцію, обумовлюють необхідність кардинального удосконалення системи контролю сектора безпеки й оборони. Окрім того, численні корупційні скандали, які пов'язують із процесами, що відбуваються в оборонній сфері, порушення правових приписів деякими особами, часто використовуються для того, щоб надати переваги певній політичній силі. Отже, практика потребує унеможливлення ситуацій, коли звинувачення у вчиненні корупційних правопорушень висувуються до військових посадових осіб, не будучи підкріплені жодними фактами, і водночас слід визнати існуючу систему контролю у царині відповідних правовідносин недостатньо досконалою, що потребує її реформування. Вказані положення набувають особливої важливості під час визначення сутності та меж предмету демократичного цивільного контролю над силами оборони, що й обумовлює актуальність теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності демократичного цивільного контролю над силами оборони підіймали у своїх роботах багато авторів, зокрема: І. Коропатнік, О. Кобзарь, О. Комісаров, Ю. Курилюк, В. Настюк, І. Остапенко, В. Пашинський, О. Савинець, Н. Христинченко, І. Шопіна та інші. Разом з тим предмет демократичного цивільного контролю ще не здобув належного методологічного обґрунтування, що обумовлює спрямованість наукових розвідок.

Метою статті є визначення поняття та окреслення особливостей демократичного цивільного контролю над силами оборони.

Виклад основного матеріалу. Соціальний контроль у сучасному суспільстві є невід'ємною ознакою правової соціальної держави. Феноменологія соціального контролю сягає своїм корінням в античну філософію, представники якої надавали великого значення можливості держави і суспільства використовувати різноманітні засоби впливу на делінквентну поведінку індивідів. Однак створення термінологічної бази та методологічного апарата соціального контролю пов'язують з настанням епохи постмодерну, для якої характерні глобалізація фінансових, транспортних, міграційних, технологічних потоків; "віртуалізація" життєдіяльності, релятивізм тощо [1, с. 448].

Правовідносини, які виникають під час закріплення та визначення предмета демократичного цивільного контролю, як одного із різновидів соціального контролю, мають комплексний характер і регулюються нормами різних галузей права. У теорії права правові феномени, певні правові явища та процеси традиційно розглядають як нерозривну цілісність суб'єктів, об'єктів та предметів, не є винятком і сфера контролю. Контрольна діяльність є спеціальним видом діяльності уповноважених суб'єктів, що спрямований на пошук, аналіз, групування та класифікацію порушень норм, правових або інших у певній сфері, оскільки існують сфери суспільних відносин, які досить слабо регулюються правом (напр., релігійні відносини, художня творчість тощо). Певні види контрольної діяльності передбачають пошук та визначення не правових, а інших соціальних норм (релігійних, естетичних тощо). Безумовно, сфера діяльності сил оборони є достатньо детально регламентованою правом, тому в ній спостерігається переважання правових приписів як певного орієнтиру здійснення контрольної діяльності. Хоча, безумовно, питання, пов'язані з військовим мистецтвом, застосуванням військових стратегій і тактики знову-таки регулюються не стільки правовими нормами, скільки умовами ведення бойових дій і містять у собі воєнні ризики.

Отже, правове регулювання функціонування сил оборони передбачає достатньо детальну регламентацію їхньої діяльності правовими нормами. Разом з тим, певні аспекти їхньої активності регулюються іншими видами

соціальних норм, зокрема, нормами військового мистецтва, моралі, корпоративної етики тощо.

Даючи визначення сутності предмета будь-якої правової діяльності, у тому числі, і контролю, вчені зазвичай виходять з аксіоми про те, що предмет є частиною об'єкта. Загалом існують декілька позицій з цього приводу. Відповідно до першої з них предмет являє собою автономізовану особливу частину об'єкта. Згідно з другим підходом предмет є деталізацією тих суспільних відносин, які входять до складу об'єкта. Відповідно до третього підходу предмет ототожнюється з об'єктом, їх використання як правових термінів обумовлюються масштабом певного наукового правового дослідження.

На нашу думку, між вказаними позиціями немає принципової різниці, оскільки об'єкт і предмет сприймаються як явища одного плану. Виокремлення певних їхніх елементів є абстрагуванням, яке у кожного дослідника може мати свої особливості. Отже, предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони є, на нашу думку, складовою суспільних відносин, які є частиною об'єкта вказаного контролю.

Заслугує на увагу питання щодо того, який саме прояв дій або бездіяльності об'єкта контролю може бути використаний як предмет моніторингу. Висувуються припущення, що об'єктом контролю є посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, військових формувань та інших суб'єктів. Така думка, на наш погляд, не зовсім коректна, оскільки посадові особи та інші працівники підприємств, установ та організацій мають надзвичайно широкий спектр залучення своїх зусиль у приватній, професійній та службовій сферах. Наприклад, посадова особа може одночасно приймати рішення щодо розподілу бюджетних коштів у секторі безпеки і оборони і водночас займатися творчою, науковою, викладацькою діяльністю. Очевидно, що із наведених видів діяльності предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони охоплює лише перший. Для коректного визначення предмета досліджуваного виду контролю, як нам здається, необхідно виокремити зовнішні прояви активності вказаних посадових осіб, які піддаються вимірюванню, узагальненню та аналізу. Одним із таких проявів є поведінка осіб, на яких поширюються законодавчі положення про здійснення демократичного цивільного контролю над силами оборони. "Реалізація правових норм у реальній поведінці людини – це складний соціально й індивідуально-психологічний процес. Поведінку людини регулює її свідомість, дієвий характер якої впливає з принципу єдності свідомості і діяльності: діяльність людини обумовлює формування її свідомості, психічних процесів і властивостей, які, у свою чергу, регулюють цю діяльність та є умовою її адекватного виконання" [2, с. 77], – справедливо зазначають Р. Захарченко та Н. Теремцова. Зауважимо також, що для визначення предмета контролю значення має не будь-яка, а організаційна поведінка.

Слід сказати, що організаційна поведінка є одним із проявів взаємодії людини (громадянина, особистості, працівника, посадової особи) та організації. Терміном "організація" описують стан людських систем (утворень), за якого досягають певного порядку. Поведінка, що формується в організації (фірмі, підприємстві), є її характеристикою і називається організаційною поведінкою. Організаційна поведінка ґрунтується на основних ідеях про природу людини й організацій. Теоретичними основами організаційної поведінки є орієнтація на людські ресурси, ситуацію, результати і системний підхід. Орієнтований на людські ресурси підхід передбачає розвиток здібностей працівників і надання їм можливостей для їхньої реалізації, що безпосередньо веде до підвищення їхньої

працездатності і ступеня задоволення працею. При ситуативному (ситуаційному) підході аналізують умови, які склалися в організації [3, с. 10].

Ще раз наголосимо на необхідності дотримання під час визначення предмета демократичного цивільного контролю такої вимоги, як вимірваність. Некритичне включення до предмета контролю всіх явищ та процесів оточуючої дійсності призводить до штучного розширення його меж, згідно з чим процєс контрольної діяльності набуває декларативного характеру. Зокрема, ми не можемо погодитися з думкою Н. Ткачука, який вважає, що безпосереднім предметом демократичного цивільного контролю у сфері кібербезпеки має бути: дотримання вимог Конституції і законів України в діяльності органів сектора безпеки й оборони – суб'єктів національної системи кібербезпеки, недопущення порушення ними прав і свобод людини та громадянина у ході здійснення заходів із забезпечення кібербезпеки держави; зміст і стан реалізації Стратегії кібербезпеки України, Закону України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України", інших законів, підзаконних нормативно-правових актів, концепцій, державних програм та планів у сфері кібербезпеки; ефективність діяльності суб'єктів національної системи кібербезпеки, їхня укомплектованість відповідними фахівцями, оснащеність сучасними апаратно-програмними та технічними засобами, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів і готовність до виконання завдань у сфері кібербезпеки у мирний час та в особливий період; ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектора безпеки і оборони під час здійснення заходів із забезпечення кібербезпеки держави [4, с. 119].

Отже, предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони є елементом діяльності об'єктів контролю, який безпосередньо охоплений організаційною поведінкою як військових посадових осіб, так й інших категорій військослужбовців та працівників військових формувань, а також цивільних осіб, які законами України наділені повноваженнями безпосередньо приймати рішення, що стосуються сил оборони. Предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони має відповідати таким вимогам: об'єктивність, вимірваність, конкретність, повторюваність результатів у разі застосування іншими суб'єктами контролю тієї самої методології контролю.

Аналіз чинного законодавства, яке регулює як безпосереднє здійснення контролю над силами оборони, так і їхнє функціонування, свідчить, що достатнього нормативно-правового підґрунтя для реалізації визначених вище вимог ще не створено. Із цього приводу заслуговує на увагу думка С. Крука, який вважає, що законодавче закріплення основних параметрів функціонування суб'єктів сектора безпеки з метою оцінки їхнього стану інституційної результативності. Відсутність системної конкретизації переліку та функцій органів державної влади унеможливує оцінювання їхньої діяльності за результатами. Це фактично робить невизначеними сферу відповідальності суб'єктів сектора безпеки і предмет демократичного цивільного контролю, який покликаний також долучатися до їхнього оцінювання. Зважаючи на це, автор вважає, що в розд. IV Закону України "Про національну безпеку України" слід закріпити параметри моніторингу й оцінювання інституційної результативності суб'єктів сектора національної безпеки України, а також особливості реалізації демократичного цивільного контролю в цьому контексті [5, с. 39]. Погоджуючись із позицією автора щодо недосконалої нормативно-правової бази здійснення демократичного цивільного контролю над силами

оборони, зауважимо однак, що закріплення безпосередньо в законодавчому правовому акті всіх параметрів моніторингу та оцінювання суб'єктів сектора безпеки й оборони уявляється нам некоректним, оскільки це значно ускладнить користування таким правовим актом за рахунок значного збільшення його обсягу. Однак, безумовно, критерії оцінювання результатів контрольних заходів мають знайти своє нормативне закріплення. Враховуючи чинний порядок організації діяльності органів виконавчої влади та особливості розподілу компетенції між ними [6, с. 68-69], сучасний стан розвитку взаємодії між силами оборони та громадянським суспільством [7, с. 12-13], а також актуальну ситуацію у сфері протидії військовим злочинам та правопорушенням [8, с. 251-252], вважаємо, що документ, у якому мають знайти своє відображення критерії оцінювання сил оборони у процесі цивільного демократичного контролю, має бути затверджений на рівні рішення РНБО України і введений у дію Указом Президента України.

Висновки. Предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони має джерелом свого походження суспільні відносини, які виникають у секторі безпеки та оборони. Співвідношення між об'єктом і предметом вказаного контролю обумовлюється масштабом діяльності, яка здійснюється для досягнення цілей контролю. При цьому предмет демократичного цивільного контролю над силами оборони завжди менше за своїм масштабом, ніж його об'єкт.

Прогаляни у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із контрольною діяльністю в секторі безпеки та оборони, вимагають свого заповнення. Вказане потребує внесення змін і доповнень до Закону України "Про національну безпеку", спрямованих на конкретизацію системи оцінювання результатів контролю за діяльністю сил оборони.

Список використаної літератури

- Мулявка Д. Г., Гречанюк С. К., Федчишина В. В. Совершенствование социального контроля как направления предупреждения преступности // Всерос. криминолог. журн., 2019. № 13(3). С. 447-454. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id=22984> (дата звернення 21.05.2021).
- Захарченко Р.О., Теремцова Н.В. Правомірна поведінка та чинники її реалізації: проблемний аспект : зб. мат-лів // IX наук. читання, присвячені пам'яті акад. В.В. Копейчикова (м. Київ, 20 лист. 2019 р.). С. 74-78.
- Молчанова А. О., Воляник І. В., Кондратьєва В. П. Організаційна поведінка : навч. посібн. / за наук. ред. А. О. Молчанової. Івано-Франківськ : "Лілея НВ", 2015. 176 с.
- Ткачук Н.А. Демократичний цивільний контроль у сфері кібербезпеки : мат-ли панельної дискусії // Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування. III Харків. міжнар. юрид. форуму "Право", м. Харків, 26 верес. 2019 р.
- Крук С. І. Розвиток державного управління у сфері забезпечення національної безпеки: від планування до контролю // Вісн. Нац. ун-ту цивільного захисту України. Серія "Державне управління", 2019. № 2(11). С. 37-43.
- Шопіна І.М. Щодо правової регламентації функціонування центральних органів виконавчої влади // Публічне право, 2011. № 3. С. 65-71.
- Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних сил України: адміністративно-правові засади : монографія. Київ : Леся, 2016. 412 с.
- Остапенко І.О. Особливості провадження у справах про військові адміністративні правопорушення : тези доп. // Сучасні проблеми адміністративного права та процесу. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 черв. 2017 р.). С. 251-254.

References

- Mulyavka, D.G., Grechanyuk, S.K., Fedchishina, V.V. (2019) Improving social control as a direction of crime prevention. All-Russian Criminological Journal, 13 (3), 447-454. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id=22984>. [in Russian].
- Zakharchenko, R.O., Teremtsova, N.V. (2019). Legitimate behavior and factors of its implementation: a problematic aspect. IX scientific readings dedicated to the memory of Academician V.V. Kopeychikova, 74-78. [in Ukrainian].
- Molchanova, A.A., Volyanyk, I.V., Kondratieva, V.P. (2015). Organizational behavior: Textbook. Manual / for science. ed. A.A. Molchanova. [in Ukrainian].

4. Tkachuk, N.A. (2019). Democratic civilian control in the field of cybersecurity. Criminal threats in the security sector: practices of effective response: materials of the panel discussion. [in Ukrainian].

5. Kruk, S.I. (2019). Development of public administration in the field of national security: from planning to control. *Bulletin of the National University of Civil Defense of Ukraine. Public Administration Series*, 2 (11), 37-43. [in Ukrainian].

6. Shopina, I.M. (2011). Regarding the legal regulation of the functioning of central executive bodies. *Public law*, 3, 65-71. [in Ukrainian].

7. Koropatnik, I.M. (2016) Interaction of civil society and the Armed Forces of Ukraine: administrative and legal principles: a monograph. [in Ukrainian].

8. Ostapenko, I.O. Features of proceedings in cases of military administrative offenses. *Modern problems of administrative law and process: thesis add. participants All-Ukrainian scientific-practical conf.*, 251-254. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 20.07.21

D. Degtyarov, Senior Lecturer
mega.degdd@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2512-6967
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BODY OF DEMOCRATIC CIVILIAN CONTROL OVER THE DEFENSE FORCES

The purpose of writing this article is to define the concept and features of democratic civilian control over the defense forces.

It was found that the legal relations that arise during the consolidation and definition of the subject of democratic civil control are complex and governed by the rules of various branches of law. To correctly determine the subject of the studied type of control, it is necessary to distinguish the external manifestations of activity of these officials, which are subject to measurement, generalization and analysis. One such manifestation is the behavior of persons subject to legislative provisions on the exercise of democratic civilian control over the defense forces. The subject of democratic civilian control over the defense forces is an element of the objects of control, which is directly covered by the organizational behavior of both military officials and other categories of servicemen and employees of military formations, as well as civilians empowered by Ukrainian law to make decisions relating to the defense forces. The subject of democratic civilian control over the defense forces must meet the following requirements: objectivity, measurability, specificity, repeatability of results in the case of application by other subjects of control of the same control methodology. The subject of democratic civilian control over the defense forces has its source in the social relations that arise in the security and defense sector. The relationship between the object and the subject of the specified control is determined by the scale of activities carried out to achieve the objectives of control. At the same time, the subject of democratic civilian control over the defense forces is always smaller in scale than its object. An analysis of the current legislation governing the control of the defense forces shows that a sufficient legal basis for the implementation of the above requirements has not yet been created. Gaps in the legal regulation of security and defense control activities need to be filled. This requires amendments to the Law of Ukraine "On National Security", aimed at specifying the system of evaluation of the results of control over the activities of the defense forces.

Keywords: democratic civil control, defense forces, security and defense sector, legal support, legal regulation, object of control, subject of control, subjects of control.

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.51-53>

О. Зіборська, асп.
ORCID ID 0000-0001-7566-4600

Міжрегіональна Академія управління персоналом, Київ, Україна

ФОРМИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ З ВИЩОЮ ВІЙСЬКОВОЮ ОСВІТОЮ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Запропоновано визначення поняття і видів форм публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ як способи зовнішнього вираження досягнення поставлених перед суб'єктами публічного адміністрування у вказаній сфері цілей, здійснювані правовими та позаправовими (організаційними) методами. Проаналізовано теоретичні підходи до проблеми сутності форм публічного адміністрування, виокремлено найбільш важливі їхні ознаки. Такі форми з урахуванням принципу розмежування за характером та правовою природою поділено на чотири основні види: а) нормотворча діяльність, спрямована на встановлення та конкретизацію прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів навчального процесу у ВВНЗ та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти; б) видання виконавчо-розпорядчих та правозастосовечих індивідуальних правових актів; в) здійснення юридично значущих дій з виданням офіційного документа; г) здійснення забезпечувальних дій, необхідних для підтримки діяльності з підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ (сюди належить широкий комплекс діяльності, пов'язаної з організаційно-управлінським, інформаційним, матеріально-технічним, кадровим, психологічним та іншими видами забезпечення підготовки офіцерських кадрів). Обґрунтовано, що форми публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ є невід'ємною частиною понятійного апарату публічного адміністрування в секторі безпеки та оборони. Онтологічна природа досліджуваних форм публічного адміністрування зумовлена необхідністю практичної реалізації правових приписів на нормативно-правовому та індивідуальному рівні для досягнення цілей правового регулювання (забезпечення обороноздатності держави шляхом підготовки необхідної кількості офіцерських кадрів, що мають необхідні для цього знання, вміння, навички та особисті якості). Обґрунтовано, що напрями подальших наукових досліджень мають охоплювати проблеми, які виникають під час реалізації правових та позаправових (організаційних) форм публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ, а також шляхи розв'язання вказаних проблем.

Ключові слова: публічне адміністрування, форми публічного адміністрування, підготовка кадрів, ЗСУ, вища військова освіта, правові форми, позаправові форми, правове регулювання.

Постановка проблеми. За результатами огляду системи військової освіти в Міністерстві оборони України (2020) було встановлено, що наразі система військової освіти перебуває у фазі інтенсивної трансформації. Амбітне завдання – у максимально стислі строки досягти достатньої сумісності зі структурами держав-членів Альянсу, осучаснити бачення подальшого розвитку військової освіти – стимулює до пришвидшення імплементації стандартів НАТО, зокрема й у сфері військової освіти і науки. Вмотивований прогнозованим кар'єрним зростанням та фахово компетентний військовослужбовець – запорука

побудови сучасного професійного війська [1]. Вказане потребує активізації наукових досліджень, спрямованих на пошук оптимальних форм публічного адміністрування підготовки офіцерських кадрів для ЗСУ, результати яких знайшли б своє втілення у законотворчій роботі, й обумовлює актуальність та важливість теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему сутності та структури форм публічного адміністрування розглядали у своїх роботах такі науковці, як: В. Біла, К. Бугайчук, В. Галуцько, В. Колпаков, О. Кузь-

менко, О. Навроцький, І. Яковлев та інші автори. Ці дослідники запропонували дефініції поняття "форма публічного адміністрування", ознаки вказаних форм, а також класифікації правових явищ, які можна вважати формами публічного адміністрування. Разом з тим, виходячи із предметної спрямованості досліджень цих науковців, предметом їх наукового пошуку ще не були форми публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ. Отже, проблеми визначення сутності та елементного складу означених форм залишаються ще недостатньо дослідженими, що обумовлює актуальність теми цієї статті.

Метою статті є визначення поняття та видів форм публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ.

Виклад основного матеріалу. Категорію "форма" у правових дослідженнях, виходячи із загальнофілософської методології наукового пошуку, традиційно розглядають у нерозривній єдності з категорією "зміст", при цьому форма як феномен пізнання та практики зазвичай розуміється як те, що надає структурованості змісту, обумовлює можливість його існування. У свою чергу, зміст постає як наповнення оболонки форми, як сукупність структурних одиниць, які, набуваючи певної форми, утворюють правові феномени різноманітної природи.

У правовій науці робилися численні спроби визначити поняття "форма публічного адміністрування". Зокрема, В. Біла сформулювала поняття правової форми публічного адміністрування як структурованого волевиявлення суб'єкта (відповідно до встановленої юридичної процедури об'єктивації в адміністративному праві), уповноваженого на виконання функцій публічного адміністрування, що зумовлює настання юридичних наслідків у матеріальних і процедурно-процесуальних відносинах. Такі наслідки виникають відповідно до сфери дії, юридичної сили та юридичного змісту владних велінь, визначених компетенцією суб'єкта волевиявлення та стадією механізму адміністративно-правового регулювання [2, с. 27]. На жаль, авторка не пояснює сутність процедури об'єктивації, а в науці адміністративного права та державного управління цей термін не усталений. Наприклад, у роботах з державного управління згадується, що "об'єктивація – це комплексний результат (позитивно-конструктивний або, навпаки, негативно-руйнівний)" [3, с. 51], однак, фундаментальні роботи щодо зв'язку об'єктивації та публічного управління, на жаль, відсутні. У цілому ж у багатьох галузях наукових знань (педагогіці, психології, соціології, філософії) термін "об'єктивація" часто має негативну конотацію (напр., "об'єктивація – це засіб, який дозволяє легко і швидко змусити людей робити певні речі, які вигідні для виробників та маркетологів, оскільки використовують базові природні інстинкти" [4, с. 288]). Отже, використання терміну "об'єктивація" замість класичної для правових наук категорії "реалізація", що здійснюється шляхом виконання, використання, дотримання і застосування, уявляється нам не зовсім виправданим. Окрім того, на нашу думку, самого по собі волевиявлення, навіть "структурованого", недостатньо для настання правових наслідків. Для виникнення форми правового адміністрування потрібна не лише декларація волі чи намірів одного суб'єкта правовідносин, а й відповідні дії іншого (інших) суб'єктів правовідносин.

Інакше трактує форми публічного адміністрування О. Навроцький. Він визначає це поняття як "напрями та способи реалізації публічно-правового адміністрування прав дитини на підставі нормативно-правових актів, що здійснюється органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування шляхом виконавчо-розпорядчої діяльності для втілення державної політики

та законів України, а також міжнародних договорів щодо забезпечення прав дитини" [5, с. 143]. Як бачимо, автор трактує форми як напрями, що, на наш погляд, не зовсім точно, адже напрям є вектором реалізації форми.

К. Бугайчук, який пише: "Форми публічного адміністрування в органах Національної поліції України – визначені нормативно-правовими актами та здійснювані в межах компетенції суб'єктів публічного адміністрування способи зовнішнього вираження їх діяльності, яка спрямована на впорядкування організаційної структури системи Національної поліції України, планування, підготовку, розробку та реалізацію управлінських рішень, організацію діяльності апарата управління, здійснення документального, інформаційного, кадрового, психологічного забезпечення діяльності органів та підрозділів Національної поліції з метою досягнення цілей, виконання завдань та реалізації функцій, покладених на органи Національної поліції. Ознаками форм публічного адміністрування в органах Національної поліції є такі: вони є певними способами зовнішнього вираження діяльності суб'єктів публічного адміністрування в органах Національної поліції; здебільшого застосування певних форм регламентовано нормативно-правовими актами; вони застосовуються з метою виконання завдань та реалізації функцій, покладених на органи та підрозділи Національної поліції; за своєю суттю є внутрішньо-системними, адже стосуються регламентації та оптимізації діяльності системи Національної поліції України; форми адміністрування визначаються та застосовуються в рамках компетенції певного суб'єкта адміністрування; вони тягнуть за собою певні юридичні наслідки для об'єктів управлінського впливу; обираються залежно від кінцевої мети, якої прагне досягти суб'єкт адміністрування" [6, с. 138]. Цей підхід вважаємо більш продуманим, у ньому враховано більшу частину невід'ємних ознак форм публічного адміністрування. Разом з тим у вищевказаному підході не враховано основну, на нашу думку, ознаку форм публічного адміністрування: здійснення в його межах впорядкування суспільних відносин у межах компетенції суб'єкта публічного адміністрування шляхом здійснення таким суб'єктом нормотворчої діяльності. Для порівняння, так про це пише О. Сукманова: "форми публічного адміністрування – це зовнішній прояв адміністративної діяльності суб'єктів публічної адміністрації, що здійснюється на всіх рівнях публічного адміністрування щодо реалізації виконавчо-розпорядчої діяльності та надання адміністративних послуг із метою здійснення публічного адміністрування у певних сферах суспільства.

До форм публічного адміністрування охорони права власності в Україні належать: 1) видання адміністративних актів: підзаконних – щодо регулювання охорони права власності, індивідуальних – щодо виникнення, зміни та припинення права власності окремих осіб або створення персональних заходів охорони права власності; 2) укладення адміністративних договорів; 3) учинення інших юридично значущих адміністративних дій; 4) здійснення матеріально-технічних операцій (у т. ч., реєстраційних, які відіграють велику роль у сфері права власності)" [7, с. 122-123].

На підставі вищевикладеного пропонуємо таке визначення форм публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ: способи зовнішнього вираження досягнення поставлених перед суб'єктами публічного адміністрування у вказаній сфері цілей, здійснювані правовими та позаправовими (організаційними) методами. Такі форми, з урахуванням запропонованого І. Яковлевим принципу розмежування за характером та правовою природою [8, с. 102], виходячи з особливостей військово-правових відносин в освітній

сфері [9, с. 147], можна поділити на чотири основні види, перші три з яких будуть мати правовий характер, а четверта – організаційний: а) нормотворча діяльність, спрямована на встановлення та конкретизацію прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів навчального процесу у ВВНЗ та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти (напр., Положення про вищі військові навчальні заклади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2021 р. № 467; б) видання виконавчо-розпорядчих та правозастосовчих індивідуальних правових актів (напр., наказів про зарахування до ВВНЗ); в) здійснення юридично значущих дій з виданням офіційного документа (напр., сертифіката про акредитацію освітньої програми, диплома бакалавра або магістра тощо); г) здійснення забезпечувальних дій, необхідних для підтримки діяльності з підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ (сюди належить широкий комплекс діяльності, пов'язаної з організаційно-управлінським, інформаційним [10], матеріально-технічним, кадровим [11], психологічним та іншими видами забезпечення підготовки офіцерських кадрів).

Висновки. Форми публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ є невід'ємною частиною понятійного апарату публічного адміністрування в секторі безпеки та оборони. Онтологічна природа досліджуваних форм публічного адміністрування зумовлена необхідністю практичної реалізації правових приписів на нормативно-правовому та індивідуальному рівні для досягнення цілей правового регулювання (забезпечення обороноздатності держави шляхом підготовки необхідної кількості офіцерських кадрів, що мають необхідні для цього знання, вміння, навички та особисті якості).

Напрями подальших наукових досліджень мають охоплювати проблеми, які виникають під час реалізації правових та позаправових (організаційних) форм публічного адміністрування підготовки кадрів з вищою військовою освітою для ЗСУ, а також шляхи розв'язання вказаних проблем.

Список використаної літератури

1. Звіт про огляд системи військової освіти у Міністерстві оборони України. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2020. 154 с.
2. Біла В. Р. Правові форми публічного адміністрування в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2020. 40 с.
3. Мордвінов О. Г., Желябін В. О. Деякі підходи до оцінювання ефективності державного управління // Держава та регіони, 2009. №3. С. 49-54.
4. Астахова І., Косяк Д. Проблеми просування української продукції на зовнішніх ринках через явище об'єктивації у вітчизняній рекламі : мат-

ли Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. // Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики. Харків, 14 листопада 2019 р. С. 285–288.

5. Навроцький О. Основні форми публічного адміністрування прав дитини // Підприємництво, господарство і право, 2017. № 9. С. 141–145.

6. Бугайчук К.Л. Форми публічного адміністрування в органах Національної поліції України // Наук. вісн. публічного та приватного права, 2018. Вип. 4. Т. 1. С. 133–140.

7. Сукманова О. В. Форми публічного адміністрування охорони права власності в Україні // Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія "Юриспруденція", 2018. № 36. С. 120–124.

8. Яковлев І.П. Форми і методи публічного адміністрування у державній митній справі : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Одеса, 2016. 224 с.

9. Шопіна І.М., Гушин О.О. Актуальні проблеми сучасного стану розвитку воєнного (військового) права як науки і навчальної дисципліни // Форум права, 2017. № 2. С. 144–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_2_24. (дата звернення 03.06.2021).

10. Шопіна І.М., Коропатнік І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України // Наука і правоохорона, 2017. № 2. С. 47–54.

11. Венедиктов В.С., Іншин М.І., Клемпарський М.М. та ін. Організаційно-правові засади професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В.С. Венедиктова. Харків : вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 212 с.

References

1. Report on the review of the military education system in the Ministry of Defense of Ukraine (2020). The National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy. Kyiv, 154 p. [In Ukrainian]
2. Bila, V.R. Legal forms of public administration in Ukraine (2020): Abstract. dissertation. jurid. Science: 12.00.07. Kyiv, 40 p. [In Ukrainian]
3. Mordvinov, O.G., Zhelyabin, V.O. (2009) Some approaches to evaluating the effectiveness of public administration. *State and regions*, 3, 49-54 [In Ukrainian]
4. Astakhova, I., Kosyak, D. (2019) Problems of promotion of Ukrainian products in foreign markets due to the phenomenon of objectification in domestic advertising (2019). *Competitiveness and innovation: problems of science and practice: materials of the International scientific-practical Internet conference*, 285-288. [In Ukrainian]
5. Navrotsky, O. (2017) The main forms of public administration of children's rights. *Entrepreneurship, economy and law*, 9, 41-145. [In Ukrainian]
6. Bugaychuk, K.L. (2018) Forms of public administration in the bodies of the National Police of Ukraine. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 4; 1; 133-140. [In Ukrainian]
7. Sukmanova, O.V. (2018) Forms of public administration of property rights in Ukraine. *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Jurisprudence series*, 36; 120–244. [In Ukrainian]
8. Yakovlev, I.P. (2016) Forms and methods of public administration in state customs: Dis. ... Cand. jurid. Science: 12.00.07. [In Ukrainian]
9. Shopina, I.M., Gushchin, O.O. (2017) Actual problems of the current state of development of military (military) law as a science and academic discipline. *Law Forum*, 2; 144-148. [In Ukrainian]
10. Shopina, I.M., Koropatnik, I.M. (2017) The role of information culture in improving the efficiency of the Armed Forces of Ukraine. *Science and law enforcement*, 2; 47-54. [In Ukrainian]
11. Venediktov, V.S., Inshin, M.I., Klemparsky, M.M. etc. (2003) Organizational and legal principles of professional training of personnel of internal affairs bodies of Ukraine: Nauk.-prakt. Manual 212 p [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 21.07.21

O. Ziborieva, PhD Stud.

ORCID ID 0000-0001-7566-4600

Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine

FORMS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF TRAINING WITH HIGHER MILITARY EDUCATION FOR THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The purpose of this article is to define the concept and types of forms of public administration for training personnel with higher military education for the Armed Forces of Ukraine. The article analyzes theoretical approaches to the problem of the essence of the forms of public administration. The work highlights the most important features of these forms. The definition of the forms of public administration of personnel training with higher military education for the Armed Forces of Ukraine has been formulated: these are ways of external expression of the achievement of the goals set for the subjects of public administration in this area, carried out by legal and extra-legal (organizational) methods. Taking into account the principle of differentiation by nature and legal nature, it is proposed to divide such forms into four main types: a) rule-making activities aimed at establishing and specifying the rights, duties and responsibilities of the subjects of the educational process in higher military educational institutions and military educational units of higher educational institutions; b) the publication of executive and administrative and individual legal acts; c) implementation of legally significant actions with the publication of an official document; d) the implementation of interim actions necessary to support the training of personnel with higher military education for the Armed Forces of Ukraine (this includes a wide range of activities related to organizational, managerial, informational, material and technical, personnel, psychological and other types of training for officer personnel). The article substantiates that the forms of public administration of training personnel with higher military education for the Armed Forces of Ukraine are an integral part of the conceptual apparatus of public administration in the security and defense sector. The ontological nature of the studied forms of public administration is due to the need for the practical implementation of legal prescriptions at the legal and individual level to achieve the goals of legal regulation (ensuring the defense capability of the state by training the required number of officers who have the necessary knowledge, skills, skills and personal qualities).

Keywords: public administration, forms of public administration, personnel training, the Armed Forces of Ukraine, higher military education, legal forms, extra-legal forms, legal regulation.

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.54-57>Д. Пономарьова, асп.
ORCID ID 0000-0001-6597-1893

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна

ЗАВДАННЯ ТА ПРИНЦИПИ ВЗАЄМОДІЇ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ

Обґрунтовано актуальність уточнення, формулювання та розмежування завдань і принципів взаємодії Міністерства оборони України з іншими державними органами. Наголошено, що однією із сутнісних ознак взаємодії є спільність виконуваних завдань, що об'єктивно обґрунтовує доцільність об'єднання зусиль двох чи більше учасників взаємодії. МОУ взаємодіє з іншими державними органами, передусім з тими, що входять до складу сектора безпеки й оборони, задля забезпечення формування та реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони та військового будівництва в мирний час й особливий період. Вагомість цих завдань та їхнє стратегічне значення для держави, суспільства та кожного громадянина обумовлює важливість налагодження ефективної взаємодії, що залежить насамперед від засадничих принципів її організації та реалізації. Обґрунтовано актуальність дослідження завдань і принципів взаємодії МОУ з іншими державними органами. Проаналізовано положення чинного адміністративного законодавства, яке регламентує завдання МОУ з іншими державними органами. Уточнено, сформульовано та розмежовано завдання взаємодії МОУ з іншими державними органами в розрізі двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих груп: 1) поставлених завдань перед МОУ, які плануються досягти, у тому числі, і шляхом взаємодії з іншими державними органами; 2) завдань безпосередньо взаємодії Міністерства оборони України з іншими державними органами, очікувані результати від реалізації яких обумовлюють власне доцільність цієї взаємодії. Виділені принципи взаємодії МОУ з іншими державними органами, які було розділено на дві взаємодоповнюючі групи: 1) базові принципи діяльності МОУ, у тому числі, і його взаємодії з іншими державними органами: а) універсальні управлінські принципи; б) нормативно-правові принципи; в) спеціальні принципи діяльності МОУ; 2) специфічні принципи взаємодії МОУ з іншими державними органами, на яких базується безпосередньо ця взаємодія і від яких залежить ефективність її реалізації.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, взаємодія, ефективність взаємодії, завдання взаємодії, Міністерство оборони України (МОУ), принципи взаємодії.

Постановка проблеми. Однією із сутнісних ознак взаємодії є спільність виконуваних завдань, що об'єктивно обґрунтовує доцільність об'єднання зусиль двох чи більше учасників взаємодії. Міністерство оборони України взаємодіє з іншими державними органами і насамперед з тими, що входять до складу сектора безпеки й оборони, задля забезпечення формування та реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони й військового будівництва в мирний час й особливий період. Вагомість цих завдань та їхнє стратегічне значення для держави, суспільства та кожного громадянина обумовлює важливість налагодження ефективної взаємодії, що залежить насамперед від засадничих принципів її організації та реалізації. Зазначене вищесвідчить про актуальність дослідження завдань і принципів взаємодії МОУ з іншими державними органами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади дослідження проблеми запобігання корупційним правопорушенням розглядали у своїх роботах такі науковці, як: К. Бугайчук, В. Гвоздецький, В. Карелін, В. Колпаков, І. Коропатнік, А. Новак, М. Пластун, А. Приходько, І. Ревак, Ю. Румянцев, В. Трепак, М. Фоміна, Н. Христинченко, І. Яцків та інші. Питання методології визначення корупційних ризиків у секторі безпеки та оборони розглядали у своїх дослідженнях О. Голота, В. Левчук, І. Піскун, С. Тарасов, І. Шопіна, С. Яковенко та інші науковці. Разом з тим проблеми запобігання корупційним правопорушенням в органах військового управління залишаються ще недостатньо дослідженими, що обумовлює актуальність теми цієї статті.

Мета статті полягає в уточненні завдань і принципів взаємодії Міністерства оборони України з іншими державними органами.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, завдання взаємодії Міністерства оборони України охоплюють як поставлені завдання перед МОУ, які плануються досягти, у тому числі, і шляхом взаємодії з іншими державними органами, так і завдання безпосередньо взаємодії МОУ з іншими державними органами, очікувані ре-

зультати від реалізації яких обумовлюють власне доцільність цієї взаємодії. Основними завданнями МОУ, закріпленими в Положенні про Міністерство оборони України (Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671), є: 1) забезпечення формування та реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період щодо: організації в силах оборони заходів оборонного планування; визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони; 2) здійснення військово-політичного та адміністративного керівництва ЗС; 3) здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони; 4) забезпечення у межах повноважень, передбачених законом, реалізації державної політики з оборонних питань, що пов'язані з використанням повітряного простору України та захистом суверенітету держави; 5) координація діяльності Держспецтрансслужби для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період [1]. При цьому Директорат інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій МОУ покликаний здійснювати такі завдання, як: налагодження взаємодії між МОУ, ЗСУ та громадянським суспільством; забезпечення формування системи стратегічних комунікацій та визначення шляхів її становлення та розвитку в МОУ, ЗСУ та Держспецтрансслужбі як складової загальнодержавної системи стратегічних комунікацій, а також ряду інших [2].

Також слід звернути увагу на завдання Міністерства оборони України в контексті його взаємодії з іншими державними органами, що впливають із положень Стратегії воєнної безпеки України, а також особливостями інформаційного протиборства в умовах гібридної війни, яке обумовлює необхідність посилення присутності оборонного відомства в інформаційному просторі [3–5]. Зокрема, за пріоритетом розвитку інституційних спроможностей МОУ та інших органів управління складових сил оборони передбачається досягнення МОУ необхідних ін-

ституційних спроможностей для забезпечення формування та реалізації державної політики у військовій сфері, сфері оборони і військового будівництва за участю інших органів управління складових сил оборони, здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, а також взаємодії з компетентними органами інших держав та міжнародними організаціями під час підготовки до всеохоплюючої оборони України, надання відсічі і стримування збройної агресії проти України, ліквідації збройного конфлікту та під час відбудовного періоду після закінчення воєнних дій та реалізація ряду інших завдань. За пріоритетом нарощування спроможностей ЗСУ, сил територіальної оборони у їхньому складі, інших складових сил оборони до виконання покладених завдань – оновлення доктрин, концепцій, планів, інших документів щодо підготовки та застосування сил оборони у частині забезпечення їхньої здатності швидко утворювати необхідні угруповання та розгортатися на загрозованих напрямках, вести превентивні, непередбачувані, асиметричні та інноваційні дії для нівелювання чисельної і технологічної переваги противника, виконання завдань у відриві від основних сил, використовуючи єдиний інформаційний простір; підвищення якості та інтенсивності спільної підготовки сил оборони до ведення стратегічних дій, участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки [6] та інші завдання. Важливість цих завдань, більшість з яких мають стратегічне значення для держави, суспільства та для кожного окремо взятого громадянина, виходячи з необхідності забезпечення національних інтересів, прав і свобод людини та громадянина, обумовлює важливість налагодження ефективної взаємодії, результати якої передусім залежать від засадничих принципів її організації та реалізації.

Досліджуючи принципи сучасної безпекової політики, Д. Грибанов вбачає їхню сутність у світоглядних орієнтирах і логічних вимогах до подальшої розробки та напрацювання теоретико-методологічних засад забезпечення національної безпеки [7, с. 62–66]. В. Антонов зазначає, що принципи узагальнюють найсуттєвіші законодавчі становлення й розвитку системи забезпечення національної безпеки, забезпечуючи акумуляцію знань, обґрунтованість та актуальність теоретичних положень цієї системи [8, с. 237]. О. Синявська вважає, що принципами взаємодії є основні положення, що відображають головні аспекти та найсуттєвіші прояви взаємодії, встановлені взаємовідносини, основні прояви суб'єктів взаємодії, що базуються на використанні знань і практичного досвіду взаємовідносин. На думку авторки, принципи взаємодії відображають зміст і взаємозв'язки основних компонентів взаємодії як системи [9, с. 91–98].

Використовуючи підхід до розмежування завдань взаємодії МОУ з іншими державними органами, відповідно до положень ст. 3 Закону України "Про національну безпеку України" [10] пропонуємо і принципи взаємодії МОУ з іншими державними органами аналогічно розділити на дві групи: 1) базові принципи діяльності МОУ, у тому числі, і його взаємодії з іншими державними органами; 2) специфічні принципи взаємодії МОУ з іншими державними органами, на яких базується безпосередньо ця взаємодія і від яких залежить ефективність її реалізації.

Аналізуючи Стратегію національної безпеки України, слід зазначити, що остання ґрунтується на трьох головних принципах, а саме: 1) стримуванні, що полягає в розвитку оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України;

2) стійкості, що означає здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема, шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей; 3) взаємодії, під якою у цьому контексті розуміють розвиток стратегічних відносин із основними іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їхніми державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України [11].

С. Курило, досліджуючи підходи науковців та чинні нормативно-правові акти щодо принципів взаємодії, вказує на такі особливості: 1) похідні від загальних принципів конкретної сфери діяльності; 2) відповідають загальним принципам державного управління; 3) нормативно визначені й відповідають загальним принципам нормативно-правового забезпечення; 4) їхня різноманітність і значущість у практичній діяльності потребує застосування комплексного підходу для їхнього дослідження та використання; 5) сукупність принципів взаємодії являє собою певну систему, де кожний принцип посідає власне місце, що відповідає його функціональному призначенню і значенню для характеристики процесів взаємодії [12, с. 144], із чим варто погодитися.

В. Ковальська виділяє такі принципи взаємодії, як: надійність системи управління, раціональної мінімізації обсягу функцій (максимальної економічності), простоти і гнучкості організаційних структур, пріоритетної орієнтації оперативної-службової діяльності кожного органу (служби, підрозділу тощо) незалежно від їхньої функціональної спеціалізації, плановості, поступовості, гласності, наукової обґрунтованості прийнятих рішень [13, с. 167–172]. Натомість, О. Синявська розрізняє принципи побудови системи взаємодії, якими вважає принципи спільності інтересів, функціональності, нормованості та спеціалізованості, і принципи здійснення процесу взаємодії, що містять принципи безперервності, скоординованості дій, маневреності (оперативності, гнучкості тощо), відповідальності за виконання зобов'язань при взаємодії, заохочення [9, с. 91–98]. Спірним вважаємо виокремлений автором принцип заохочення, оскільки в контексті державних органів взаємодія нормативно стосується службових обов'язків, тому вважаємо, що доречніше вказувати на спільність цілей чи вмотивованість, аніж на заохочення.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищенаведене, пропонуємо уточнити та розмежувати завдання взаємодії Міністерства оборони України з іншими державними органами у розрізі двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих груп таким чином:

1) поставлені завдання перед МОУ, які планується досягти, у тому числі, і шляхом взаємодії з іншими державними органами: формування та реалізація державної політики з питань національної безпеки й оборони, оборонного планування тощо; координація діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо оборонної підготовки; здійснення військового та адміністративного менеджменту в ЗСУ та інші передбачені чинним законодавством завдання;

2) завдання безпосередньо взаємодії МОУ з іншими державними органами, очікувані результати від реалізації яких обумовлюють власне доцільність цієї взаємодії: формування, становлення та вдосконалення системи стратегічних комунікацій у МОУ, включаючи ЗСУ та Держспецтрансслужбу; досягнення МОУ достатніх інсти-

туційних спроможностей; координація діяльності суб'єктів стратегічних комунікацій МОУ та інших державних органів; забезпечення здійснення МОУ повноважень як члена КМ України, координація взаємодії Міністерства оборони з Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України; досягнення цілей і виконання завдань оборонної реформи; обмін практичним досвідом між суб'єктами взаємодії та розгляд можливостей щодо його заповнення; міжнародне співробітництво і наближення до євроатлантичних стандартів тощо.

Проаналізувавши та узагальнивши нормативно-правові та наукові підходи до визначення принципів взаємодії, пропонуємо виділити такі принципи взаємодії МОУ з іншими державними органами, розділивши їх на дві взаємодоповнювальні групи:

1) базові принципи діяльності МОУ, у тому числі, і його взаємодії з іншими державними органами: а) універсальні управлінські принципи: обґрунтованості, об'єктивності, цілеспрямованості, раціональності, ефективності, системності, плановості, контролю, підзвітності, професіоналізму, гнучкості, зворотного зв'язку тощо; б) нормативно-правові принципи: верховенства права, законності, демократії, рівності, справедливості, прозорості та гласності, відповідальності, запобігання корупції тощо; в) спеціальні принципи діяльності МОУ: стійкість; стримування; дотримання засад демократичного цивільного контролю над функціонуванням сектора безпеки й оборони та застосуванням сили; розвиток сектора безпеки й оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки й оборони; розвиток стратегічних відносин з основними іноземними партнерами; прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України; участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; дотримання норм міжнародного права, врахування законних інтересів безпеки інших держав тощо;

2) специфічні принципи взаємодії МОУ з іншими державними органами, на яких базується безпосередньо ця взаємодія і від яких залежить ефективність її реалізації: обов'язковість адміністративно-правового регулювання; готовності; своєчасності; адаптивності; обґрунтування доцільності взаємодії; раціональності; синергія; координації взаємодії; кооперації при об'єднанні зусиль; спеціалізації при розподілі завдань і функцій при взаємодії; концентрація та економія зусиль; урахування меж компетенції та правового статусу суб'єктів взаємодії; відповідність функцій, завдань і повноважень спроможностям суб'єктів взаємодії; підтримка безпекового середовища під час взаємодії; чіткого порядку розподілу і делегування відповідальності; пропорційної відповідальності за наслідки взаємодії тощо.

Список використаної літератури

1. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.05.2021).
2. Директорат інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій Міністерства оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/direktorat-informacziynoi-politiki-u-sferi-oboroni-ta-strategichnih-komunikacij.html> (дата звернення: 12.05.2021).
3. Khomiakov D., Khrystynchenko N., Shopina I., Zhukov S., Shpenov D. Cybersecurity: Legal and Organizational Support in Leading Countries, NATO and EU Standards // *Jour. of Security & Sustainability Issues*, 2020/3/1. Vol. 9, Issue 3. P. 977-992. URL: <https://jssidoi.org/jssi/papers/papers/journal/36> (дата звернення: 10.06.2021).

4. Koropatnik I., Karelin V., Boikov A., Khrystynchenko N., Shopina I., Activities of the Ministry of Defense in Ukraine and Military Administration during the Special Period // *Jour. of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. Vol. 23, Issue 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Activities-of-the-ministry-of-defense-in-Ukraine-and-military-administration-during-the-special-period-1544-0044-23-1-451.pdf> (дата звернення: 10.06.2021).

5. Інформаційна культура: правовий вимір : монографія / за ред. К.І. Белякова. Київ : КВІЦ, 2018. 168 с.

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року "Про Стратегію воєнної безпеки України" : Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення: 30.05.2021).

7. Грибанов Д.Г., Драганов О.В., Лысюк В.В. Цели, принципы и особенности современной политики безопасности : сб. науч. пр. / за. заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева // *Сучасні проблеми державного управління*. Київ : вид-во УАДУ, 2003. Вип. 1. С. 62-66.

8. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.

9. Синявська О. Ю. Принципи взаємодії персоналу органів внутрішніх справ з населенням // *Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ*, 2010. № 2. С. 91-98.

10. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII // *Відомості Верховної Ради*, 2018. № 31. Ст. 241.

11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України" : Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 30.05.2021).

12. Курило С. Л. Принципи взаємодії органів внутрішніх справ з органами місцевої влади з питань забезпечення громадської безпеки та правопорядку // *Право і Безпека*, 2010. № 5. С. 142-145.

13. Ковальська В. В. Нормативно-правове регулювання та механізм взаємодії правоохоронних органів держави // *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія "Право"*, 2009. № 841. С. 167-172.

References

1. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 26, 2014 № 671 "On approval of the Regulation on the Ministry of Defense of Ukraine". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text> [In Ukrainian]
2. Directorate of Information Policy in the Field of Defense and Strategic Communications of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/direktorat-informacziynoi-politiki-u-sferi-oboroni-ta-strategichnih-komunikacij.html> [In Ukrainian]
3. Khomiakov, D., Khrystynchenko, N., Shopina, I., Zhukov, S., Shpenov, D. (2020) Cybersecurity: Legal and Organizational Support in Leading Countries, NATO and EU Standards. *Journal of Security & Sustainability Issues*, 9, 3, 977-992. URL: <https://jssidoi.org/jssi/papers/papers/journal/36>. [In English]
4. Koropatnik, I., Karelin, V., Boikov, A., Khrystynchenko, N., Shopina, I. (2020) Activities of the Ministry of Defense in Ukraine and Military Administration during the Special Period. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 23, 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Activities-of-the-ministry-of-defense-in-Ukraine-and-military-administration-during-the-special-period-1544-0044-23-1-451.pdf> [In English]
5. Information culture: the legal dimension: a monograph / ed. K.I. Belyakov. Kyiv, KVIC, 2018. 168 p. [In Ukrainian]
6. Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 25, 2021" On the Strategy of Military Security of Ukraine "of March 25, 2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> [In Ukrainian]
7. Gribanov, D.G., Draganov, O.V., Lysyuk, V.V. (2003) Objectives, principles and features of modern security policy. *Modern problems of public administration: Coll. Science*. etc. UADU, 1, 62-66. [In Russian]
8. Antonov, V.O. (2017) Constitutional and legal principles of national security of Ukraine: monograph / science. ed. Y.S. Shemshuchenko. [In Ukrainian]
9. Synyavska, O.Y. (2010) Principles of interaction of police personnel with the population. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 2, 91-98. [In Ukrainian]
10. On National Security of Ukraine: Law of Ukraine (2018) *Information of the Verkhovna Rada*, 3, 241. [In Ukrainian]
11. Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020" On the National Security Strategy of Ukraine "of September 14, 2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [In Ukrainian]
12. Kurylo, S.L. (2010) Principles of interaction of internal affairs bodies with local authorities on issues of public safety and law and order. *Law and Security*, 5, 142-145. [In Ukrainian]
13. Kovalska, V.V. (2009) Normative-legal regulation and mechanism of interaction of law enforcement bodies of the state. *Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Law series*, 841, 167-172. [In Ukrainian]

D. Ponomarova, PhD Stud.
ORCID ID 0000-0001-6597-1893
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

TASKS AND PRINCIPLES OF INTERACTION OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE WITH OTHER STATE BODIES

The article substantiates the relevance of clarification, formulation and delimitation of tasks and principles of interaction of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies. It is noted that one of the essential signs of interaction is the commonality of the tasks performed, objectively substantiates the expediency of combining the efforts of two or more participants in the interaction. The Ministry of Defense of Ukraine interacts with other state bodies, primarily with those that are part of the security and defense sector, to ensure the formation and implementation of state policy on national security in the military sphere, defense and military development in peacetime and a special period. The weight of these tasks and their strategic importance for the state, society and every citizen determines the importance of establishing effective interaction, depends primarily on the basic principles of its organization and implementation. Therefore, the article substantiates the relevance of the study of the tasks and principles of interaction of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies. The article analyzes the provisions of the current administrative legislation regulating the task of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies. The tasks of interaction of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies in the context of two interrelated and complementary groups have been clarified, formulated and delimited: 1) the tasks set for the Ministry of Defense of Ukraine are planned to be achieved, including through interaction with other state bodies; 2) tasks of direct interaction of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies, the expected results from the implementation of which determine the actual expediency of this interaction. The highlighted principles of interaction of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies, which were divided into two complementary groups: 1) basic principles of the Ministry of Defense of Ukraine, including its interaction with other state bodies: a) universal management principles; b) regulatory and legal principles; c) special principles of activity of the Ministry of Defense of Ukraine; 2) specific principles of interaction of the Ministry of Defense of Ukraine with other state bodies, on which this interaction is directly based and on which the effectiveness of its implementation depends.

Keywords: administrative and legal support, interaction, interaction efficiency, interaction tasks, Ministry of Defense of Ukraine, principles of interaction.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 528.18

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.58-60>О. Коренець, канд. геогр. наук
korenetsaleksandr@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-6352-9591

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ГЕОПРОСТОРОВИХ ДАНИХ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПРИКЛАДНИХ ЗАДАЧ

Сучасні тенденції розвитку та реформування ЗСУ зумовлюють обов'язкове залучення геоінформаційних технологій у військову сферу. Геоінформаційне забезпечення військ є важливою складовою при прийнятті рішень на всіх ланках військового управління та при вирішенні військово-прикладних задач. На сьогодні все ще актуальна задача створення, впровадження і практичного застосування автоматизованих геоінформаційних підсистем управління військами, які здатні підвищити ефективність й оперативність виконання завдань топогеодезичного та навігаційного забезпечення військ (сил) ЗСУ. Національна інфраструктура геопросторових даних (НІГД) є системою, що включає організаційну структуру, технічні та програмні засоби, базові та профільні геопросторові дані, метадані та бази метадааних, сервіси геопросторових даних, норми, правила і національні стандарти з питань виробництва, оновлення, оброблення, зберігання, постачання та використання геопросторових даних, доступних на території України. Значні зміни в організаційно-правовому і технологічному забезпеченні функціонування НІГД, які пов'язані із прийняттям Закону України "Про національну інфраструктуру геопросторових даних" та створенням геопорталу, надають нові можливості її використання для різних цілей, у тому числі, для військових задач. Розглянуто два основні блоки використання НІГД для вирішення військово-прикладних задач: геоінформаційне забезпечення для планування та бойового застосування підрозділів ЗСУ і використання НІГД для логістичного, правового забезпечення та інших оборонних потреб.

Ключові слова: національна інфраструктура геопросторових даних (НІГД), геоінформаційне забезпечення військ, базові набори геопросторових даних, профільні набори геопросторових даних, публічна кадастрова карта.

Постановка проблеми. Після більш ніж десяти років створення концепцій, проєктів та проведення дискусій минулого року був прийнятий Закон України "Про національну інфраструктуру геопросторових даних", що визначає правові та організаційні засади створення, функціонування і розвитку національної інфраструктури геопросторових даних, спрямованої на забезпечення ефективного прийняття органами державної влади та органами місцевого самоврядування управлінських рішень, задоволення потреб суспільства в усіх видах географічної інформації, інтегрування в глобальну та європейську інфраструктуру геопросторових даних [4]. Ця подія стала важливим кроком формування організаційно-правового забезпечення НІГД і визначила перспективні напрями подальшого розвитку інституційних основ та технічних регламентів створення цієї системи.

Наступним і логічним кроком стала презентація пілотного проєкту геопорталу "Національна інфраструктура геопросторових даних" і розробка порядку функціонування НІГД [2, 3]. У цьому проєкті із застосуванням єдиної цифрової топографо-геодезичної основи та єдиної системи технічних регламентів, стандартів, класифікаторів і кодифікаторів даних [5] реалізована перевірена на міжнародному досвіді побудови аналогічних систем структура. Тому можна стверджувати, що наукове обґрунтування та практична апробація можливостей використання НІГД є пріоритетним завданням для підвищення ефективності управління людськими та матеріальними ресурсами держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У своїх працях фахівці і науковці, зокрема: Ю. Карпінський, А. Ляшенко, О. Дишлик, В. Андріанов, Я. Мейсер та інші, обґрунтували склад і структуру інформаційних, технологічних та інших компонентів інфраструктур геопросторових даних (визначена структура компонентів НІГД, основні підходи та напрацювання у сфері стандартизації просторової інформації в Україні, методика створення баз метадааних та їхнє практичне застосування на національному рівні). Водночас у зв'язку з нещодавніми організаційно-пра-

вовими та технологічними змінами з'явилися нові актуальні питання щодо можливостей використання НІГД для різноманітних потреб, у тому числі, і в оборонній сфері.

Метою статті є аналіз можливостей використання інформаційних компонентів національної інфраструктури геопросторових даних для потреб геоінформаційного забезпечення військ і для вирішення військово-прикладних задач.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стрімкий розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій наприкінці минулого сторіччя став причиною необхідності організаційних та інституційних змін у сфері топографо-геодезичної та картографічної діяльності та зумовив появу нового класу геоінформаційних ресурсів – інфраструктур геопросторових даних. На сьогодні переважна більшість розвинених країн створили власні НІГД і тривалий час успішно користуються її перевагами, які пов'язані з принципами створення цього класу інформаційних ресурсів. Серед них варто виділити основні принципи:

- однорідності даних (застосування єдиної системи базових просторових даних для географічної прив'язки створюваних у країні баз даних);
- вільного доступу (забезпечення вільного доступу до всіх опублікованих даних НІГД для всіх громадян, суб'єктів господарювання, органів державної влади і місцевого самоврядування);
- принцип стандартизації (використання міжнародних стандартів на географічну інформацію як основи розробки технічних регламентів і національних стандартів геопросторових даних);
- інформаційної безпеки (забезпечення безпеки держави в геоінформаційній сфері за рахунок відповідальності юридичних і фізичних осіб за достовірність створюваних ними просторових даних).

Тому створення і повноцінне використання можливостей НІГД у нашій країні має стати одним із пріоритетних напрямків розвитку держави. Аналізуючи пілотний проєкт національного геопорталу і діючі нормативні документи та технічні регламенти, що стосуються функціонування НІГД [5], можна зробити попередні висновки щодо мож-

ливості використання даних НІГД для вирішення конкретних задач, проведення геоінформаційного картографування та просторового аналізу, у тому числі, для потреб оборонного сектора держави.

При створенні НІГД була реалізована, перевірена на міжнародному досвіді побудови аналогічних систем, архітектура, яка містить:

- базові та профільні набори просторових даних;
- стандарти та технічні регламенти створення, зберігання та поширення просторових даних;
- бази метаданих (створені згідно зі стандартом ISO 19139:2007);
- функціональні можливості проведення геопросторового аналізу.

Однією з основних властивостей будь-якої НІГД є однорідність та загальнодоступність даних, що полягає в застосуванні єдиної системи базових наборів просторових даних та можливості їхнього вільного використання. Використання стандартизованих масивів даних у системі НІГД має привести до зменшення негативних факторів (різнорідність форматів представлення даних та підходів їхнього формування, обробки і поширення тощо) під час функціонування єдиного інформаційного простору держави.

На сьогодні на геопорталі реалізовано можливість використання базових і профільних наборів шляхом відображення, перегляду та використання даних у вигляді електронних карт на основі вебсторінки геопорталу з використанням вебсервісів WMS та/або WMTS, а також зареєстрованим користувачам надана можливість завантажити векторні дані в уніфікованих форматах [2, 3]. Функція отримання векторних копій даних актуальна в багатьох випадках, а особливо тоді, коли відсутній доступ до мережі Інтернет чи необхідно мати дані на певний район без використання всього масиву даних відповідного шару.

Щодо перспектив використання національної НІГД для вирішення військово-прикладних задач, то можна виділити два основних блоки:

- геоінформаційне забезпечення для планування та бойового застосування підрозділів ЗСУ;
- використання НІГД для логістичного, правового забезпечення та інших потреб.

Перший блок містить широке коло задач геоінформаційного забезпечення під час підготовки та застосування військ (сил). За необхідності дані НІГД можуть бути використані в автоматизованих системах управління військами, при плануванні проведення бойових дій у населених пунктах, вивченні прохідності елементів місцевості, оперативного оновлення топографічних карт і планів, для побудови тривимірних моделей місцевості тощо. Тому надалі варто більш детально розглянути можливі напрями перспективного використання складових НІГД.

Залишається актуальною задача створення, впровадження та практичного застосування автоматизованих геоінформаційних підсистем управління військами, які здатні підвищити ефективність і оперативність виконання завдань топогеодезичного та навігаційного забезпечення військ (сил) ЗСУ. Такі системи широко застосовуються в локальних конфліктах останніх років, а також під час проведення миротворчих операцій провідними країнами світу. Схожі за своєю структурою елементи даних систем використовуються в усіх оперативно-тактичних ланках до бригади включно. У них реалізовані функції автоматизованого аналізу ситуації, що передбачає здатність використовувати можливості визначення на пряму розвитку подій безпосередньо в системі управління, у тому числі, на основі просторового аналізу поведінки об'єктів оперативної обстановки з використанням баз геопросторових даних [1].

Досить складною є ситуація з проведенням топографо-геодезичних та картографічних робіт з оновлення державних топографічних карт. Недостатнє фінансування і відсутність взаємодії між виконавцями робіт негативно вплинули на розвиток топографічного картографування території України. По суті, мало що змінив перехід на нові (цифрові) технології створення й оновлення топографічних карт. На сьогодні роботи з оновлення та створення топографічних карт виконують організації зі структури Держгеокадастру, а також топографічна служба ЗСУ. Як було зазначено, взаємодії між цивільними та військовими виробниками топографо-геодезичної та картографічної продукції майже немає. Так само відсутня і загальна цифрова база даних вже виконаних робіт. Для прикладу варто охарактеризувати негативні наслідки для ЗСУ, до яких призвели вищеописані чинники. *По-перше*, це застарілість інформації (невідповідність топографічних карт сучасному стану місцевості). *По-друге*, неможливість швидкого оперативного поповнення запасу паперових карт для потреб армії. Особливо гостро ці дві проблеми проявили себе на початку бойових дій на сході України, адже для проведення успішних бойових операцій військам були необхідні актуальні великомасштабні топографічні карти. Завдяки підтримці волонтерів фахівцям топографічної служби ЗСУ протягом 2014–2016 років вдалося завершити оперативне оновлення топографічних карт масштабів 1:50 000 – 1:200 000, а також частково в масштабах 1:10 000 та 1:25 000 на території проведення військових дій, проте решти території країни ця проблема залишається актуальною. *По-третє*, це дублювання робіт військовими і цивільними спеціалістами, що призводить до фінансових витрат на організацію та оплату робіт.

У нормативних документах, що стосуються створення НІГД, визначені масштаби створення цифрових топографічних карт загальнодержавного рівня: базової державної топографічної карти масштабу 1:10 000, основної державної топографічної карти масштабу 1:50 000 і державної топографічної карти масштабу 1:100 000, які мають стати основними елементами базових наборів геопросторових даних, а також визначені масштаби створення базових наборів місцевого рівня (1:2000 та 1:500) [3]. Сьогодні на геопорталі НІГД доступна для огляду цифрова топографічна карта масштабу 1:100 000 без можливості отримання векторних даних шляхом завантаження. Зважаючи на значну вартість та трудозатратність робіт зі створення цифрових геопросторових даних базової державної топографічної карти масштабу 1:10 000, на перших етапах інформаційного наповнення НІГД доцільно поаркушно завантажувати номенклатурні аркуші топографічних карт в масштабах 1:10 000 та 1:50 000. Такий підхід, на думку авторів, має ряд переваг:

- на сьогодні різні відомства вже створили й опублікували певну кількість номенклатурних аркушів топографічних карт вказаних масштабів у цифровому вигляді;
- публікація цих карт носіями даних дасть змогу оцінити реальний стан великомасштабного топографічного картографування країни та дозволить розробити детальні плани подальших робіт;
- унеможливить дублювання робіт.

Зі створенням і оновленням топографічних карт безпосередньо пов'язана наявність ортофотопланів високої роздільної здатності на території країни та своєчасна актуалізація їх. Окрім того, у процесі геоінформаційного забезпечення військ створюються певні види фотодокументів місцевості. Наявність актуальних ортофотопланів на геопорталі НІГД і технічна можливість їхнього використання для створення фотодокументів різ-

ного територіального охоплення здатні значно підвищити оперативність доведення до військ необхідної геопросторової інформації.

Не менш важливим є і другий блок задач. Дані НІГД можуть бути використані:

- при створенні спеціалізованих логістичних геоінформаційних систем для покращення перевезень та їхнього технічного контролю;
- для потреб фахівців військово-цивільного співробітництва;
- для оцінки ризиків при охороні об'єктів критичної інфраструктури та військових об'єктів;
- для моніторингу володіння, використання та розпорядження нерухомим майном і земель оборони.

Саме для вищеописаних задач важливим фактором є наявність профільних наборів геопросторової інформації. На місцевому рівні НІГД основними носіями геопросторових даних є органи місцевого самоврядування. Відповідно до сучасних реалій розвитку інформаційних технологій для залучення інвестицій до новостворених громад, прозорості розпорядження ресурсами та швидкої адаптації до нових викликів, які зумовлені законодавчими змінами щодо управління територіями та запровадженням ринку землі, органи місцевого самоврядування мають бути зацікавлені у створенні, оновленні та своєчасній публікації на геопорталі геопросторових даних. На підтвердження вищезазначеного можна навести приклад тих громад, які першими взяли участь у пілотному проєкті НІГД. Окрім базових геопросторових даних (топографічні плани та ортофотоплани масштабу 1:2000), на геопорталі вже завантажена значна кількість профільних геоданих, що репрезентують містобудівні, природоохоронні, соціально-економічні, транспортні та інші характеристики територій громад. Зазначені геопросторові дані є цінним інформаційним ресурсом не лише для геоінформаційного забезпечення збройних сил, але й дозволяють проводити аналітичні та статистичні розрахунки будь-якої складності для потреб оборони країни.

Щодо останнього пункту з другого блоку задач, то на сьогодні проводяться активні роботи з інвентаризації земель оборони. Багато земельних ділянок вже внесені до публічної кадастрової карти України, яка є основою складовою (за обсягом інформаційного наповнення та функціональними можливостями) НІГД. Наявність кадастрових даних і задекларована поступова трансформація земельного кадастру в кадастр нерухомості, за умови відкритості даних, надає широкі можливості для створення геоінформаційних систем для моніторингу, обліку і раціонального використання об'єктів нерухомості оборонної сфери.

Висновки. Розглянувши сучасний стан розвитку національної інфраструктури геопросторових даних та головні

аспекти її перспективного використання для потреб оборонного сектора країни, можна зробити такі висновки:

- важливі законодавчі зміни ознаменували новий етап розбудови НІГД, який дозволяє органам державного управління і місцевого самоврядування, різним виробникам та користувачам геопросторових даних на єдиній інформаційній платформі публікувати і використовувати геопросторову інформацію;
- геоінформаційне забезпечення збройних сил та створення і використання геоінформаційних підсистем управління військами є важливими компонентами в будь-якій армії провідних країн світу;
- великі обсяги геопросторових даних різного територіального охоплення в структурі НІГД у перспективі можуть бути використані для планування та бойового застосування підрозділів ЗСУ та для вирішення різних військово-прикладних задач;
- подальші дослідження мають бути зосереджені на науковому обґрунтуванні та практичній апробації двох вищеописаних блоків використання НІГД для вирішення військово-прикладних задач.

Список використаної літератури

1. Кірпичников Ю. А., Федорієнко В. А., Головченко О. В., Андрощук О. В. Аналіз рамкових архітектур побудови інформаційних систем НАТО та визначення особливостей архітектури C4ISR : зб. наук. пр. Центр військово-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2017. № 1. С. 78-84.
2. Національна інфраструктура геопросторових даних : геопортал. URL: <https://nsdi.gov.ua/> (дата звернення: 09.06.2021).
3. Порядок функціонування національної інфраструктури геопросторових даних : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 р. № 532. Дата оновлення: 01.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.06.2021).
4. Про національну інфраструктуру геопросторових даних : Закон України від 13.04.2020 р. № 554-IX. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (дата звернення: 09.06.2021).
5. Презентація пілотного проєкту НІГД. URL: <https://gki.com.ua/ua/prezentacija-pilotnogo-proektu-nigd> (дата звернення: 03.04.2021).

References

1. Kirpichnikov Yu. A., Fedorienko V. A., Golovchenko O. V., Androschuk O. V. (2017). Analysis of framework architectures for building NATO information systems and identification of C4ISR architecture features. *Collection of scientific works of the Center for military strategic studies of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy*. Kyiv, №1. pp. 78-84 [in Ukrainian].
2. National geospatial data infrastructure:geoportal (2021). URL: <https://nsdi.gov.ua/> [in Ukrainian].
3. The order of functioning of the national geospatial data infrastructure: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. № 532. (2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532-2021-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
4. About the national geospatial data infrastructure. № 554-IX. (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> [in Ukrainian].
5. Presentation of the pilot project NGDI. (2021). URL: <https://gki.com.ua/ua/prezentacija-pilotnogo-proektu-nigd> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 01.07.21

O. Korenets, PhD of Geographical Sci.

korenetsaleksandr@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6352-9591

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROSPECTS OF USING NATIONAL GEOSPATIAL DATA INFRASTRUCTURE TO SOLVE MILITARY APPLICATION PROBLEMS

Current trends in the development and reform of the Armed Forces of Ukraine necessitate the involvement of geographic information technologies in the military sphere. Geoinformation support of troops is an important component in decision-making at all levels of military management and in solving military-applied tasks. At present, the urgent task is the creation, implementation and practical application of automated geographic information subsystems of troops, which can increase the efficiency and effectiveness of the tasks of topographic and navigational support of troops (forces) of the Armed Forces of Ukraine. The national geospatial data infrastructure (NGDI) is a system that includes organizational structure, hardware and software, basic and profile geospatial data, metadata and metadata databases, geospatial data services, norms, rules and national standards for production, updating, processing, storage, supply and use of geospatial data that are available in Ukraine. Significant changes in the organizational, legal and technological support of the NGDI, which are associated with the adoption of the Law of Ukraine "About national geospatial data infrastructure" and the creation of a geoportal, provide new opportunities for its use for various purposes, including military tasks. The paper considers two main blocks of using NGDI to solve military-applied tasks: geoinformation support for planning and combat use of units of the Armed Forces of Ukraine and the use of NGDI for logistics, legal support and other defense needs.

Keywords: national geospatial data infrastructure (NGDI), military geoinformation support, basic spatial data sets, profile spatial data sets, public cadastral map.

УДК 504.064.36

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.61-66>О. Міхно, канд. техн. наук, доц.
almikhno@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-4994-2405

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,

І. Патракеєв, канд. техн. наук, доц.

ipatr@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-0448-8790

Київський національний університет будівництва та архітектури, Київ, Україна,

Н. Левінська, доц.

levinskova@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2532-2925

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРИНЦИП ПОЛІМАСШТАБНОСТІ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОГО МОНІТОРИНГУ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Стаття є продовженням серії публікацій, в яких розглянуто тактичні властивості геоінформаційного моніторингу міського середовища, що є необхідною складовою сучасного воєнно-географічного опису театру військових дій. Властивість полімасштабності дозволяє виявити просторово-часові особливості розвитку міського середовища на різних територіальних рівнях – глобальному, регіональному, локальному, а також на макрорівні та мезорівні. Розглянуто теоретико-множинне подання принципу полімасштабного моделювання об'єктів міського середовища, на основі якого моделі і методи геоінформаційного моніторингу на кожному масштабному рівні можуть бути подані як композиція упорядкованих пар різного структурного типу. Наведено приклад ієрархії методів і моделей, використовуваних у дослідженнях міського середовища. Введено поняття базових моделей-композицій і запропоновано технологію для побудови полімасштабних композицій, які дозволяють визначити обчислювальну сутність відповідних математичних моделей на кожному рівні полімасштабного підходу в дослідженні міського середовища. Розроблено узагальнену схему застосування принципу полімасштабної декомпозиції об'єкта геоінформаційного моніторингу міського середовища з визначенням моделей об'єкта моніторингу на кожному рівні інформаційного простору. Кожен рівень території, що спостерігається, мовою теорії категорій можна інтерпретувати як деяку категорію, об'єктами якої є просторові дані, які організовані у вигляді тематичних шарів (векторних і растрових) і містять множину просторових об'єктів, що згруповані за принципом тематичної близькості та в певній системі координат, узагальненої для тематичних шарів. Запропонована система моніторингу міського середовища дозволяє вдосконалити принципи прийняття управлінських рішень при розробці програм розвитку територій різних масштабів.

Ключові слова: геоінформаційний моніторинг, принцип полімасштабності, міське середовище, інформаційний простір, просторове моделювання.

Постановка проблеми. Сьогодні полімасштабність досліджень пов'язана з механікою твердого тіла, фізикою, хімією, матеріалознавством та іншими науковими галузями, що отримали значний поштовх і перетворились на міжнародну міждисциплінарну діяльність [1–3]. Полімасштабне моделювання спрямоване на визначення властивостей матеріалу або поведінки системи на одному масштабному рівні з використанням інформації або моделей з інших рівнів. Воно вирішує проблеми осіб, що приймають рішення, які виникають через різномасштабні явища в організаційному, соціально-економічному, екологічному та часовому просторі.

Багаторівневості міського середовища, безліч суб'єктів його трансформації, які переслідують асиметричні інтереси, багаторівнева система інститутів, що забезпечують регулювання взаємодії населення з довкіллям, визначають доцільність використання ієрархічного підходу до аналізу міського середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для втілення ієрархічного підходу геоінформаційний моніторинг реалізує *принцип полімасштабності*, який спирається на дослідження І. Маєргойза, А. Трейвіша [4, 5] та інших науковців і розуміється як метод оперування масштабами-рангами території у межах конкретного об'єкта моніторингу для визначення просторових закономірностей явищ або процесів. Принцип полімасштабності геоінформаційного моніторингу дозволяє на практиці реалізувати девіз римського клубу: "Мислити глобально, діяти локально", який уперше з'явився в 60-тих роках минулого століття й отримав сьогодні можливість для його всебічного та послідовного дослідження. Роберт Робенсон, який запропонував термін "глокалізація", стверджує, що "глобальні та локальні тенденції у

кінцевому рахунку взаємодоповнюють і взаємопроникають одна в одну, хоча у конкретних ситуаціях можуть прийти до протиріччя" [6].

Полімасштабність геоінформаційного моніторингу спільно з інтернет-технологіями дає можливість забезпечити якісний та оперативний моніторинг такої складної системи, як міське середовище. Використання принципу полімасштабності забезпечує [7]:

- значне розширення доступу до показників різного територіального рівня;
  - спрощення процедури відображення статистичної інформації, її оперативну зміну;
  - автоматизацію процесу аналізу просторових закономірностей об'єктів, явищ або процесів, обчислення прогнозів;
  - підвищення оперативності та ефективності роботи органів державної влади при розробці політики сталого розвитку територій з урахуванням глокальних особливостей соціально-економічної, екологічної та містобудівної ситуації.
- Полімасштабність геоінформаційного моніторингу визначається розміром спостережуваних територій і вміщує такі масштаби-ранги:
- первинний (застосовується до первинних планувальних елементів соціально-планувальної структури населеного пункту – земельна ділянка, група земельних ділянок, будівлі та споруди, об'єкти інженерного забезпечення);
  - мезорівень (застосовується до елементів соціально-планувальної структури населених пунктів, які визначені Державними будівельними нормами ДБН Б.2.-12:2019 "Планування та забудова територій": житлові

мікрорайони, підприємства та заклади періодичного обслуговування населення, зелені насадження загального користування, об'єкти вулично-дорожньої мережі);

- локальний (застосовується до окремих об'єктів і районів, що схильні до антропогенних впливів, якими можна вважати окремі водойми, лісові і гірські масиви, міські райони, приземний шар повітря, поверхневі і ґрунтові води, промислові і побутові стоки, атмосферні викиди, радіоактивні випромінювання);

- регіональний (моніторинг екосистем, застосовується для обстеження великих територіальних зон, які утворюють окремі міські, природні, лісові та водні екосистеми [8, 9]. Метою регіонального моніторингу є контроль за параметрами екосистем. Він вміщує оцінку відмінностей параметрів від фонових, встановлення впливу на спостережувані параметри наявних на регіональному рівні джерел антропогенного впливу. У ході проведення регіонального моніторингу досліджують біологічний кругообіг та його порушення, відстежують популяції представників тваринного світу, можливості природних ресурсів щодо забезпечення життєдіяльності регіонів, вивчають і оцінюють регіональні зміни параметрів атмосфери, гідросфери і літосфери).

- глобальний (моніторинг глобальних процесів, застосовується для дослідження процесів, що мають більший масштаб поширення, ніж на регіональному рівні, наприклад вивчення і оцінка загальних тенденцій зміни стану природного середовища під впливом антропогенних факторів, визначення забруднювачів в атмосфері, води, ґрунтах та біоті) [10].

Мета статті. Стаття присвячена аналізу властивості полімасштабності геоінформаційного моніторингу. Полімасштабність дозволяє підвищити ефективність процесу моніторингу на основі паралельного аналізу різномірних даних, які дозволяють отримати додаткову інформацію про об'єкт моніторингу і підвищити ймовірність прийняття правильного управлінського рішення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Фізичну реальність навколишнього світу можна описати за допомогою інформаційного поля, яке містить деякі кількісні та якісні характеристики інформаційного простору. Інформаційний простір є лише пасивним відображенням навколишнього світу [11]. Інформаційне поле можна характеризувати за допомогою таких різних незалежних мір, як: вимір простору, вимір часу, вимір "щільність поля" та інші [2]. При застосуванні геоінформаційного моніторингу можуть враховуватись характеристики інформаційного поля (статичні процеси) або просторово-часові характеристики – під час моніторингу динамічних процесів, а також просторово-часові характеристики та "щільність поля" (енергетичний вимір поля).

Основна частина математичних моделей, які застосовуються для моніторингу об'єктів, фізичних процесів та явищ, призначена для їхнього опису в одному просторово-часовому масштабі. Завдання геоінформаційного моніторингу міського середовища пов'язані з полімасштабними дослідженнями, тобто мається на увазі, що вони вміщують явища непорівнянних просторових та/або часових, або просторово-часових та щільнопольових показників (індикаторів) на різних масштабах одночасно. При побудові схеми геоінформаційного моніторингу в ході дослідження міського середовища існує можливість побудувати ієрархію моделей з урахуванням полімасштабності об'єктів, процесів та явищ. Полімасштабні моделі надають додаткові переваги для оціню-

вання результатів геоінформаційного моніторингу. Полімасштабний підхід дозволяє досліджувати об'єкти, процеси і явища набагато більшого розміру (або більш тривалі за часом), ніж ті, які могли б досліджуватися на мікромасштабному рівні.

Таким чином, у випадках, коли необхідно за допомогою однієї моделі виконати моніторинг об'єкта, процесу або явища, геоінформаційний моніторинг надає можливість інтегрування моделей різного масштабованого рівня, що вимагає розробки теоретичних основ їхнього об'єднання.

Розглянемо теоретико-множинне подання принципу полімасштабного моделювання об'єктів геоінформаційного моніторингу міського середовища [12]. Моделі і методи геоінформаційного моніторингу на кожному масштабованому рівні можуть бути подані як композиція упорядкованих пар основних множин різного структурного типу:

$$K^i = \langle \{VX_j^i, \dot{M}M_j^i\} \rangle,$$

де i – номер масштабованого рівня, $i = \overline{0, L}$, L – кількість розглянутих рівнів; j – порядковий номер моделі об'єкта моніторингу на масштабованому рівні, $j = \overline{0, N}$, N – кількість моделей об'єкта моніторингу на i -му рівні.

Визначимо основний зміст множин: $VX_j^i = \{V_j^i, X_j^i\}$ – множина даних, де V_j^i – множина вхідних даних, X_j^i – множина вихідних даних моделі моніторингу. Множина $\dot{M}M_j^i = \{\dot{M}_j^i, M_j^i\}$, де M_j^i – множина методів обробки вхідних даних, $\dot{M}_j^i$ – множина моделей об'єкта моніторингу. Множину методів та моделей $\dot{M}M_j^i$ визначимо більш детально:

$$\dot{M}M_j^i = \{\dot{M}_j^i, M_j^i\} = \{s_j^i, \delta_j^i, \dot{m}_j^i, \dot{m}_j^{i \dots i^*}\}.$$

Множина моделей, які входять до множини $\dot{M}M_j^i$, поділені з позиції змінності на два великих класи: s_j^i – статичні моделі та δ_j^i – динамічні моделі. Методи обробки даних $\dot{m}_j^i$, $i = \overline{0, L}$, $j = \overline{0, N}$ можуть бути спеціалізованими, які використовуються тільки в конкретній моделі на окремому масштабованому рівні, або універсальними, які використовуються різними моделями об'єкта моніторингу на різних масштабованих рівнях $\dot{m}_j^{i \dots i^*}$, де $i, \dots, i^*$ – кількість рівнів. Сполучними елементами між моделями об'єкта моніторингу на різних масштабованих рівнях є параметри (індикатори), які виконують основну роль під час передачі інформації між масштабованими рівнями. Далі наведемо опис полімасштабної композиції, що дозволяє представити інформацію, з яких саме моделей, масштабованих рівнів вона складається, яким чином відбувається обмін даними між моделями різних рівнів.

Припустимо, що на i -му масштабованому рівні у межах певного об'єкта маємо композицію вихідних даних, методів та моделей геоінформаційного моніторингу $K^i = \langle \{VX_j^i, \dot{M}M_j^i\} \rangle$. На i^* -му рівні існує, відповідно, композиція $K^{i^*} = \langle \{VX_j^{i^*}, \dot{M}M_j^{i^*}\} \rangle$. Побудуємо полімасштабну композицію K^{i, i^*} . Основними множинами K^{i, i^*} є:

$$K^{i, i^*} = \langle \{V_j^i UV_j^{i^*}, X_j^i UX_j^{i^*}, \dot{M}_j^i \dot{M}_j^{i^*}, M_j^i UM_j^{i^*}\} \rangle.$$

Сполучними елементами між композиціями з різних масштабованих рівнів, що входять до K^{i, i^*} , є параметри (індикатори), які відіграють основну роль під час передачі інформації між масштабованими рівнями моделі об'єкта геоінформаційного моніторингу. Під параметрами (індика-

торами) $\vartheta \in VX = \{V_j^i \cup V_j^{i*}, X_j^i \cup X_j^{i*}\}$ будемо розуміти параметри, що належать до множини $X_j^i \cap X_j^{i*}$, що отримані як результат перетину двох множин: вихідних даних X_j^i з нижнього масштабного рівня та вхідних даних V_j^{i*} з верхнього масштабного рівня:

$$X_j^i \cap X_j^{i*} = \{\vartheta: (\vartheta \in X_j^i) \cap (\vartheta \in V_j^{i*}), \vartheta \in VX\}.$$

На рис. 1 наведено приклад ієрархії методів і моделей, які можуть використовуватись під час геоінформаційного моніторингу міського середовища. Відповідно до такого подання на першому масштабному рівні (напр.,

регіональному) застосовуються моделі і методи дистанційного зондування Землі, в основі яких лежить теорія електромагнітних випромінювань; на другому масштабному рівні – картографічні методи і моделі, які можуть застосовуватися, наприклад, методи штучного інтелекту. При такому підході результати моделювання об'єктів міського середовища на перших двох рівнях можуть використовуватись як вхідні дані для імітаційного моделювання більш складних структур, наприклад, транспортної структури міста з метою оцінювання транспортної та пішохідної мобільності населення.

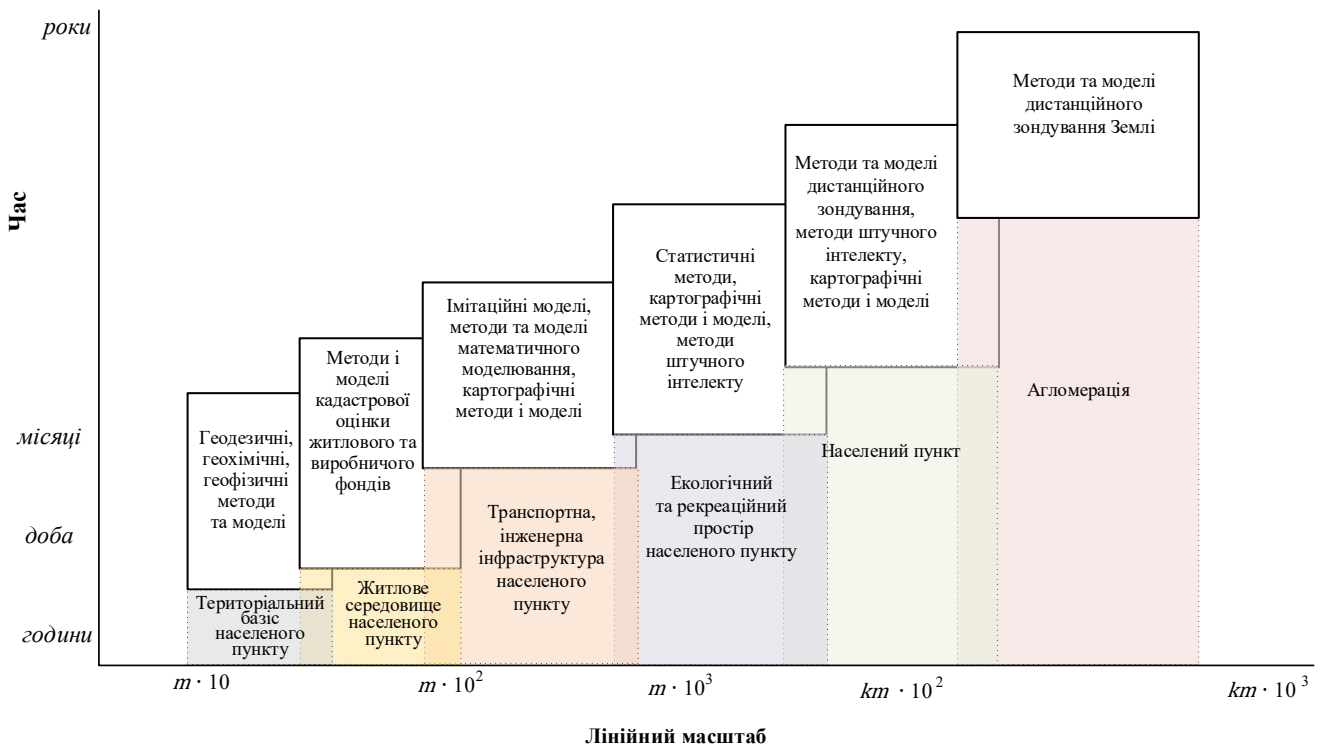

Рис. 1. Приклад ієрархії методів та моделей, які використовуються в дослідженнях міського середовища

Розглянемо реалізацію принципу полімасштабного моделювання для вирішення завдань геоінформаційного моніторингу з метою визначення властивостей конкретних об'єктів. Принцип полімасштабного моделювання має дуальний характер – двонаправлений процес генералізації-деталізації. На етапі деталізації об'єкта здійснюється полімасштабна декомпозиція досліджуваного об'єкта, у результаті чого отримуємо ієрархічну структуру, яка визначає:

- математичну основу моделювання відповідно до охоплення та конфігурації території, розміри об'єктів геоінформаційного моніторингу, особливості їхніх просторових відносин;
  - структуру просторової бази даних відповідно до обраної математичної основи, призначення та зміст відповідних взаємопов'язаних інформаційних шарів, рівень їхньої деталізації, кількість і діапазон використання, який дозволяє покрити масштаб картографування;
  - вимоги до різномірних джерел даних для методів і моделей на кожному рівні деталізації моделювання.
- Зворотний процес – генералізація (композиція) – передбачає сходження за масштабними рівнями. Нехай

маємо об'єкт моніторингу ob_l , який відповідає масштабному рівню l території, для якого визначають ряд властивостей. Виконаємо полімасштабну декомпозицію об'єкта моніторингу ob_l , виділяючи його складові об'єкти (елементи композиції), що відповідають різним масштабним рівням.

Позначимо $ob_l^1 = ob_l$. Декомпозиція виконується послідовно на кожному рівні масштабування. На i -му кроці декомпозиції, який відповідає i -му масштабному рівню, визначимо елементи нижнього рівня, які становлять об'єкти моніторингу i -го рівня:

$$ob_l^m \rightarrow \{ob_l^{1m}, ob_l^{2m}, \dots, ob_l^{M_i-1}\}, m = 1, \dots, M_i,$$

де M_i – кількість елементів композиції на i -му масштабному рівні. У результаті отримуємо ієрархічну структуру, яка відображає композиційну структуру об'єкта моніторингу (рис. 2). Зауважимо, що на рис. 2 використовується відносна нумерація масштабних рівнів, тобто послідовно зверху до низу нумеруються рівні, які беруть участь у декомпозиції.

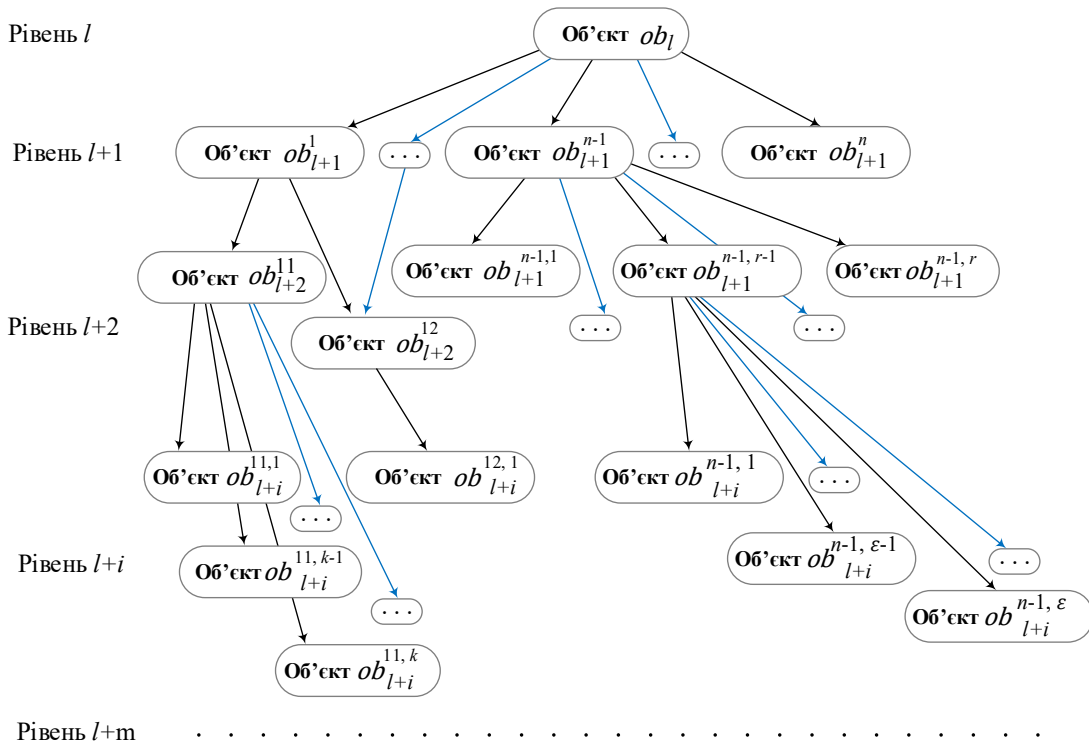

Рис. 2. Приклад полімасштабної декомпозиції об'єкта з виділенням його складових, які відповідають різним рівням масштабу

Важливою є передача даних між моделями різних масштабних рівнів. Для більш докладного опису цього процесу множину вхідних даних полімасштабної композиції розділимо на три групи:

$$D_{ij} = B_{ij} \cup C_{ij} \cup T_{ij},$$

де B_{ij} – множина даних, які надходять від моделей нижчого масштабного рівня

$$B_{ij} \subset \bigcup_m X_{i-1,m} = D_{ij} \cup \bigcap_m X_{i-1,m};$$

C_{ij} – множина даних, які надходять від моделей поточного масштабного рівня

$$C_{ij} \subset \bigcup_{k < j} X_{ik} = D_{ij} \cup \bigcap_{k < j} X_{ik};$$

T_{ij} – множина даних, які специфічні для поточного рівня та для конкретної моделі.

Багаторівнева трансформація даних забезпечується між моделями об'єкта моніторингу сусідніх рівнів масштабування або моделями одного рівня. З урахуванням побудованої ієрархії принцип полімасштабності геоінформаційного моніторингу забезпечує однозначність та повноту передачі даних.

Слід також зазначити, що при побудові полімасштабно-зв'язаної структури геоінформаційного моніторингу вихідні дані моделі об'єкта верхнього рівня можуть і не перетинатися з вхідними даними моделей нижніх масштабних рівнів. Винятком може бути вплив індикаторів

верхнього рівня на властивості об'єкта моніторингу, які розташовані на нижніх масштабних рівнях. Для опису базових моделей-композицій і технології побудови полімасштабних композицій застосовано теоретико-множинний апарат, який дозволяє передати обчислювальну сутність відповідних математичних моделей.

На рис. 3 наведено приклад застосування принципу полімасштабної декомпозиції об'єкта геоінформаційного моніторингу міського середовища з визначенням побудованих моделей об'єкта моніторингу на кожному рівні інформаційного простору. Для кожного рівня деталізації визначається діапазон масштабів, у межах якого він може використовуватись для застосування методів і моделей геоінформаційного моніторингу, обробки даних, генералізації нових даних і візуалізації цих даних і результатів моделювання та моніторингу.

Розглянутий принцип полімасштабності геоінформаційного моніторингу дозволяє вдосконалити організацію моніторингових досліджень міського середовища при розробці стратегічних напрямів та програм сталого розвитку територій різного масштабу. Використання теоретико-множинного апарата дозволяє найбільш повно передати обчислювальну сутність полімасштабного моделювання складних систем. Результати полімасштабного моделювання об'єктів геоінформаційного моніторингу зберігаються в просторовій базі даних у вигляді рівнів деталізації (*LOD – Level of detail*).

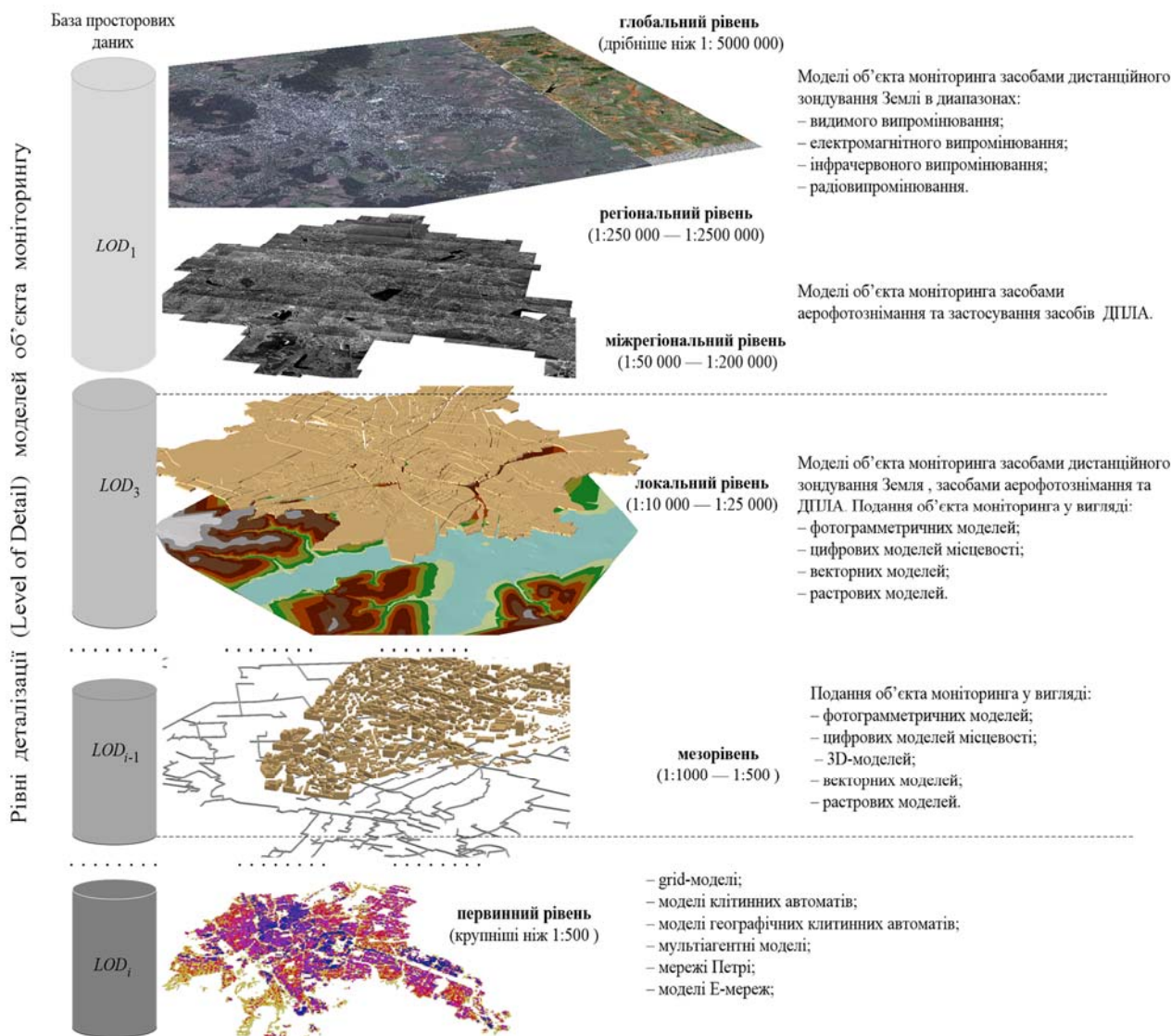

Рис. 3. Приклад застосування принципу полімасштабної декомпозиції об'єкта геоінформаційного моніторингу з виділенням його складових

Висновки. На підставі системного аналізу, спираючись на логічні конструкції, проаналізовано особливості подання принципу полімасштабності геоінформаційного моніторингу. Під аспектом розміру територій, що спостерігаються, розуміється глобальний, регіональний і локальний рівень моніторингу. У сукупності вони можуть створювати єдину складну систему полімасштабного геоінформаційного моніторингу, у той же час на кожному рівні геоінформаційний моніторинг може функціонувати незалежно.

По суті, кожен рівень території, що спостерігається, мовою теорії категорій можна інтерпретувати як деяку категорію, об'єктами якої є просторові дані, які організовані у вигляді тематичних шарів (векторних і растрових) і містять множину просторових об'єктів, згрупованих за принципом тематичної близькості та в певній системі координат, узагальненої для тематичних шарів.

Запропонована система моніторингу міського середовища дозволяє вдосконалювати принципи прийняття управлінських рішень при розробці програм розвитку територій різних масштабів.

Список використаної літератури

1. Karakasidis T.E., Charitidis C.A. Multiscale modeling in nanomaterials science // *Mat. Science & Engineering*, 2007. С. 27. Р. 1082–1089.
2. Раткин Л. Многомасштабное моделирование процессов и структур в нанотехнологиях // *Наноиндустрия*, 2009. № 1. С. 46–47.
3. Абгарян К.К., Гаврилов Е.С., Марасанов А.М. Информационная поддержка задач многомасштабного моделирования композиционных материалов // *Internat. Jour. of Open Information Technologies*, 2017. № 12. С. 24–29.
4. Трейвиш А.И. Принцип полимасштабности в географии и страноведении / *Меняющаяся география зарубежного мира*; под ред. И. С. Иванова, И.М. Кузина, А.С. Фетисова. Т. 17. Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. Ойкумена, Москва–Смоленск, 2007. С. 50–65.
5. Раужин И.Г. Полимасштабный мониторинг демографических процессов в России с использованием геоинформационных технологий: дис. ... кан. географ. наук: 25.00.24. ГОУ ВПО "Ставрополь. гос. ун-т", Ставрополь, 2011, 230 с.
6. Robertson R., Knondker H. Discourses of globalization: Preliminary considerations // *Internat. sociology*, 1999. Vol. 13, № 1. Р. 25–40.
7. Тикунов В.С., Белозеров В.С., Панин А.Н., Черкасов А.А. Полимасштабный геоинформационный мониторинг миграционных процессов: общие подходы // *Наука. Инновации. Технологии*, 2014. №1(5). С. 135–144.
8. Затыгалова В.В., Иванов А.Ю., Гершензон О.Н. Мониторинг шельфовых зон с использованием космической радиолокационной съемки и географических информационных систем // *Тез. докл. Black sea forum 14-15 декабря 2007 г.* С.120–125.
9. Кучейко А.А., Затыгалова В.В., Запорожец Н.А. Радиолокационный мониторинг разливов нефти и нефтепродуктов в акваториях // *Бурение и нефть*, 2008. №11. С. 13–18.

10. Tsvetkov V. Ya. Global Monitoring // European Researcher, 2012, Vol. 33, № 11-1, P. 1843–1851.

11. Ожерельева Т. А. Об отношении понятий информационное пространство, информационное поле, информационная среда и семантическое окружение // Междунар. журн. прикладных и фундаментальных исследований, 2014. № 10. С. 21–24.

12. Бурбаки Н. Первая часть. Основные структуры анализа. Книга первая. Теория множеств ; пер. с франц. Москва : изд-во "МИР", 1965. 231 с.

References

1. Karakasidis T.E. & Charitidis C.A. (2007). Multiscale modeling in nanomaterials science. *Materials Science & Engineering*, C 27 (5-8), 1082-1089. [In English]

2. Ratkin L. (2009). Multiscale modeling of processes and structures in nanotechnology. *Nanoindustry*, 1, 46-47. [In Russian]

3. Abgaryan K.K., Gavrilo E.S. & Marasnov A.M. (2017) Information support for the tasks of multiscale modeling of composite materials. *International Journal of Open Information Technologies*, 12, 24-29. [In Russian]

4. Treivish A.I. (2007) The principle of polyscale in geography and regional studies. Changing geography of the foreign world. V.17. Questions of economic and political geography of foreign countries. Oikumena, Moscow – Smolensk, 50-65. [In Russian]

5. Rauzhin I.G. (2011) Polyscale monitoring of demographic processes in Russia using geoinformational technologies: dis. ... can. geograph. sciences: 25.00.24, Stavropol, 230 p. [In Russian]

6. Robertson R. & Knondker H. (1999) Discourses of Globalization: Preliminary Considerations. *International sociology*. 13(1). 25-40. [In English].

7. Tikunov V.S., Belozero V.S., Panin A.N. & Cherkasov A.A. (2014) Polyscale Geoinformational Monitoring of Migration Processes: General Approaches. *Science. Innovation. Technologies*, 1(5), 135-144. [In Russian]

8. Zatyagalova V.V., Ivanov A.Yu. & Gershenzon O.N. (2007) Monitoring of Shelf Zones Using Space Radar Imagery and Geographic Information Systems. *Black sea forum*, December 14-15, 120-125. [In Russian]

9. Kucheiko A.A., Zatyagalova V.V. & Zaporozhets N.A. (2008) Radar Monitoring of Oil and Oil Products Spills in Water Areas. *Drilling and oil*. 11.13-18. [In Russian]

10. Tsvetkov V. Ya. (2012) Global Monitoring. *European Researcher*. 33 (11-1). 1843-1851. [In English].

11. Ozherelyeva T.A. (2014) About Relationship of Concepts of Information Space, Information Field, Information Environment and Semantic Environment. *International Journal of Applied and Fundamental Research*. 10. 21-24. [In Russian]

12. Bourbaki N. (1965) First part. Basic Analysis Structures. Book one. Set theory. Tr. with French, MIR, Moscow, 231 p. [In Russian]

Надійшла до редколегії 13.07.21

O. Mikhno, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.

almikhno@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-4994-2405

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

Patrakeyev, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.

ipatr@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-0448-8790

Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, Ukraine,

N. Levinskova, Ass. Prof.

levinskova@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2532-2925

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PRINCIPLE OF POLYSCALE OF GEOINFORMATIONAL MONITORING OF URBAN ENVIRONMENT

The article is a continuation of series of publications that consider tactical properties of geoinformational monitoring of urban environment, which is a necessary component of modern military-geographical description of theater of operations. The property of polyscale allows to reveal spatio-temporal features of development of urban environment at different territorial levels - global, regional, local, as well as at the macro and meso level. Theoretical-set representation of the principle of polyscale modeling of urban objects is considered, on the basis of which models and methods of geoinformational monitoring at each scale level can be presented as a composition of ordered pairs of different structural type. An example of a hierarchy of methods and models used in urban studies is given. The concepts of basic models-compositions are introduced and the technology for construction of polyscale compositions is offered, which allow to determine the computational essence of corresponding mathematical models at each level of polyscale approach in studying of urban environment. Generalized scheme of application of principle of polyscale decomposition of geoinformational monitoring object of urban environment with definition of models of object of monitoring at each level of information space is developed. Each level of observed territory in the language of category theory can be interpreted as a category, the objects of which are spatial data, which are organized in the form of thematic layers (vector and raster) and contain many spatial objects grouped by thematic proximity and in certain coordinate system generalized for thematic layers. The proposed system of urban environment monitoring allows to improve principles of management decisions in development programs of different scales.

Keywords: geoinformational monitoring, polyscale principle, urban environment, information space, spatial modeling.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 3 (47)

Редактор *Л. Львова*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,78. Наклад 300. Зам. № 221-10220.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В 3.
Підписано до друку 24.09.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02